

Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Александар Стојановић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Београд–Крагујевац, 2020.

Реч уредника

Ово је први део дванаестог броја *Годишњака за истраживање геноцида*. Посвећујемо га 75-огодишњици пробоја последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац из времена Независне Државе Хрватске 1941–1945. године.

Протеклих неколико година у јавности се често, кад је реч о рашчишћавању недоумица о прошлости, па и о Јасеновцу, спомиње појам „ревизионизам“ који готово аутоматски као да означава нешто неистинито – да не кажемо – лажно. Школовани историчари знају суштину тог термина и под њим подразумевају и преиспитивање досадашњих или ново тумачење одређених историјских догађаја утемељено на новим документованим и проверљивим чињеницама.

Јасеновац је, према истраживању Јована Мирковића, некадашњег директора Спомен-подручја Јасеновац и вишег кустоса у Музеја жртава геноцида, само до 2000. године поменут у више од 2.500 наслова на разним језицима. То даје основу за закључак да се о Јасеновцу зна готово све (датум формирања, имена команданата и командира, факти о радионицама, врстама злочина, најчувенијим злочинцима...) и ту, могли бисмо рећи, не би имало шта да се у већој мери ревидира. Недоумице остају када се говори о броју заточеника који су ушли кроз капије тог логора и о броју страдалника у том стратишту. Те чињенице се, међутим, по свој прилици, никад и неће прецизно утврдити! Уосталом, ни број оних који су преживели последњи пробој 22. априла 1945. године до данас није тачно утврђен – најприближније податке изнели су Ђорђе Миховиловић и Дејан Мотл у књизи *Заборањени – Књига о последњим јасеновачким логорашима* (ЈУСП „Доња Градина“, Козарска Дубица, 2015)!

С обзиром на чињеницу да је фалсификовање прошлости знатно

присутније у хрватском медијском простору него у српском, то значи да се на провидне импровизације, па и бестијалне лажи, мора реаговати подсећањем на неспорна тумачења.

Овом приликом то чинимо, осим осталог, објављивањем неколико сведочења становника села Јасеновац о првим месецима усташке владавине и публиковањем саслушања (Вјекослава) Томислава фра Филиповића, то јест Мирослава Мајсторовића, једног од команданата концентрационог логора који је остао упамћен по нечувеној суровости у чињењу злочина. Филиповић-Мајсторовић је прећутао своје учешће у злочинима али сама злодела није негирао. Тако је, на пример, фебруара 1942. године казао да није учествовао у злочинима у селима Дракулић, Шарговац и Мотике. Документа усташке и домобранске провенијенције доказују, међутим, супротно!

Усташка организација је планирала стварање Независне Државе Хрватске да би као власт спровела државни злочин над Србима, Јеврејима и Циганима/Ромима.

Комунистичка идеологија спровођена је, с друге стране, пропагирањем политике братства и јединства а то значи и забором злочина. Пример тог форсираног заборава на усташке злочине може се сагледати у тексту који подсећа на страдање српског народа у Славонији 1942. године и забрану озбиљнијих истраживања о тим злоделама и покушаје озбиљнијих разјашњења тог затирања.

Музеј жртава геноцида наставља са одређеним програмима који представљају допринос истинитој историографији кроз издаваштво и започињање нових научноистраживачких пројеката. О томе сведочи, примера ради, и објављивање издања која се баве балканским ратовима и Првим светским ратом. Дело Милорада Радојчића, *Мионички крај у ратовима 1912–1918 – Поменик ратним жртвама*, дело објављујемо уз знатну новчану помоћ Скупштина општине Мионица. Очекујемо наставак овог пројекта у истраживањима, припремама и објављивању радова истог аутора за територије општина Љиг, Лајковац и Ваљево који се одnose на исти период – од 1912. до 1918. године.

Поред издаваштва, Музеј жртава геноцида остварује истраживачке пројекте са млађим сарадницима дајући им могућност да, осим рада на одређеним темама, полако „улазе“ у најважније активности ове установе кроз упознавање са свим сегментима којима се наша институција бави. Уз четворо стручних сарадника, Музеј пружа прилику и другим школованим историчарима да објаве своје научно-истраживачке радове који се уклапају у основне пројекте установе.

Посебно место у активностима Музеја припада продукцији дугометражних и документарних филмова. Поводом 75-огодишњице нестанка логора Јасеновац завршили смо троделни филм, или боље рећи серију.

Остали прилози из овог броја *Годишњака* тематски су доследни досадашњем програму и концепцији рада Музеја.

Узгред буди речено, наша замисао о концепцији и садржају *Годишњака* добила је безрезервну подршку стручне јавности о чему, на извештај начин, говори и број страница и ове публикације.

др Вељко Ђурић Мишина
директор Музеја жртава геноцида и
главни и одговорни уредник

П
Р
В
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

*Ма Мирослав Филиповић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида
Нови Сад*

О ПРОГОНИМА СРБА И АНТИСРПСКОЈ ПРОПАГАНДИ У АУ- СТРОУГАРСКОЈ КРОЗ ТЕКСТОВЕ НОВОСАДСКИХ ЛИСТОВА ЗАСТАВА И БРАНИК УОЧИ И НЕПОСРЕДНО НАКОН САРАЈЕВ- СКОГ АТЕНТАТА

Анстракт: У овом раду обрађени су текстови из два најутицајнија српска листа који су излазили на простору Аустроугарске, *Заставе* и *Браника*, а односе се на тежак положај српског народа у Двојној монархији уочи и након Сарајевског атентата. Антисрпска пропаганда вођена на простору Аустроугарске заоштрила се почетком XX века и из године у годину бивала је све више изражена. Од убиства аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда политика Беча и Будимпеште постаје још оштрија, а долази и до честих прогона Срба у Монархији. О свим тим догађајима извештавала је новосадска штампа, упркос бројним притисцима са којима се суочавала. Антисрпско расположење у Аустроугарској у току 1914. године представљало је својеврстан увод у касније страдање српског становништва у Великом рату.

Кључне речи: *Застава*, *Браник*, Сарајевски атентат, Велики рат, погром, антисрпска кампања

Велики политички догађаји у свету крајем XIX и почетком XX века (борба за колоније, стварање независних држава на Балкану, решавање Источног питања, питање Босне и Херцеговине и др.) довели су до заоштравања односа између великих сила. Са друге стране, у унутрашњој политици Краљевине Србије догодиле су се значајне промене. Године 1903. у Мајском преврату убијен је последњи српски владар из династије Обреновић – Александар, а на српски престо дошао је кнежевић Петар I Карађорђевић (1903–1921). Прва деценија владавине новог српског краља обележена је заоштравањем односа Краљевине Србије и Аустроугарске, што је довело до избијања Царинског рата (1906–1911) и Анексионе кризе (1908–1909). Анексиона криза је нарочито утицала да се у српском јавном мњењу створи антиаустријско расположење, с обзиром на то да је тери-

торија Босне и Херцеговина сматрана српском и била је неизоставни део свих српских националних програма из претходног периода. У исто време, антисрпско расположење завладало је и у Аустроугарској, а негативна политика према српском народу резултирала је укидањем црквено-школске аутономије 1912. године.¹ Балкански ратови, вођени 1912. и 1913. године, додатно су погоршали односе између Србије и Аустроугарске, која је улагала значајне напоре да спречи остваривање српских ратних циљева и умањи значај победа српске војске у биткама. Изразито ратна политика Аустроугарске одразила се на живот српског народа у Монархији. Наиме, у току 1912. и 1913. године забележени су случаји репресије над српском гимназијском и школском омладином у Аустроугарској, као и полицијска саслушања виђенијих Срба на простору Двојне монархије.²

Заоштрени односи између Краљевине Србије и Аустроугарске негативно су утицали на живот српског народ у царевини. Посебно тежак положај био је евидентан у време балканских ратова, када су претње, праћења и хапшења Срба постали све израженији. Свака српска победа у биткама вођеним 1912. и 1913. године додатно је погоршавала живот српског народа у Аустроугарској. Није боље прошла ни српска штампа која је излазила на том простору, а чији су текстови редовно праћени од владајућих структура. Сваки извештај у којем би биле споменуте победе српске војске водио је ка хапшењу или некој другој казни за уредника или аутора чланка.

Најпознатији српски листови који су тада излазили у Аустроугарској и имали најдужу традицију били су *Застава*³ и *Браник*⁴. Настали у

1 Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад, 2007, 371–372.

2 Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, II, Нови Сад, 2016, 497.

3 Први број *Заставе* изашао је 21. фебруара 1866. године, а лист је покренуо Светозар Милетић. Иако је молба за покретање новина поднета још у јесен 1865. године, са намером да први број изађе у првим данима 1866. године или бар о Светом Сави, то се догодило тек неколико недеља касније. У почетку је *Застава* излазила једном недељно, а од 1869. године три пута. Као лист Милетићеве Српске народне слободумне странке, *Застава* је највише пажње посвећивала Србима у Монархији, али је извештавала и о збивањима у Кнежевини Србији, дешавањима у Босни и Херцеговини и др. Новинари *Заставе* били су веома добро обавештени о свему што се тицало српског народа. Међу најзначајнијим новинарима који су писали за овај лист истичу се Јован Јовановић Змај, Михаило Полит-Десанчић, Јован Суботић, Васа Пелагић, Светозар Марковић, Антоније Хацић, Ника Максимовић и други – Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Београд, 2003, 215–221 (у даљем тексту: В. Ђ. Крстић, нав. дело).

4 *Браник* је почео да излази 1885. године у Новом Саду. Први власник и издавач

другој половини XIX века, као главна гласила најпознатијих српских политичких странака у Монархији, ови листови су стекли велики број читалаца и претплатника. Оба листа су излазила у Новом Саду⁵ који је у то време био центар друштвеног, политичког и културног живота српског народа у Аустроугарској. Још крајем XIX века *Застава* и *Браник* оштро су се супротстављали политици мађаризације и ставовима Будимпеште. Поред тога, оба листа жестоко су нападала аустрофилску политику краљева Милана и Александра Обреновића, као и аустроугарске претензије на Босну и Херцеговину. Посебно оштра била је *Застава* чији су текстови писани у духу српског национализма, док је *Браник* био знатно уздржанији. Због тога је *Застава* више била изложена удару аустроугарских власти и често су против њених сарадника покретани судски процеси. Међутим, колико год је овај лист био оштар према владајућим структурама, толико је својим писањем утицао и да се српски радикали и либерали што више удаље, а то политичко нејединство Срба у Аустроугарској одговарало је званичницима Монархије. За разлику од *Заставе*, *Браник* је, како смо рекли, био умеренији. Текстови објављивани у њему, написани у дипломатском тону, изазивали су бојазан власти Двојне монархије да би могло доћи до помирења између српских политичких странака и стварања јединствене српске политике, што би довело до националног и политичког јачања Срба у Аустроугарској.

Од покретања листа 1866. па до 1900. године *Застава* је излазила три пута недељно, да би од 1900. године постала дневни лист, који је од 1904. године до рата 1914. године имао два издања: јутарње и вечерње. С друге стране, *Браник* је од покретања 1885. до краја 1903. године излазио три пута недељно, а од почетка 1904. до краја 1911. године постао је, попут *Заставе*, дневни лист који је излазио шест пута недељно, да би од почетка 1912. до рата 1914. године излазио пет пута недељно. Чешћа издања ових листова од почетка XX века донели су већи тираж и већи

био је Миша Димитријевић, а одговорни уредник Никола Јоксимовић. Лист је настао у време озбиљних политичких превирања српске стране у Аустроугарској. Као заштитник Милетићевог Великобечкеречког програма, у свом деловању био је знатно умеренији од *Заставе*. Око себе је окупао припаднике средњег слоја српског грађанства у Монархији. Иако је у почетку свог деловања био другачијих гледишта од *Заставе*, у току XX века, када су се односи између Србије и Аустроугарске заоштрили, попут *Заставе* је заступао српске интересе. За разлику од *Заставе*, *Браник* је имао мање сарадника. За њега су писали Илија Вучетић, Тихомир Остојић, Милан Петровић, Тоша Грујић, Лаза Милошев, Милутин Јакшић, Јанко Перић и други – В. Ћ. Крестић, *нав. дело*, 335–342.

⁵ *Застава* је покренута у Пешти, али је већ 1867. године пребачена у Нови Сад где је наставила да излази и у наредним деценијама – *Исто*, 217.

број претплатника и *Заставе* и *Браника*. Та чињеница није промакла ни аустроугарским владајућим круговима који су кроз повећање кауције за дневне листове покушали да спрече напредак ова два листа. У томе нису успели, па се нова прилика за укидање ових утицајних српских листова указала тек избијањем рата 1914. године, када су ова два листа забрањена.

О тешком положају српског народа у Монархији, у контексту спољнополитичких збивања што су се одиграла у XX веку између Краљевине Србије и Аустроугарске, на примеру укидања српске црквено-школске аутономије извештавала је *Застава* у свом вечерњем издању од 9. фебруара 1914. године⁶ у чланку под називом *Нешто се спрема*.⁷ У тексту су изнете прве вести о могућем рату између Србије и Аустроугарске. Евентуални сукоб аутор текста је предвидео за пролеће 1914. године, будући да су по Новом Саду и Срему у то време већ биле широко развијене мреже аустријских агената, а и притисци и разне контроле спровођене над српским становништвом су били све учесталији⁸.

Овај чланак је најављивао предстојећа збивања. Међутим, у наредним недељама и *Застава* и *Браник* држали су се, углавном, уобичајених форми текстова, пружајући основне информације о унутрашњој политици Аустроугарске, али и вести из света. Они су обрађивали дневнополитичке догађаје, углавном оне што су се збивали у Аустроугарској. Једини текст који се односио на притисак са којим су се суочавали припадници српског народа односио се на протеривање јеромонаха др Николаја Велимировића из Аустроугарске.⁹ О том догађају *Застава* је извештавала у свом вечерњем издању од 2. марта 1914. године. Поред те информације, у листу је, као и неколико недеља раније, могао да се прочита чланак *Нешто се спрема*, који поново говори о мрежи аустријских агената међу српским становништвом.¹⁰ Да се притисак против Срба у Аустроугарској све више појачавао сведочи и податак да је један српски трговац ухапшен на простору Монархије, јер је, приликом претреса, код њега нађена књига *Рат у Старој Србији и Македонији* аутора Јаше

6 У раду је коришћен нови календар. У периоду о којем је овде реч, оба новосадска листа користила су и стари и нови календар. Након Првог светског рата, *Застава* је користила само нови календар, а у XIX само стари.

7 *Застава (вечерњи лист)* бр. 19 од 9. фебруара 1914. године.

8 У тексту се говори да је репортерима *Заставе* дојављено да се аустријски агенти налазе по Фрушкој гори и да су виђени у појединим местима. Њихов циљ био је да осете расположење у народу и, уколико је то могуће, побуне га – *Исто*.

9 *Застава (вечерњи лист)* бр. 36 од 2. марта 1914. године.

10 *Исто*.

Томића.¹¹ О овом догађају је српско становништво могло нешто више прочитати у вечерњем издању новосадске *Заставе* од 25. априла 1914. године.

Као што је био случај и раније, оба водећа новосадска листа (*Застава* и *Браник*) наставила су са редовним извештавањем о дневним догађајима у држави. Запажени су и текстови објављивани у току марта и априла 1914. године писани нешто блажим, чак помирљивим тоном према владајућим структурама Аустроугарске. Циљ оваквог писања био је да се смире тензије између Аустроугарске и Србије и да се додатно не повећава притисак на српско становништво које је живело у Монархији. Евентуално заоштравање односа могло је још више да угрози положај пречанских Срба и додатно појача напетости у народу према аустроугарским властима. Међутим, како су се односи између Краљевине Србије и Монархије даље заоштравали, постајало је све очигледније да је сукоб на помолу. Краљевина Србија је започела и да се припрема за предстојећи рат, па је о томе новосадски *Браник* извештавао у чланку од 30. маја 1914. године. У тексту се говори о повећању буџета Краљевине Србије за набавку војне опреме, као и о опрезности Србије и припремама за евентуални рат против Аустроугарске.¹² Да је рат на помолу видело се из „изразито непријатељске и агресивне политике“¹³ Двојне монархије према Краљевини Србији и српском народу. То је био последњи текст у новосадском *Бранику* у коме се говорило о положају српског народа у Аустроугарској пре атентата у Сарајеву 28. јуна 1914. године.

Када је у Сарајевском атентату убијен аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд, положај српског народа у Монархији се додатно погоршао. Честа су била праћења, хапшења и други притисци на припаднике српског народа од аустроугарских полицијских служби, али и од другог живља, махом муслиманског и радикалног хрватског становништва. Иако су новосадски листови *Застава* и *Браник* у првих неколико бројева непосредно након атентата покушали да убеди владајуће структуре у Аустроугарској да искрено жале за престолонаследником Францом Фердинандом, уз строгу осуду самог атентата и организатора убиства, ситуација се није могла смирити. У свим српским листовима у Монархији објављене су умрлице аустроугарског престолонаследника и његове супруге, а у каснијим бројевима дате су и њихове биографије и описи те две личности што су постале жртве атентата. Истицане су, углавном, њи-

¹¹ *Застава (вечерњи лист)* бр. 80 од 25. априла 1914. године.

¹² *Браник* бр. 97 од 30. маја 1914. године.

¹³ *Исто*.

хове врлине, у нади да ће то смањити репресију над српским становништвом у Аустроугарској. Поред тога, одбацивана је могућност умешаности београдских власти у атентат. То је био одговор владајућим круговима у Бечу и Будимпешти и листова наклоњеним њима који су за атентат у Сарајеву окривили Београд и власт Краљевине Србије.

Вечерње издање *Заставе* од 30. јуна 1914. године донело је прве извештаје о погрому Срба у Сарајеву и оптужбама за учешће у атентату.¹⁴ У првим нападима који се били усмерени против српског народа у Босни и Херцеговини, према писању *Заставе*, страдале су куће угледнијих Срба, али и поједина српска удружења. Како стоји у тексту, демонстранти су том приликом узвикивали: „Доле Срби! Доле убице! Доле краљ Петар!“¹⁵ Поред страдања имовине угледних Срба и српских удружења, страдала је и имовина српских свештеника, али и продавнице чији су власници били Срби. О свим тим догађајима писао је, такође у вечерњој *Застави*, Јаша Томић, осуђујући дивљаштво и репресивне мере над Србима. У том погледу, он је указивао на хрватску политику, сматрајући је главним кривцем за догађања у Сарајеву.¹⁶ Иста оптужба упућена је и 6. јула 1914. године у вечерњем издању *Заставе*, у којем су прозвани „франковачки политичари“¹⁷ као одговорни за погроме и покатоличавање српског становништва. Тај текст се надовезао на текстове објављене у јутарњем издању *Заставе* од 1. јула 1914. године када је на више места указивано на негативну кампању против припадника српског народа. Текст под насловом *Акција против Срба* говори о погромима над Србима у Сарајеву и широм Босне и Херцеговине. На почетку текста указује се на негативну кампању бечких и будимпештанских листова уперену против српског народа. Када је реч о страдању Срба у Сарајеву, новине извештавају да је у Сарајеву уништено преко 200 српских кућа и продавница, а да је знатно оштећена и српска школа. Ништа боље није прошла зграда српског просветног савета „Просвјета“. Аутор чланка напомиње да су припадници аустроугарске полиције посматрали и дозвољавали мучење Срба и уништавање њихове имовине, док су припадници српског народа који су пружили отпор истог тренутка ухапшени.¹⁸ Даље се у тексту

14 *Застава (вечерњи лист)* бр. 131 од 30. јуна 1914. године.

15 *Исто*.

16 *Застава (вечерњи лист)* бр. 134 од 3. јула 1914. године.

17 *Застава (вечерњи лист)* бр. 136 од 6. јула 1914. године.

18 У тексту се даје пример једног Србина. Татомира који је, како би заштитио своју имовину, пуцао на демонстранте против Срба. Због тога је истог тренутка ухапшен, за разлику од демонстраната, од којих нико није завршио у затвору – *Застава*

напомиње да није боља била ситуација ни у Загребу, где је српско становништво било изложено нападима, углавном франковаца. Полиција ни у Загребу није реаговала, а ова дешавања ипак су била мање брутална него у Сарајеву. За једног од главних подстрекача мржње према Србима проглашена је будимпештанска штампа која је позивала на освету према Србима. О тим догађајима писао је и новосадски *Браник*, такође у броју од 1. јула 1914. године. Он је, за разлику од *Заставе* која је и раније била конкретна и директна у свом извештавању, причу о антисрпској кампањи и прогонима српског народа у Босни и Херцеговини провукао кроз наслов у којем се говори о Сарајевском атентату. Ипак, читаоцима је било јасно да се од убиства аустроугарског престолонаследника српски народ суочавао са све присутнијом атмосфером страха унутар Монархије.

Треба истаћи да је атентат на Франца Фердинанда погоршао положај српског народа у Хрватској и Славонији. Само два дана након убиства у Сарајеву, дошло је до бурне седнице Хрватског сабора – тадашњем председнику Сабора Богдану Медаковићу онемогућено је да отвори седницу. Том приликом су поједини хрватски политичари вичући изнели низ увреда на рачун српских посланика у Сабору.¹⁹ Све то је пооштрило реакцију франковаца који су појачавали своје акције против припадника српског народа, а о томе су писали и *Застава* и *Браник*. На тај начин је на простору Хрватске и Славоније, такође, вођена антисрпска кампања, додуше у нешто мањој мери него на простору Босне и Херцеговине.

Антисрпском кампањом новосадска штампа се бавила и у наредним бројевима. Тако је *Застава* у јутарњем листу од 2. јула 1914. године у тексту под насловом *Последице сарајевског атентата* изнела детаљан опис погрома над српског народом и њиховом имовином у свим већим местима у Босни и Херцеговини, а посебно у Сарајеву. Аутор чланка извештава да се одмах након атентата кренуло са антисрпским демонстрацијама, у којим су страдале српске цркве, школе, читаонице, кафане, продавнице и приватне куће. Посебно истиче руљу од „30–40 људи“ која је беспопштедно уништавала све што је српско. У тексту се напомиње да су имали спискове са адресама Срби које су, највероватније, добили од полиције. У својим нападима, демонстранти су користили каменице, а на мети су им се нашли и кола и фијакери, као и бројне домаће животиње.²⁰ Новосадска *Застава* преноси да је сваки Србин који је пружио би-

(јутарњи лист) бр. 133 од 1. јула 1914. године.

¹⁹ Дејан Микавица, *Српска политика у Хрватској и Славонији 1538–1918*, Нови Сад, 2015, 316–317.

²⁰ Тако се у тексту наводи низ примера насиља са којима су се припадници срп-

ло какав отпор врло брзо био ухапшен. Поменуте догађаје испратила је и мађарска и аустријска штампа која је поступке демонстраната бранила тврдњом да они жале за убијеним престолонаследником.

О анτισрпској атмосфери широм Босне и Херцеговине извештава и јутарње издање *Заставе* од 3. јула 1914. године. У опширном тексту под насловом *Страховити дани у Сарајеву* говори се, на свеобухватнији начин, о положају Срба у Босни и Херцеговини након атентата на Франца Фердинанда.²¹ У тексту је велика пажња поклоњена атмосфери страха и линча упереној против српског народа у Сарајеву и другим градовима. Новинари *Заставе* су за такво стање оптужили хрватске франковачке политичаре и муслиманску сиротињу, видевши их као главне кривце и носиоце анτισрпске кампање у Босни и Херцеговини. У тексту се тврди да су уништавање српске имовине и прогон српског становништва уживали подршку владајућих кругова, с обзиром на чињеницу да су демонстранти финансијски помагани од појединих аустроугарских политичара. Новинар *Заставе* описује демонстранте као „банду жедну крви и пљачке“²², наоружану ножевима, гвозденим моткама и револверима. Њихове поступке према Србима упоређује са „пљачкама Хуна, Монгола и Турака“²³. У тексту се указује да је у јеку напада на српски народ и њихову имовину, а непосредно након Сарајевског атентата, демонстраната било око 500, а припадника сарајевске полиције педесетак више. Како се наводи, на удару су се прве нашле српске продавнице, цркве и богате куће. Детаљно је описано упадање у куће богатих Срба из којих су изношени најфиније посуђе, злато, сребро, па чак и скупоцени намештај. Остале ствари су уништаване или разбијене и избациване кроз прозор. Новосадска *Застава* у тексту даје пример Србина Деспића чији је намештај у вредности од 100.000 круна потпуно уништен. Још горе је прошла имовина Глигорија Јефтановића, чија се штета процењивала на пола милиона круна. Поред тога, демонстранти су упадали у подруме и просипали вино из буради. У тексту пише да су „пљачкали пред невином децом и болесницима“²⁴. На све ове догађаје, сарајевска полиција није

ског народа суочавали широм Босне и Херцеговине. *Застава* спомиње Јефтановића коме су уништени хотел и кућа, затим златара Матрићевевића који је бранио своју радњу, па је због тога оптужен да је поседовао бомбе из Србије и за врло кратко време је ухапшен – *Застава (јутарњи лист)* бр. 134 од 2. јула 1914. године.

21 *Застава (јутарњи лист)* бр. 135 од 3. јула 1914. године.

22 *Исто*.

23 *Исто*.

24 *Исто*.

реаговала. Последњи пасус посвећен је страдању српских установа у Сарајеву. Тако је штампарија *Српске ријечи* потпуно уништена и целокупни инвентар је бачен кроз прозор на улицу, а у „уредништву остадоше само голи зидови“²⁵. Исто је прошло и друштво „Просвјета“. Вредност имовине штампарија и „Просвјете“ била је око 100.000 круна. Поред њих, страдале су и многе друге просторије српских удружења, као што су зграде Великог управног просветног савета, Српског клуба и српског певачког друштва „Слога“. Како аутор текста истиче, све је било „једна рушевина, један плач, једна језовита слика која се не може описати“²⁶.

Већ у следећем броју јутарњег издања, *Застава* од 4. јула 1914. године говори о негативној кампањи против српског народа на простору целе Аустроугарске монархије. С тим у вези, у тексту „*Погром*“ у *Новоме Саду* тврди се да се припрема погром српског народа и у другим градовима Монархије где српски народ чини већину, а да се највећа акција против Срба очекује у Новом Саду као центру српског политичког и културног живота у Аустроугарској.²⁷ Новинари *Заставе* су изразили сумњу у истинитост таквих најава, мада је широм аустроугарских градова у којима су Срби живели у великом броју примећен велики број непознатих људи који говоре немачким језиком. Поред овог текста, *Застава* је наставила да пише о тешком положају српског народа у Босни и Херцеговини. На причу о атмосфери линча против Срба надовезао се и *Браник* који је највише оптуживао франковачке политичаре за ширење мржње према Србима. У броју од 5. јула 1914. године под насловом *Франковачко лудило* говори се о наставку погромашке политике према српском народу и захтевима водећих франковачких политичара да се сви Срби прогласе за православне Хрвате.²⁸ За тај свој захтев загребачки начелник Хољац предвидео је рок од једног дана. Ко не би прихватио такву одлуку, чекала би га смрт.²⁹ У истом броју, *Браник* објављује два текста што се односе на ситуацију у Монархију која је последица атентата у Сарајеву. Први текст, под насловом *У истом очекивању*, говори о погромима којима су Срби у Монархији изложени од муслимана и хрватских франковаца. Новинар *Браника* реално процењује да заоштрена политика према српском народу указује да је рат веома близу.³⁰ На тај текст на-

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ *Застава* (јутарњи лист), бр. 136 од 4. јула 1914. године.

²⁸ *Браник*, бр. 122 од 5. јула 1914. године.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

довезује се чланак *Франковци и Срби*, у коме се говори о наступу радикалних франковаца према Србима, али и преносе извештаји појединих загребачких новина које такве потезе критикују сматрајући да је сулудо оптуживати цео српски народ за Сарајевски атентат и прибегавати насиљу у актуелној ситуацији.³¹ Новосадски *Браник* је 11. јула 1914. године писао да франковци шире поље свог деловања, па су покушали да спроведу погром над Србима и српском имовином у Сремским Карловцима, али у томе нису успели. Према писању *Браника*, поједини франковци су послати у Карловце са налогом да побуне локално становништво и крену у уништавање српске имовине. Како нису наишли на подршку, тај покушај је пропао.³² У истом броју, под насловом *Навала на српски народ из талми – лојалности* говори се о последицама погрома над српским становништвом у Босни и Херцеговини. Новинар *Браника* процењује да је укупна материјална штета коју је претрпео српски народ у тим данима преко 10 милиона круна.³³ Оцењујући демонстрације као „вандалски поход“³⁴ у коме је исказана „животињска мржња“³⁵ према Србима, ове догађаје проглашава великом срамотом за целу Аустроугарску монархију. У тексту су оптужени и припадници католичког свештенства које је подржавало франковце у поменутим злочинима. Вандализам, према писању *Браника*, представља велику срамоту и према жртвама атентата у Сарајеву.

И у наредним бројевима *Заставе* и *Браника* који су излазили у току јула 1914. године говорило се о погромима над српским становништвом широм Монархије. Међутим, све више пажње почиње да се поклања и припремама за предстојећи рат. Тако се објављују извештаји о мобилизацији војске Аустроугарске и о наоружању, као и о ратној реторици државних званичника Монархије. С друге стране, како се рат примицао тако бечка и будимпештанска штампа бивају све оштрије према српском народу. О томе говори и чланак *Браника* од 19. јула 1914. године у коме је изнета анализа антисрпских текстова из мађарске и немачке штампе и указано на њихов велики утицај на „расположење духова“³⁶. Уместо да раде на смиревању тензија између Аустроугарске и Србије, они додатно распирују све већу мржњу.

³¹ Исто.

³² *Браник*, бр. 126 од 11. јула 1914. године.

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ *Браник*, бр. 132 од 19. јула 1914. године.

Након Јулског ултиматума и аустроугарске објаве рата Србији, оба новосадска листа наставила су, у нешто мањој мери, да извештавају о ратном стању и расположењу које је захватило Монархију. О страдању и прогонима српског становништва било је све мање речи, а нешто мирнија реторика оба листа представљала је последњи покушај смиривања напетости у циљу заштите српског становништва и њихове имовине у Аустроугарској. За тако нешто било је касно, јер је рат већ почео. Избијањем рата, положај српског народа у Монархији се још више погоршао и бивао је све тежи како је рат одмицао.

Велики утицај на јавно мњење имали су мађарске и немачке новине које су се, у вођењу антисрпске политике, служиле лажним извештавањем чиме су се даље продубљивале разлике између српског, с једне, и мађарског и немачког народа, с друге стране. Бечка и будимпештанска штампа креирале су и распиривале антисрпску кампању која ће у великој мери утицати на јавно мњење у Аустроугарској.³⁷ На то су стално указивали и *Застава* и *Браник*, покушавајући да одбране српски народ у Монархији од лажних оптужби. Примера ради, почетком јула у мађарској штампи појавили су се извештаји о наводним „великосрпским протестима“ Срба у Ходмезвашархељу. *Застава* у вечерњем листу од 9. јула 1914. године покушава да укаже на апсурдност тврдњи о великосрпским протестима у месту са око 40.000 становника где живи свега 60 Срба.³⁸ То је само један у низу примера очигледног лажног извештавања мађарских и немачких листова, који су од Сарајевског атентата нагло појачали антисрпску кампању, што се у значајној мери одразило на живот српског народа на простору Аустроугарске.

Сви покушаји *Заставе* и *Браника* да смире тензије у току друге половине јула 1914. године показале су се безуспешним. Рат Србији је објављен, а аустроугарска и српска војска су се већ припремале за обрачун. Положај српског народа у Аустроугарској се даље погоршавао. Притисци са којима су се суочавала ова два новосадска листа достижу врхунац по избијању рата. Тада су и *Застава* и *Браник* забрањени. Последњи број *Застава* изашао је 14. августа 1914. године, а *Браника* следећег дана. Након Првог светског рата, *Застава* је обновљена у новој држави 1919. године и излазила је до 1929. године. За разлику од ње, *Браник* није обнављан.³⁹ Ипак, он је остао дуго у сећању српског народа

37 Pal Tibor, *Mađarsko političko javno mnjenje i srpsko pitanje na Balkanu 1903–1914*, Novi Sad, 2012, 158–172.

38 *Застава (вечерњи лист)* бр.138 од 9. јула 1914. године.

39 В. Ђ. Крстић, *нав. дело*, 343.

као један од симбола српске штампе у Аустроугарској и заступник националних интереса пречанских Срба.

Негативно расположење према српском народу у Аустроугарској стварано је деценијама, а нарочито је било изражено почетком XX века. Велики утицај на то, поред политичких потеза владајућих кругова Монархије, имале су бечка и будимпештанска штампа. Иако су новосадски листови *Застава* и *Браник* у појединим тренуцима покушавали да смање тензије и притиске на српски народ, у томе нису успели. Текстови о положају Срба у Монархији јасно сведоче о мржњи која је владала према Србима у овој држави. Та мржња била је само увертира у касније догађаје и злочине што су чињени над српским становништвом. Пуцњи у Сарајеву означили су почетак репресивних мера према Србима који су живели на тлу Аустроугарске. Прогони и страдања српског народа достижу врхунац у току Великог рата када ће велики број Срба бити мучки убијен, протеран или одведен у један од логора.

Резиме

У раду су приказани антисрпска кампања и прогони српског народа у Аустроугарској у току 1914. године, односно пре и непосредно након атентата на престолонаследника Франца Фердинанда из угла два најпознатија српска листа у Монархији, *Заставе* и *Браника*. Као најутицајнији листови међу пречанским Србима, *Застава* и *Браник* су извештавали о положају српског народа уочи избијања Великог рата. Иако су се суочавали са бројним притисцима, они су до забране излажења доносили информације о животу Срба у Аустроугарској. Живот српског народа у Монархији се додатно погоршао након Сарајевског атентата. Уследиле су у току јула 1914. године антисрпске демонстрације широм Аустроугарске које су довеле до уништавања српске имовине и прогона Срба. О свим тим збивањима извештавали су и *Застава* и *Браник*. Ипак, ова два добро обавештена листа трудила су се да својим писањем додатно не погоршају положај Срба. Поред тога, они су свим припадницима српског народа преносили догађаје из различитих делова Аустроугарске. Тај посао су *Застава* и *Браник* обављале све до њиховог укидања које је уследило одмах након избијања Великог рата.

Библиографија:

Периодика

- 1) *Браник*
- 2) *Застава (вечерњи лист)*
- 3) *Застава (јутарњи лист)*

Литература

1. Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској*

1791–1914, Београд 2003.

2. Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.

3. Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, II, Нови Сад 2016.

4. Дејан Микавица, *Српска политика у Хрватској и Славонији 1538–1918*, Нови Сад 2015.

5. Pal Tibor, *Mađarsko političko javno mnjenje i srpsko pitanje na Balkanu 1903–1914*, Novi Sad 2012.

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Бојан ВИЋЕНТИЋ
Музеј ваздухопловства

ПРИПАДНИЦИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КРАЉЕВСКОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Тема рада су судбине ваздухопловаца Краљевине Југославије у Другом светском рату. Подаци о припадницима ваздухопловства те државе изнети су у облику кратких биографија. Циљ овог рада јесте допринос осветљавању судбина што већег броја југословенских ваздухопловаца у Другом светском рату, као и систематизација познатих података и стварање базе која ће послужити као основа за даља истраживања.

Кључне речи: пилоти, ваздухопловство, Краљевина Југославија, Други светски рат

Увод

У домаћој историографији постоје велике празнине кад је реч о ваздухопловцима Краљевине Југославије. Биографије и судбине припадника југословенске авијације су делимично обрађене. За то постоји неколико разлога. Најпре, то је изузетно опширна тема која обухвата податке о десетинама хиљада личности. Чак и кад би се истраживање ограничило само на пилоте, то је неколико хиљада личности. Ти је и питање историјских извора. Велики део ратне документације налази се у иностранству и није довољно обрађен. Исто тако, документација је уништана за време и после рата. Не треба заборавити ни идеолошке разлоге који често утичу на историјска истраживања. У случају југословенских ваздухопловаца њихово противљење комунистичкој власти или слагања са актуелним режимом у послератној Југославији увелико је утицало на то да ли ће нечија биографија бити записана или не.

Ваздухопловне снаге Краљевине Југославије прихватиле су на себе главнину напада Сила осовине у краткотрајним Априлском рату, јер је ваздушни удар вероватно чинио и најважнији део тактике Немачке

и њених савезник, пошто су се силе Тројног пакта на тај начин припремиле за лакше напредовање копнених јединица. С друге стране, југословенска авијација суочавала се с низом отежавајућих фактора. На првом месту, те јединице нису биле попуњене према плановима, ни људством ни техником. Друго, напад је био изненадан и спроведен је без објаве рата и упозорења. И треће, али не мање важно, постојало је и субверзивно деловање припадника ваздухопловства који су били присталице Сила осовине и уједно противници југословенске државе.

Ваздухопловство Краљевине Југославије настаје и развија се на бази српске Аеропланске ескадриле из Првог светског рата. Најпре настаје Ваздухопловна команда, затим Одељење за ваздухопловство у Министарству војске и морнарице, да би 1927. године била устројена Команда ваздухопловства армијског ранга. Ваздухопловство у Краљевини Југославији било је организовано у три вида: Оперативно ваздухопловство, Армијско ваздухопловство и Поморско ваздухопловство.

Оперативно ваздухопловство чиниле су бомбардерске, ловачке и извиђачке јединице за самостално дејство, као и ваздухопловне позадинске команде и јединица и установа ваздухопловне школе. Армијско ваздухопловство, као придодата служба копненој војсци, састојало се од извиђачких јединица за подршку армији. Команда поморског ваздухопловства формирана је 1930. године и стављена је под команду ратне морнарице.

Школовање кадрова одвијало се у Ваздухопловној академији, Вишој ваздухопловној академији, као и у Команди ваздухопловних стручних школа, која је била надлежна за пилотске школе, као и школе за извиђаче, резервне официре, везисте, авиофотографе, метеорологе, под-официре итд.

Организационо, Оперативно ваздухопловство се састојало од Команде оперативног ваздухопловства, четири ваздухопловне бригаде подељене на осам пукова, и две самосталне групе, бомбардерске и ловачко-извиђачке. Армијско ваздухопловство обухватало је седам извиђачких група и једну самосталну извиђачку ескадрилу. Поморско ваздухопловство било је организовано у три хидропланске команде са укупно девет ескадрила.

Наоружање југословенског ваздухопловства чинили су домаћи и увозни авиони. У краљевини Југославији авионе и једрилице производе су фабрике смештене у околини Београд: Рогожарски, Икарус, Змај, Фабрика авионских мотора С. Влајковић и син, Утва у Панчеву и Државна фабрика авиона у Краљеву.

Бројно стање у југословенском ваздухопловству пред почетак Другог светског рата било је следеће: 1.260 официра међу којима је било 800 летача, 1.600 подофицира – 1.000 летача, 240 ваздухопловно-техничких чиновника – 100 летача, 2.700 цивила на служби у војсци и 15.000 војника.

Кад је реч о техници Краљевско ваздухопловство је располагало са око 1.000 авиона, 420 их је било борбених – 142 ловца, 147 бомбардера и 131 извиђачки авион. Поморско ваздухопловство располагало је са 98 авиона, међу којима је 68 било употребљиво. Транспортну авијацију чинило је 15 летелица. У таквом стању југословенска авијација је дочекала напад армија Тројног пакта. Силе осовине су напад априла 1941. године извеле са вишеструко надмоћнијим снагама: немачко ваздухопловство са 1.212 авиона, италијанско са 674 и мађарско са 287.

Током Априлског рата живот је изгубило 711 припадника ваздухопловства Краљевине Југославије. Део ваздухопловаца је успео да се евакуише на Блиски исток и прикључи западним савезницима (Англо-Американцима), док је део остао на окупираној територији и прикључио се некој од страна у рату: Народноослободилачком покрету, Југословенској војсци у отаџбини или новонасталом ваздухопловству Независне Државе Хрватске.

Око 30.000 припадника ваздухопловства је заробљено и одведено у логоре. Највећи број заробљених ваздухопловаца био је интерниран у логору Оснабрик у Немачкој. Поред Оснабрика, део заробљених ваздухопловаца послат је у друге заробљеничке логоре на територији Немачке и окупираних делова Европе. Међи заробљеницима су били и активни и резервни припадници ваздухопловства Краљевине Југославије.

Ваздухопловство Краљевине Југославије	Број припадника
Официри (летачи)	1.260 (800)
Подофицир (летачи)	1.600 (1.000)
Ваздухопловно-технички чиновници (летачи)	240 (100)
Цивилна лица на служби	
у ваздухопловству	2.700
Војници на служби у ваздухопловству	15.000
Мирнодопска формација	20.000
Ратна формација	50.000

Табела 1: Бројно стање

Ловачки авиони	Земља порекла, земља производње по лиценци
месершмит Бф-109 Е	Немачка
хокер харикен Mk.1	Велика Британија, Југославија
хокер фјури Mk.2	Велика Британија
икарус ИК-28	Југославија
рогожарски ИК-3	Југославија
авиа БХ-33	Чехословачка
потез-63	Француска

Табела 2: Авиони-ловци ваздухопловства Краљевине Југославије

Бомбардери	Земља порекла, земља производње по лиценци
дорније До-17 К	Немачка, Југославија
дорније До Ј (хидроавиоан)	Немачка
бристол бленхајм Mk. 1	Велика Британија, Југославија
савоја-маркети СМ-79	Италија

Табела 3: Авиони-бомбардери ваздухопловства Краљевине Југославије

Остали типови авиона	Земља порекла, земља производње по лиценци
бреге XIX	Француска, Југославија
потез-25	Француска, Југославија
рогожарски ПВТ	Југославија
рогожарски Р-100	Југославија
змај физир ФП	Југославија
рогожарски СИМ-Х	Југославија
змај физир ФН	Југославија

Табела 4: Остали типови авиона ваздухопловства Краљевине Југославије

Закључак

Стање у Ваздухопловству Краљевине Југославије у Другом светском рату одсликавало је и стање државе. Нестабилно ваздухопловство, изнутра ослабљено саботажама, није могло да искаже своје могућности

у потпуности. С друге стране, већина припадника ваздухопловних снага се током рата одлучила за једну од антиокупаторских снага, што је и слика расположења и свести ваздухопловаца Краљевине Југославије.

Скраћенице у тексту:

Н.в.т.ч. – нижи ваздухопловнотехнички чиновник

РАФ – британско ваздухопловство (Royal Air Force)

ЈВуО – Југословенска војска у Отаџбини

НОП – Народноослободилачки покрет

НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије

ЈА – Југословенска армија

ЈНА – Југословенска народна армија

НДХ – Независна држава Хрватска

РВ и ПВО – Ратно ваздухопловство и противваздушна одбрана

БЈВ – Бивша југословенска војска

1. Ваздухопловци Југословенског краљевског ваздухопловства погинули у Априлском рату 1941. године

Стјепан С. Буразовић, команда Оперативно ваздухопловство: пуковник, пилот-извиђач, рођен 1896. године у Петрињи, погинуо априла 1941. у удесу авиона „Рода“, 701. ескадрила за везу, на лету од Краљева ка Љешници.

Братислав К. Трајковић, команда Оперативно ваздухопловство пилот-извиђач, рођен 1906. године у Београду, погинуо 13. априла у немачком бомбардовању Илиће код Сарајева.

Милан Н. Јанковић, команда Оперативно ваздухопловство пилот-извиђач, рођен 1909. године у Крушевцу, погинуо 13. априла у немачком бомбардовању Илиће код Сарајева.

Бранислав Васиљевић, потпоручник, пилот, погинуо 6. априла приликом немачког бомбардовања Београда.

Велимир Д. Антонијевић, погинуо у Априлском рату.

Иво Ш. Оштрић, Други ловачки пук, пилот-ловац, рођен 1908. године у Новом Граду код Бенковца, погинуо 10. априла у судару два авиона, при покушају прелета у СССР.

Милош П. Бајагић, Други ловачки пук пилот-ловац, рођен 1906. године у Сарајеву, погинуо 12. априла приликом прелета за Бељину код Ваљева, када је при принудном слетању дошло до превртања авиона.

Живица Ј. Митровић, Други ловачки пук пилот-ловац, рођен 1912. године у Калуђерову код Беле Цркве, погинуо 6. априла у борби против немачких авиона.

Мато Ф. Момчиновић, Други ловачки пук, пилот-ловац, рођен 1915. године у Зеници, погинуо 10. априла у судару два авиона, при покушају прелета у СССР.

Вељко Ј. Вујичић, Други ловачки пук, пилот-ловац, рођен 1909. године у Крњешевцима код Земуна, погинуо 10. априла приликом покушаја прелета у СССР када је авион ударио у планину Рудник.

Драгиша Милијевић, Четврти ловачки пук, пилот-ловац, рођен 1907. године у Неготину, погинуо 9. априла у борбама против немачких авиона.

Константин А. Јермаков, Пети ловачки пук, капетан прве класе, пилот-ловац, рођен 21. маја 1909. године у Русији, Стара Константинскаја, погинуо 6. априла у ваздушној борби.

Војислав Ј. Поповић, Пети ловачки пук, капетан прве класе, пилот-ловац, рођен 10. септембра 1905. године у Јајцу, погинуо 6. априла у ваздушној борби, када је својим авионом ударио у непријатељски.

Милорад Д. Танасић, Пети ловачки пук, поручник, пилот-ловац, рођен 1. октобра 1911. године у Шапцу, погинуо 6. априла у ваздушној борби, када је, као и капетан Војислав Ј. Поповић, својим авионом ударио у непријатељски.

Милутин Ђ. Перовић, Пети ловачки пук, рођен 15. августа 1911. године у Рудину, Црна Гора, погинуо 6. априла у ваздушној борби.

Јефта З. Арсић, Пети ловачки пук, наредник, пилот-ловац, рођен 10. септембра 1912. године у Станчевцу код Прешева, погинуо 6. априла у ваздушној борби.

Ратомир Д. Миливојевић, Пети ловачки пук, рођен 26. септембра 1914. године у Нишу, погинуо 6. априла у ваздушној борби.

Верољуб А. Стојадиновић, Пети ловачки пук, наредник, пилот-ловац, рођен 3. фебруара 1916. године у Медвеђи код Трстеника, погинуо 6. априла у ваздушној борби.

Ото А. Сеп, Пети ловачки пук, рођен 30. октобра 1909. године у Тузли, погинуо 9. априла у ваздушној борби.

Миха Клавора, Шести ловачки пук, капетан, пилот-ловац, рођен 1905. године у Марибору, погинуо 7. априла у ваздушној борби, оборио два немачка авиона.

Јован Капеша, Шести ловачки пук, потпоручник рођен 1911. године у Подгорици, погинуо 7. априла у борби против немачких авиона.

Бранислав Тодоровић, Шести ловачки пук, чиновник, пилот-ловац, рођен 1910. године у Шапцу, погинуо 6. априла у борби против немачких авиона.

Милутин Петров, Шести ловачки пук, наредник, рођен 1908. године у Уљми код Вршца, погинуо 7. априла у борби против немачких авиона.

Владимир Горуп, Шести ловачки пук, наредник, рођен 1908. године у Марибору, погинуо 7. априла у ваздушној борби, оборио један немачки авион.

Миливоје Бошковић, Шести ловачки пук, наредник, погинуо у ваздушни борбама против немачких авиона.

Душан Борчић, Шести ловачки пук, потпоручник, рођен 1910. године у Босанском Петровцу код Бања Луке, погинуо 6. априла у ваздушној борби, оборио два немачка авиона.

Милош Г. Жунић, Шести ловачки пук, пилот-ловац, рођен 1907. године у Ваљеву, погинуо 6. априла у борби против немачких авиона.

Карло Б. Штрбенк, Шести ловачки пук, пилот-ловац, рођен 1907. године у Загорју об Сави, погинуо 6. априла у борби против немачких авиона.

Добрица Р. Новаковић, Шести ловачки пук, пилот-ловац, рођен у селу Трнави, погинуо 6. априла у борби против немачких авиона.

Фердо Ф. Градишник, Први бомбардерски пук, пуковник, пилот-ловац, рођен 1899. године у Великом Лешнову у Истри, погинуо 8. априла при бомбардовању непријатељске оклопне колоне.

Живан С. Јовановић, Први бомбардерски пук, наредник, пилот, рођен 14. новембра 1908. године у Малој Крсни код Смедерева, погинуо 8. априла при бомбардовању непријатељске оклопне колоне.

Василије В. Мировић, Први бомбардерски пук, пилот, рођен 1. новембра 1907. године у Липову код Колашина, Црна Гора, погинуо 8. априла при бомбардовању немачке моторизоване колоне.

Слободан Ч. Ђорђевић, Први бомбардерски пук, поднаредник, бомбардер-стрелац, рођен 18. августа 1919. године у Крагујевцу, погинуо 8. априла при бомбардовању немачке моторизоване колоне.

Ђорђе А Стефановић, Први бомбардерски пук, поручник, пилот-извиђач, рођен 20. фебруара у Суводолу код Смедерева, погинуо 8. априла при бомбардовању немачке моторизоване колоне.

Никола Ђ. Иванчевић, Први бомбардерски пук, капетан прве класе, пилот-ловац, рођен 21. јула 1907. године у Подгорици, погинуо 7. априла при бомбардовању немачке моторизоване колоне.

Стјепан А. Јурковић, Први бомбардерски пук, наредник, радиотелеграфиста-стрелац, рођен у Царевцу код Карловца, погинуо 7. априла при

бомбардовању немачке моторизоване колоне.

Владимир Ф. Кинк, Први бомбардерски пук, поручник, извиђач, рођен 1916. године у Рајхенбургу, Брежице, Словенија, погинуо 7. априла при бомбардовању немачке оклопне колоне.

Бранко Г. Фанедл, Трећи бомбардерски пук, мајор, пилот-ловац, рођен 30. маја 1903. године у Сиску, погинуо 12. априла при нападу на немачку моторизовану колону.

Никола Ј. Теофилов, Трећи бомбардерски пук, капетан прве класе, пилот, рођен 24. Јула 1904. године у Ковну, Русија, погинуо 12. априла при бомбардовању немачке моторизоване колоне.

Фрањо Ф. Рибих, Трећи бомбардерски пук, наредник, механичар-стрелац, рођен 2. фебруара 1911. године у Светом Петру код Марибора, погинуо 12. априла при бомбардовању немачке механизоване колоне.

Стојан Н. Пуљевић, Трећи бомбардерски пук, наредник, радиотелеграфиста, рођен 20. јуна 1907. године у Црници код Подгорице, погинуо 10. априла при покушају прелетања у СССР.

Петко Д. Милојевић, Трећи бомбардерски пук, наредник, пилот, рођен 14. октобра 1912. године у Ужичкој Пожеги, погинуо 7. или 8. априла при покушају прелетања у СССР.

Миленко Р. Грујовић, Трећи бомбардерски пук, наредник, радиотелеграфиста-стрелац, рођен у Сирчи код Краљева, погинуо 10. априла при покушају прелета у СССР.

Живота Т. Којадиновић, Трећи бомбардерски пук, рођен 11. марта 1911. године у Јагодини, погинуо 8. априла при бомбардовању немачких оклопних колона.

Душан Ж. Миливојевић, Трећи бомбардерски пук, наредник, механичар-стрелац, рођен у Црвеној Цркви у Банату, погинуо 8. априла при бомбардовању немачких оклопних колона.

Божидар Ђурашевић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Душан Михајловић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Крсто Инић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Миленко Стошић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Божидар Радивојевић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Војислав Рајчевић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Чедомир Ратковић, Трећи бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Јован М. Басарић, Седми бомбардерски пук, потпуковник, пилот-ловац, рођен 1897. године у Смиљану код Госпића. Кадетску школу завршио у Аустроугарској. После Првог светског рата приступио југословенској војсци и ваздухопловству. Завршио извиђачку школу 1922. и пилотску школу 1927. године. Погинуо 6. априла приликом напада италијанске авијације на аеродром код Мостара¹.

Јефта Ј. Бошњак, Седми бомбардерски пук, капетан прве класе, пилот, рођен 14. марта 1909. године у Поповцу у Барањи. Завршио војну академију 1929, а 1931. године пилотску школу. Погинуо 11. априла приликом покушаја прелета у СССР.

Момчило Д. Петровић, Седми бомбардерски пук, капетан прве класе, пилот-ловац, рођен 30. марта 1908. у Прокупљу. Од 1930. до 1936. завршио извиђачку, пилотску, ловачку и школу гађања. Погинуо 11. априла приликом покушаја прелета у СССР.

Павле А. Стрман, Седми бомбардерски пук, наредник, радиотелеграфиста-стрелац, рођен 29. децембра 1911. године у Кострељници у Словенији. Школовао се за ваздухопловца, радиотелеграфисту и митраљесца-бомбардера, између 1932. до 1937. године, Погинуо 11. априла приликом покушаја прелета за СССР.

Милан Љ. Продановић, Седми бомбардерски пук, поручник-пилот, рођен 28. фебруара 1911. године у Новом Саду. Пилотску школу завршио 1938. године. Погинуо 10. априла у несрећи приликом слетања у Констанцу у Румунији.

Стеван Р. Кнежевић, Седми бомбардерски пук наредник, бомбардер-стрелац, рођен 1913. године у Влашкову код Пљеваља. Школовао се у Новом Саду и Белој Цркви. Погинуо 10. априла у несрећи приликом слетања у Констанцу у Румунији.

Војислав М. Међикућ, Седми бомбардерски пук, наредник-авиомеханичар, рођен 24. априла 1915. године у Спужу, Црна Гора. Ваздухопловну подофицирску школу завршио у Новом Саду 1939. године. Нестао с посадом бомбардера приликом покушаја прелета у СССР.

Стеван С. Вујаклија, Седми бомбардерски пук, наредник-пилот, рођен 30. октобра 1913. године у Невесињу. Школовао се у Новом Саду и Мостару. Погинуо 16. априла при покушају прелета у Грчку.

¹ Име потпуковника Јована Басарића налази се и у документу југословенске владе у избеглиштву, у указу о одузимању чинова официрима који су прешли у оружане снаге НДХ. Овај указ је донет 17. 8. 1942. на основу података из листа *Хрватска крила*. Могуће је да је у хрватском листу начињена грешка која је усвојена као податак

Миливоје Капетановић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Илија Самарцић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Алојз Штржишар, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Ђорђе Самарцић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Алојз Тантегал, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Драгомир Тасић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Вучић Јововић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Трпко Томашевић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Јосип Грљ, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Петар Томић, Седми бомбардерски пук, погинуо у Априлском рату.

Лазар Ј. Донових, Осми бомбардерски пук, мајор, пилот, рођен 1904. године у Зајечару. Погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома у Сегедину.

Иван М. Панца, Осми бомбардерски пук, поручник, извиђач, рођен 1916. године у Суковцима код Книна, погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома у Сегедину.

Добросав Ж. Теших, Осми бомбардерски пук, мајор, пилот-ловац, рођен 1906. године у Лозници, погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома код Печуја.

Рудолф К. Кобал, Осми бомбардерски пук, капетан прве класе, извиђач, рођен 1909. године у Трсту, погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома код Печуја.

Драгољуб М. Черне, Осми бомбардерски пук, поднаредник, механичар, рођен 1919. године у Сушаку, погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома код Печуја.

Петар М. Кукић, Осми бомбардерски пук, поручник, извиђач, рођен 1913. године у Медведнику код Огулина, погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома код Сегедина.

Сергије Војинов, Осми бомбардерски пук, капетан прве класе, пилот, рођен 1907. године у Миргорогу, Русија, погинуо 7. априла приликом бомбардовања аеродрома код Сегедина.

Владимир В. Јовичић, Осми бомбардерски пук, капетан прве класе, пилот-ловац, рођен 1908. године у Београду, погинуо у Априлском рату приликом бомбардовања аеродрома код Сегедина

Мирко Јовановић, Осми бомбардерски пук, поручник, пилот извиђач, рођен 20. октобра 1912. године у Бјеловару, погинуо 7. априла при бом-

бардовању аеродрома код Сегедина.

Радомир С. Лазаревић, Осми бомбардерски пук, поручник, пилот, рођен 24. априла 1915. године у Вуковару, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Илија М. Мићковић, Осми бомбардерски пук, наредник, механичар – стрелац, рођен 10. јула 1915. године у Безјову у Црној Гори, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Андрија Поздер, Осми бомбардерски пук, поручник, рођен 20. октобра 1912. године у Бјеловару. За пилота се школовао од 1938. до 1940. године. Погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Драгутин Веселко, Осми бомбардерски пук, наредник, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Иван Чубрило, осми бомбардерски пук, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Илија Мраковић, Осми бомбардерски пук, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Владимир Ферант, Осми бомбардерски пук, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Марко Томашевић, Осми бомбардерски пук, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Милутин Петровић, Осми бомбардерски пук, погинуо 7. априла при бомбардовању аеродрома код Сегедина.

Десимир Смиљковић, пилот бомбардера, 603. тренажна група, учесник Априлског рата, погинуо 1941. при покушају прелета у Грчку, авионом капрони, оборен од непријатељских ловачких авиона.

Синиша Ш. Синобад, 603. тренажна група, капетан прве класе, пилот-ловац, рођен 1. фебруара 1910. године у Книну. После војне академије прелази у ваздухопловство и школује се од 1934. до 1939. као извиђач, пилот и ловац. Погинуо 16. априла приликом прелета у Грчку.

Димитрије С. Брајевић, 603. тренажна група, капетан, пилот-ловац, рођен 12. фебруара 1912. на Цетињу. Војну академију завршио 1931. потом извиђачку, пилотску и ловачку школу од 1934. до 1939. године. Погинуо 16. априла при покушају прелета у Грчку.

Данило Н. Дејић, 603. тренажна група, наредник-пилот, рођен 8. априла 1911. године у Лабудском код Зворника. Пилотску школу завршио 1935. године. Погинуо 16. априла при покушају прелета у Грчку.

Ђорђе Р. Станојловић, 603. тренажна група, генералштабни мајор-извиђач, рођен 26. фебруара 1904. године у Београду. После Војне академије и Више војне академије и генералштабне припреме, завршио изви-

ђачку школу 1930. године. Погинуо 16. априла при покушају прелета у Грчку.

Данило М. Грбић, Ловачка ескадрила треће пилотске школе, капетан, пилот-ловац, рођен 4. септембра 1909. године у Кореници у Лици. После војне академије приступа ваздухопловству и школује се за извиђача, пилота и ловца од 1934. до 1939. године. Тешко рањен у ваздушној борби против италијанских авиона, 7. априла преминуо од задобијених рана.

Ђорђе Б. Цветковић, Ловачка ескадрила треће пилотске школе, наредник, пилот-ловац, рођен 6. априла 1912. године у Рековцу код Јагодине. Као ваздухопловац се школовао од 1935. до 1939. за пилота и ловца, као и на курсу ноћног летења. Погинуо 6. априла у ваздушној борби против италијанских авиона.

Миленко М. Миливојевић, Ловачка ескадрила треће пилотске школе, потпоручник, пилот-ловац, рођен 14. септембра 1910. године у Сеојну. Завршио пилотску, ловачку и школу ноћног летења од 1933. до 1936. године. Погинуо 6. априла у ваздушној борби против италијанских авиона.

Миладин К. Дендић, Ловачка ескадрила треће пилотске школе, н.в.т.ч. четврте класе-пилот, рођен 1906. године у Загдру код Никшића. У ваздухопловство ступио 1926. завршио пилотску школу, а 1934. курс ноћног летења. Тешко рањен 12. априла на путу Коњиц–Јабланица. Преминуо од задобијених рана.

Аугуст М. Нежман, Ловачка ескадрила треће пилотске школе, капетан, пилот-ловац, рођен 31. августа 1901. године у Долошкој Гори у Словенији, погинуо 6. априла на аеродрому Рајловац.

Слободан С. Мухић, Ловачка ескадрила треће пилотске школе, поручник-извиђач, рођен 7. априла 1914. године у Стоцу у Херцеговини. После Војне академије приступио ваздухопловству завршио извиђачку школу 1939. године. Тешко рањен 10. априла при бомбардовању немачких оклопних јединица, подлегао повредама.

Обрад Р. Милићевић, 11. самостална група за даљно извиђање, н.в.т.ч. четврте класе, пилот, рођен 26. септембра 1908. године у селу Лозници код Чачка. После артиљерије приступио ваздухопловству и завршио пилотску школу и школу ноћног летења, 1931. односно 1937. године. Погинуо 6. априла при бомбардовању аеродрома код Арада.

Сретен Г. Глишовић, 11. самостална група за даљно извиђање, потпоручник-извиђач, рођен 18. фебруара 1912. године у Међувршју код Чачка. После Војне академије прелази у ваздухопловство, извиђачку школу завршава 1939. године. Погинуо 6. априла при бомбардовању аеродрома код Арада.

Тодор Ј. Радовић, 11. самостална група за даљно извиђање, н.в.т.ч. треће класе, пилот, рођен 25. маја 1905. године у Остојцу код Карловца. После службе у пешадији прелази у ваздухопловство и завршава пилотску школу 1927. као и курс ноћног летења 1933. Погинуо 6. априла при повратку из напада на аеродром у Араду.

Славко Д. Зеленика, 11. самостална група за даљно извиђање, поручник-извиђач, рођен 27. септембра 1916. године у Приједору. После Војне академије приступио ваздухопловству и завршио извиђачку школу 1939. године. Погинуо 6. априла при повратку са бомбардовања аеродрома код Арада.

Боривоје М. Миловановић, 11. самостална група за даљно извиђање, капетан-пилот, рођен 2. марта 1910. године у Београду. После Војне академије приступио ваздухопловству и завршио извиђачку школу 1934, пилотску 1938. и фотографски курс 1937. године. Погинуо 6. априла приликом бомбардовања аеродрома код Темишвара.

Михајло П. Кусовац, 11. Самостална група за даљно извиђање, поручник, рођен 5. Новембра 1912. године у Зачиру код Цетиња. После Војне академије ступио у ваздухопловство, извиђачку школу завршио 1938. године. Погинуо 6. априла приликом бомбардовања аеродрома код Темишвара.

Живомир Р Петровић, 11. Самостална група за даљно извиђање, капетан, рођен 28. Октобра 1909. године у Пољаници код Качера. После Војне академије ступио у ваздухопловство, завршио извиђачку школу 1936. а пилотску 1938. године. Погинуо 8. априла приликом бомбардовања немачке моторизоване колоне.

Блажа С. Гардашевић, 11. Самостална група за даљно извиђање, наредник, рођен 10. фебруара 1913. године у Ублинама Чевским код Цетиња, погинуо 8. априла у удесу при повратку са бомбардовања немачке моторизоване колоне.

Јанићије Н. Кораћ, 11. Самостална група за даљно извиђање, поручник, рођен 3. Новембра 1911. године у расној Висибаби код Ужичке Пожеге. Пилотску школу завршио 1938. године. Погинуо 10. априла у удесу бомбардера.

Душан Р. Вучковић, 11. Самостална група за даљно извиђање, наредник, рођен 10. марта 1912. године у Београду. Ваздухопловну подофицирску школу завршио 1940. године. Погинуо 10. априла у удесу бомбардера.

Драгомир. А. Добровић, 11. Самостална група за даљно извиђање, поручник, рођен 27. фебруара 1916. године у Новом Топољу код Славон-

ског Брода. Извиђачку школу завршио 1939. године. Погинуо 10. априла у удесу бомбардера.

Растислав Ј. Пешић, 11. Самостална група за даљно извиђање, поручник, рођен 11. октобра 1914. године у Лесковцу. Извиђачку школу завршио 1936, а пилотску 1940. године. Погинуо 8. априла у удесу при повратку са бомбардовања немачке моторизоване колоне

Бранко Д. Нововић, 11. Самостална група за даљно извиђање, потпоручник, рођен 28. септембра 1914. године у Мартинићима код Даниловграда. Извиђачку школу завршио 1938. године. Погинуо 8. априла приликом бомбардовања немачке моторизоване колоне.

Милутин В. Стокић, извиђач, капетан прве класе, пилот, рођен 2. октобра 1906. године у Свилајнцу, погинуо 9. априла при осматрању немачких оклопних јединица код Битоља.

Слободан Т. Радивојевић, извиђач, поднаредник-механичар, рођен 1. јуна 1919. године у Чачку, погинуо 9. априла при осматрању немачких оклопних снага код Битоља.

Јосип Зелен, Армијска авијација, погинуо у Априлском рату.

Јован Мамула, Армијска авијација, погинуо у Априлском рату

Радивоје Радовановић, Армијска авијација, погинуо у Априлском рату

Благоје Бакић, погинуо у Априлском рату

Здравко Берисављевић, погинуо у Априлском рату

Миленко Грујевић, погинуо у Априлском рату

Миодраг Ђорђевић, погинуо у Априлском рату

Крсто Ђукић, погинуо у Априлском рату

Бранко Јелић, погинуо у Априлском рату

Бранко Мирић, погинуо у Априлском рату

Драгољуб Никодијевић, погинуо у Априлском рату

Ђорђе Николић, погинуо у Априлском рату

Ђорђе Стевановић, погинуо у Априлском рату

Александар Христић, погинуо у Априлском рату

Губици југословенског ваздухопловства у Априлском рату	
Укупан број страдалих припадника ваздухопловства	711
Страдали летачи	135
Заробљени припадници ваздухопловства (оквирно)	30.000

Табела 2

Група ваздухопловаца, 1940. година

Група ваздухопловаца у логору Оснабрик, 1943. година

Припадници 102. ловачке ескадриле

2. Ваздухопловци Краљевине Југославије страдали после Априлског рата 1941. године²

Миодраг Алексић, потпоручник, учествовао у борбама у Априлском рату, заробљен, погинуо 1943. при бекству из италијанског заробљеничког логора.

Леополд Анкон, капетан, рођен 15. јуна 1911. године у Савици код Љубљане, пилот хидроавиона којим је пребегао на Средњи исток. погинуо у борби 1944. код Вргорца.

Франц А Бергинец, капетан, рођен 7. септембра 1907. године у Светом Лоренцу код Птуја. Пилотску и ловачку школу завршио 1931. године. Приступио партизанском покрету 1942. године. Извршио самоубиство 1943. године.

Слободан Бајић, потпоручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.³ **Драгутин Бојовић**, резервни поручник, пилот-ловац, оборио један авион, погинуо 1944. године као припадник ЈВуО.

Игор Е. Беран, поручник бојног брода прве класе, рођен 12. септембра 1912. године у Марибору. После Војно академије завршио пилотску и ловачку школу 1939. године. Био командир 25. хидропланске ескадриле. После капитулације прелетео у Александрију, Египат и приступио југословенском сквадрону при РАФ-у. Погинуо 1943. године при нападу на немачке аеродроме на Криту.

Љубо Брешан, подофицир-авиомеханичар, рођен 1913. године у Мостару. Службовао на аеродрому код Мостара. После окупације приступио партизанском покрету. Ухваћен од усташа 1943, стрељан је после мучења.

Светислав Букалов, капетан, рођен 1904. године, био на служби у хидроавијацији, приступио партизанском покрету, погинуо 1943. године,

Тодор Гогич, капетан прве класе пилот-ловац, у Априлском рату оборио два немачка авиона. Погинуо 1945. године као припадник ЈВуО.

Саво Вујовић, наредник, пилот-ловац, пребегао у Северну Африку где је погинуо августа 1941. приликом ноћног слетања.

Славољуб Вуксановић, наредник, рођен 1922. године у Блацу код Кру-

2 Значајан извор података представља *Отворена књига – регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.* У овом регистру се налазе и подаци у вези са ваздухопловцима Краљевине Југославије који су после капитулације приступили ЈВуО..

3 У поменутој књизи налазе се подаци о Слободану Бајићу, као активном поднареднику БЈВ, команданту батаљона ЈВуО, рођеном 1916. у Милићевцима, стрељаном 1945. године. Највероватније се ради о истој личности

шевца. Приступио партизанском покрету, погинуо 1943. године.

Никола Вемић, поручник, рођен 1914. године. Од почетка припадник партизанског покрета, а 1944. године постаје пилот друге ескадриле НОВЈ. погинуо 1945. године.

Момчило В. Видојковић, поручник, рођен 26. јула 1913. године у Пожаревцу. Извиђачку школу завршио 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски Исток. Похађао обуку у САД за механичара на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Станислав Воук, поручник, пилот-ловац. Приступио партизанском покрету, постао пилот друге ескадриле НОВЈ. Погинуо у борби.

Александар Вуковић, заставник, рођен 19. октобра 1910. године у Мостару. Пребегао у Грчку потом на Средњи Исток. Погинуо 1944. на борбеном задатку у Лици.

Славољуб О. Вуксановић, поднаредник, рођен 1922. године у Блацу. После капитулације се враћа у родно место, приступа партизанском покрету. Погинуо 1943. године.

Душан Вишковић, н.в.т.ч. треће класе, рођен 6. фебруара 1917. године у Бачком Петровом Селу. После Априлског рата заробљен и одведен у логор у Немачкој. Погинуо у бомбардовању логора Оснабрик 1944. године.

Васа Ј. Гојковић, потпоручник, рођен 1906. године у Бачком Петровцу. Звање пилота добио 1929. године. Прикључио се партизанској авијацији, погинуо 1945. године. код Врпоља у Славонији.

Георгије С. Грозданић, потпоручник, рођен 6. маја 1914. године у Дољем Бакићу код Нове Градишке. Ваздухопловну школу завршио 1939. године. После Априлског рата пребацио се преко Грчке на Блиски Исток и приступио РАФ-у. Погинуо 1944. на задатку у средњој Италији.

Милош С. Дачин, потпуковник, рођен 26. децембра 1893. године у Ваљеву. Учесник Првог светског рата. После Априлског рата заробљен, умро у логору 1941. године.

Иван И. Доминко, капетан, рођен 1. марта 1912. године у Дарувару. Приступио ваздухопловству 1934, после Војне академије. Као други пилот у авиону који је превозио краља, прелетео у Грчку. погинуо 1943. изнад Персијског залива.

Саво Дмитровић, капетан. Прикључио се ЈВуО и погинуо 1942. године.

Милан Дир, капетан прве класе, рођен 1899. године у Златару, Хрватска. После Априлског рата остао да живи у Краљеву, где је стрељан 1941. године.

Вељко Драгићевић, наредник радиотелеграфиста, рођен 1912. године у Потпећи код Подгорице. Рат га затиче у Москви, одакле одлази на Блиски исток и постаје члан посаде тешког бомбардера. У Југославију се вратио 1941. године као члан савезничке обавештајне групе, остаје у партизанима. Погинуо 1944. године.

Милутин Р. Достанић, мајор, рођен 30. јуна 1901. године у Чачку. Школовао се од 1928. до 1935. године. После капитулације заробљен, умро у италијанском заробљеништву.

Драгослав Д. Илић, наредник, рођен 12. октобра 1911. године у Јовановцу код Крагујевца. Звање пилота добио 1940. године. Стрељан у Крагујевцу 1941. године.

Михајло Т. Живић, капетан, рођен 1911. године у Дедини код Крушевца. Рат га је затекао у Никшићу. Планирао прелет у СССР, што није учињено. Вратио се у родно место и приступио партизанском покрету. Стрељан 1943. године од немачких окупатора.

Салих Исламовић, потпоручник, рођен 30. марта 1910. године у Прозору. Пилот од 1935, претходно завршио школовање у подофицирској, пилотској и ловачкој школи. Пребегао у Турску, потом на Блиски исток. Прикључио се партизанском покрету. Погинуо 1944. године за време обуке.

Петар. А. Ишић, наредник, рођен 2. априла 1917. године у Новом Саду. Ваздухопловну школу завршио 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски Исток и прикључио РАФ-у. Похађао је обуку у САД за механичара на бомбардерима Либератор Б-24. погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Александар Б. Јанковић, водник, рођен 23. јула 1913. године у Облацини код Добрице. Школовао се од 1937. до 1940. године. Прикључио се партизанској авијацији, погинуо 1945. године у нападу на непријатеља код Добоја.

Ратко Јовановић, мајор, рођен 28. септембра 1912. године у Миоковцима код Чачка. Пребегао на Блиски исток, прикључио се савезницима. погинуо 1944. на задатку у Босни.

Борислав С. Керечки, поручник, рођен 13. јануара 1913. године у Батајници. Ступио у ваздухопловство 1936, после Војне академије. После капитулације пребегао на Блиски Исток и прикључио се РАФ-у. Погинуо 1942. године у Египту у судару авиона.

Фрањо Клуз, наредник, рођен 1912, у Јошику код Босанске Дубице. После окупације приступио ваздухопловству НДХ, одакле је 1942. пребегао партизанима, где је био један од пилота Прве ескадриле НОВЈ. По-

гинуо 1944. при нападу на луку Омиш.

Васа Коларов, поручник, пилот-ловац, оборио један немачки авион, погинуо 1944. године као припадник ЈВуО.

Душан Лазаревић, наредник, после Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Похађао обуку у САД за механичара на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Живан Марковић, наредник, пилот-ловац, рођен у Мојковићу код Крупња, 1919. године. После окупације пребацио се код савезника на Блиски исток, одакле се враћа у родни крај и приступа партизанском покрету. Погинуо 1942. године.

Марко Милановић, наредник, рођен 1919. године у Дицму код Сиња. Приступа партизанском покрету. Погинуо 1944. године.

Милован В. Матић, в.т.ч. пилот, рођен 1906. године у Стијени код Подгорице. Школовао се од 1928. до 1934. године. Прикључио се партизанском покрету. Погинуо 1942. године.

Радомир Р. Милачић, потпоручник, рођен 28. фебруара 1908. године у Брскуту код Подгорице. Школовао се од 1931. до 1935. године. После Априлског рата приступио партизанском покрету. Погинуо у Лијевој Ријечи у борби против Италијана

Симеун М. Михајловић, старији водник, рођен 1911. године у Београду. Пилотску школу завршио 1934. године. Прикључио се партизанској авијацији, погинуо 1945. године код Добоја.

Милан Малнарић, капетан прве класе, хидропланска ескадрила. После Априлског рата летео у РАФ-у, а од 1944. године у ваздухопловству НОР-а. Погинуо пред крај рата.

Иса Мандарић, старији водник, пилот-ловац, време рата провео у Земуну, стрељан 1944. године од партизана по њиховом уласку у тај град.⁴

Стојан И. Матић, поручник, рођен 22. фебруара 1915. године у Небљусима код Доњег Лапца. У ваздухопловство ступио 1939. године. После капитулације вратио се у родно место и приступио партизанском покрету. Погинуо 1942. године.

Радомир Д. Матејић, поручник, рођен 21. јуна 1918. године у Шепшину код Младеновцу. Школовање завршио 1940. године. После капитулације евакуисао се на Блиски исток и прикључио југословенском сквадрону

⁴ На основу непотпуних трагања неколицине истраживача о партизанским злочинима почињеним после октобра 1944. године могуће је закључити да су међу првим жртвама страдали и припадници ваздухопловаца Краљевине Југославије. Зна се да је Исо Мандарић убијен већ 29/30. октобра 1944. у Јабуци код Панчева али није до краја разјашњено да ли је том приликом страдао још 71 ваздухопловац

РАФ-а. Погинуо 1943. године. при нападу на немачке аеродроме на Криту.

Живан М. Марковић, поднаредник, рођен 1919. године у Мојковцу код Шапца. За време Априлског рата налазио се у Никшићу, избегао заробљавање и вратио се у родно место. Приступио партизанском покрету. Погинуо 1941. године.

Алекса Мариновић, потпуковник. пензионисан 1938, па враћен у службу пред почетак рата. После окупације убијен од усташа.

Јанко М. Маркићевић, потпуковник, рођен 7. јануара 1895. у Палитовићима код Ужичке Пожеге. Учесник Првог светског рата. После Априлског рата заробљен и послат у италијанско заробљеништво. Побеглао 1943. и пребеглао у Швајцарску, где умире 1944. године.

Александар Марковић, капетан прве класе, хидроескадрила. Са целом ескадрилом пребеглао савезницима. Определио се за НОП 1943. године. Погинуо 1944. године у несрећи приликом извођења гађања на полигону.

Алекса Н. Мариновић, потпуковник, рођен 17. марта 1892. године у Бугојну. У ваздухопловство ступио 1918. године. Стрељан од усташа у Бугојну 1941. године.

Љубиша В. Новаковић, наредник, рођен 30. јуна 1913. године у Прокупљу. Звање пилота добио 1940. године. Стрељан на Бањици 1943. године.

Владимир Ј. Обад, капетан, рођен 13. марта 1912. године у Ајдовшчини. По завршетку Војне академије ступио у ваздухопловство. После капитулације пребеглао на Блиски Исток. Погинуо 1942. на аеродрому у близини Каира.

Каменко Ј. Петровић, наредник, рођен 15. новембра 1914. године у Дeroњама у Бачкој. Завршио ваздухопловну подофицирску школу. После капитулације пребеглао у Каиро и приступио РАФ-у. Погинуо 1942. године приликом обалског извиђања у северној Африци.

Јован Пешић, наредник. Прелетео у Грчку пре рата, и са другим официрима пребеглао на Блиски исток па у Египат. У САД завршио обуку за стрелца на бомбардеру либератор. Потом ступио у Другу ескадрилу НОВЈ. Погинуо над Боком Которском.

Велизар Ј. Поповић, заставник, рођен 1919. године у Новом Саду. Звање пилота добио 1941. године. После капитулације приступио партизанском покрету. Погинуо 1944. године.

Аркадије Попов, капетан хидропланске авијације. Пензионисан пред рат, за време окупације хтео да приступи немачком ваздухопловству, планирајући бег у СССР. Откривен и ухапшен. После бекства из затвора

приступа партизанском покрету и пребације се у северну Африку. Постаје пилот Прве ескадриле НОВЈ. Погинуо код Сланог, на повратку са задатка.

Милета Протић, пилот хидроавијације, рођен 2. јуна 1913. године у Товаришеву код Бачке Паланке. После Априлског рата пребегао у Грчку па на север Африке. Постављен за командира прве ловачке ескадриле НОВЈ. Погинуо на задатку код Жепча.

Ђорђе Путица, поручник, рођен 1911. године. У Априлском рату бомбардовао циљеве у Грацу, Аустрија, приступио партизанском покрету 1941. године. Погинуо у борби против четника 1942. године.

Шимун А. Пишпек, наредник, рођен 2. октобра 1914. године у Бјеловару. Пилотску школу завршио 1939, био је на служби у хидропланској ескадрили у Кумбору. После капитулације прелетео је у Александрију, Египат, и приступио РАФ-у. Погинуо 1942. године приликом обалског извиђања у северној Африци.

Василије М. Радосављевић, поднаредник, рођен 1. децембра 1921. године у Белановици. Школовао се од 1939. до 1941. године. После капитулације приступио партизанском покрету. Нестао 1942. године.

Радиша Радосављевић, поднаредник механичар, рођен у Бјелуши код Ариља 1919. Приступио партизанском покрету. Погинуо 1942. године.

Момчило Станојловић, поручник пилот, рођен 1916. године у Крагујевцу. Приступио партизанском покрету, погинуо 1943. године.

Милан К. Симин, наредник, рођен 10. децембра 1914. године. Пилотску школу завршио 1936. године. Стрељан од мађарских окупатора у Новом Саду 1942. године.

Петар Симовић, потпоручник. Учествовао у Априлском рату, избегао заробљавање и приступио партизанском покрету. Убијен 1942. године у партијским чисткама.

Звонимир Халамбек, водник рођен 15. јануара 1913. године у Загребу, после капитулације пребегао на Блиски исток, погинуо 1944., за време обуке.

Матија В. Хођера, резервни потпуковник, рођен 1894. године у Нишу. Учесник Првог светског рата. Заробљен после Априлског рата, умро по повратку у земљу 1944. године.

Александар Ценић, наредник, после Априлског рата пребегао у РАФ и борио се на Средоземљу и Блиском истоку. Приступио Другој ескадрили НОВЈ. Нестао 1945. године.

Петар Шкундрић, наредник, рођен 1917. године у Горњој Саници код Приједора. После капитулације покушао прелет у СССР, оборен и заро-

бљен, послат у италијанско заробљеништво. Побеглао из логора и приступио партизанском покрету. Погинуо 1941. године.

Јован Огњеновић, наредник, после преобуке 1943. године прикључио се 15. америчкој ваздушној армији. Погинуо 1943. године.

Фрањо Ф. Интихар, наредник, рођен 9. маја 1909. године у Загребу. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток и приступио РАФ-у. Похађао обуку у САД за механичара на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Едуард Церај, потпоручник, припадник хидропланске ескадриле. После Априлског рата пребацио се преко Грчке на Блиски исток. Похађао обуку у САД за механичара на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Борислав В. Стефановић, поручник, рођен 1915. године у Рогрову. Завршио Војну академију и извиђачку школу. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Похађао обуку у САД за механичара на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Душан М. Муцић, капетан, рођен 24. марта 1911. године у Такову код Уба. Извиђачку школу завршио 1935. године. После Априлског рата пребацио се из Никшића на Блиски исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Душан Ж. Милојевић, мајор, рођен 1. августа 1906. године у Смедеревској Паланци. После Војне академије прикључио се ваздухопловству, школовао се од 1929. до 1936. године. После Априлског рата пребацио се из Никшића преко Грчке на Блиски исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1943. године при бомбардовању немачке индустрије код Аугсбурга.

Живојин С. Станковић, н.в.т. чиновник четврте класе, пилотску школу завршио 1926. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток и приступио РАФ-у. Погинуо у ваздухопловном удесу код Каира.

Ђорђе М. Јовановић, наредник, пилотску школу завршио 1939. године. Авионом пребеглао у Грчку и придружио се борби против италијанског напада на Грчку. После грчке капитулације прешао на Блиски исток. Погинуо као пилот бомбардера мародер Б-26 при бомбардовању Сицилије.

Војислав Милутиновић, потпоручник, после капитулације прикључио се ЈВуО, погинуо 1944. године.

Богдан М. Мађаревић, потпоручник, рођен 16. августа 1909. године у

Велесу. У ваздухопловство ступа 1934. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски Исток. Похађао је обуку у САД на бомбардери-ма либератор Б-24. погинуо 1944. године при бомбардовању авио-инду-стрије код Виенер Нојштада у Аустрији.

Михајло М. Ђонлић, капетан, рођен 30. октобра 1908. године у Равњу, Мачва. Пилотску школу завршио 1936. школу гађања 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток и приступио југосло-венском сквадрону при РАФ-у. Похађао обуку у САД на бомбардери-ма либератор Б-24. Погинуо 1944. године на задатку у средњој Италији.

Милан Кашиковић, наредник, после капитулације прикључио се ЈВуО, погинуо 1945. године,

Радивоје Милојевић, поручник, после капитулације прикључио се ЈВуО, 1944. извршио самоубиство када је рањен и опкољен од партизана.

Здравко С. Поповић, поручник, рођен 17. јануара 1916. извиђачку шко-лу завршио 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Погинуо 1944. године на задатку у средњој Италији.

Сава Д. Жарков, капетан, рођен 8. августа 1912. године у Банатском Новом Селу. Ступио је у ваздухопловство 1936. године. После Април-ског рата пребацио се на Блиски исток и приступио југословенском сква-дрону РАФ-а. Похађао обуку у САД на бомбардери-ма либератор Б-24. Погинуо 1944. године. на задатку у средњој Италији.

Синиша Д. Златановић, поручник, рођен 14. децембра 1912. године у Крагујевцу. Извиђачку школу завршио 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток и прикључио се савезничком вазду-хопловству у Средоземљу. Погинуо 1944. на задатку у средњој Италији.

Благоје М. Радосављевић, капетан, рођен 22. фебруара 1904. годи-не у Зајечару. Након Војне академије ступио у ваздухопловство. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток и приступио југословен-ском сквадрону при РАФ-у. Похађао обуку у САД. Погинуо 1944. године на задатку у околини Сплита.

Вуко Шијаковић, потпоручник. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток, одакле је пребачен у САД где је похађао обуку на бом-бардери-ма либератор Б-24. Погинуо 1944. године на задатку у околини Сплита.

Боривоје Г. Вулић, капетан, рођен 2. новембра 1912. године у Мостару. Извиђачку и пилотску школу завршио 1934, односно 1937. године. По-сле Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Приступио југосло-венском сквадрону при РАФ-у. Похађао обуку у Канади на бомбардери-ма либератор Б-24. Погинуо 1944. године на задатку у околини Сплита.

Слободан М. Павловић, капетан, рођен 24. августа 1916. године у Чачку. Извиђачку школу завршио 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1944. на задатку у околини Сплита.

Обрад Ђ. Црвенковић, потпоручник, завршио Ваздухопловну подофицерску школу и школу гађања и бомбардовања. После капитулације, преко СССР-а стигао на Блиски исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1944. на задатку у околини Сплита.

Борис К. Парapatiћ, потпоручник, рођен 14. новембра 1916. године у Вуковару. Завршио Ваздухопловну механичарску подофицерску школу 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1944. на задатку у околини Сплита.

Тома Живановић, механичар 1. хидропланске ескадриле. После Априлског рата пребацио се преко Грчке на Блиски исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1944. године на задатку у околини Сплита.

Владимир З. Поповић, капетан, рођен 7. јула 1913. године у Подгорици. Приступио ваздухопловству 1937. када завршава извиђачку школу, а потом и пилотску 1939. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски Исток. Похађао обуку у САД на бомбардерима либератор Б-24. Погинуо 1944. године на задатку у средњој Италији.

Радисав М. Несторовић, потпоручник, рођен 1907. године у Чачку. Војни пилот постао 1928. године. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток и борио се у Средоземљу као савезнички пилот. Погинуо 1944. године на задатку у средњој Италији.

Херман Топликар, механичар летач на бомбардеру при 15. америчкој ваздушној армији. Погинуо 1944. године на задатку у средњој Италији.

Стеван К. Ковачевић, наредник, рођен 23. јуна 1913. године у Крагујевцу. Завршио Ваздухопловну механичарску школу. после априлског рата пребацио се на Блиски исток. Летео у саставу РАФ-а. Погинуо 1944. године на задатку у средњој Италији.

Драгољуб С. Николић, капетан, рођен 11. новембра 1911. године у Великом Градишту. Завршио извиђачку и пилотску школу. После Априлског рата пребацио се на Блиски исток. Летео у саставу РАФ-а. Погинуо 1944. године на задатку у Мароку

Обрад Радишић, из Такова, ваздухопловни наредник, прикључио се ЈВуО, заробљен од Немаца јануара 1944. и отеран у Маутхаузен, где умире 1945. године.

Војислав Илић, капетан, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Милун Савић, потпоручник, рођен 1913, после капитулације прикључио се ЈВуО, стрељан од партизана 1945. године.

Драгослав Павићевић, потпуковник, заробљен и послат у логор Оснабрик, погинуо у савезничком бомбардовању логора 1944. године.

Секула Тешић, потпоручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Милорад Васић, рођен 1918. у Краљеву, капетан, после капитулације прикључио се ЈВуО, стрељан 1946. године.

3. Ваздухопловци Краљевине Југославије који су приступили ЈВуО за које недостају остали подаци

Љубомир Поповић, поручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Бранивоје Петровић, капетан, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Милисав Шурбатовић, поручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Радивоје Радивојевић, наредник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Жика Лазић, капетан, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Миливоје Радевић, капетан, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Душан Поповић, потпоручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Петар Владановић, потпоручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Миша Анастасијевић, поручник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Богдан Вујачић, мајор, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Драгутин Бојовић, капетан, после капитулације прикључио се ЈВуО.⁵

Павле Богдановић, наредник, после капитулације прикључио се ЈВуО.

Ваздухопловци Краљевине Југославије после Априлског рата	
У савезничком ваздухопловству	220
У ЈВуО	155
У НОП-у	250 (60 летача)*

Табела 3

⁵ У *Отвореној књизи стрељаних 1944* налазе се подаци о Драгутину Бојовићу, официру у ЈВуО. Могуће је да се ради о истој личности.

* Податак за 1943: крајем рата у НОВЈ се налазило 220 официра и 460 подофицира.

4. Ваздухопловци Краљевине Југославије који су преживели Други светски рат

Боривоје Мирковић, бригадни генерал, рођен 1884. у Ваљеву. Један од организатора пуча у Југославији којим је с власти скинут кнез Павле Карађорђевић. После капитулације Југославије пребегао у Грчку, потом у Египат. Био активан у организовању Југословенске војске ван отаџбине. Умро у Лондону 1969.

Петар Брајовић, поручник, рођен 1915. године у Риједи Црнојевића код Цетиња. Приступио партизанском покрету. После Другог светског рата обављао дужности у Генералштабу ЈНА, као и начелника Катедре за историју односно Војно-историјског института. Службовање завршио 1973. године.

Душан Влаисављевић, подофицир. Приступио партизанском покрету. После рата обављао низ дужности у југословенској војсци. Службовање завршио 1977. године.

Саво Вукелић, наредник, рођен 1917. године у Дрежници код Огулина. Приступио партизанском покрету. После рата обављао низ дужности у ЈНА. Умро 1974. године.

Анте Гвардиол, наредник, рођен 1918. године у Новиграду код Бенковца. Приступио партизанском покрету. После рата обављао дужности у ЈНА. Пензионисао се 1970. године.

Драгутин Ђорђевић, поднаредник радио-телеграфиста, рођен 1920. године у Ђаковици. Приступио партизанском покрету. После рата обављао низ дужности у ЈНА. Службовање завршио 1969. године.

Ђорђе Јовановић, бригадни генерал, рођен 1890. године у Панчеву. Заробљен по окупацији 1941, рат провео у логору. По повратку из заробљеништва приступио Југословенској армији, где је служио до 1952. године.

Радослав Јовић, наредник, рођен 1921. године у Чортановцима код Инђије. Заробљен по окупацији. Из логора побегао 1942. и приступио партизанском покрету. После рата обављао дужности у ЈНА. Служио до 1979. године.

Радован Кнежевић, наредник, рођен 1916. године у Котурићу код Дарувара. Приступио партизанском покрету. После рата обављао низ дужности у ЈНА. Служио до 1965. године.

Блажо Ковачевић, капетан друге класе, пилот, рођен 1909. године у Грахову код Никшића. Заробљен у Априлском рату, рат провео у логору Оснабрик, где постаје активиста партизанског покрета. Марта 1945. године се враћа у земљу и учествује у завршним борбама. После рата

обављао низ дужности у ЈНА. Службовао до 1964. године.

Данило Комненовић, наредник ваздухопловно-техничке службе, рођен 1915. године у Доњем Поплату код Стоца. Избегао заробљавање и приступио партизанском покрету. После рата на дужностима у ЈНА. Службовао до 1975. године.

Божо Лазаревић, капетан друге класе, пилот бомбардерске авијације, рођен 1909. године у Церовицама код Подгорице. Избегао заробљавање и приступио партизанском покрету. После рата обављао дужности у ЈНА. Служио до 1964. године.

Владимир Матетић, капетан друге класе, пилот, рођен у 1911. године у Ловрену. Приступио партизанском покрету. После рата обављао дужности у ЈНА до 1971. године.

Михајло Николић, капетан друге класе, пилот-ловац, заробљен у Априлском рату, рат проводи у логору Оснабрик. По повратку у земљу приступа ЈА. После рата био на дужностима у ЈНА. Умро 1999. године.

Иван Салевић, рођен у Добром Долу код Ивањице. Учесник Априлског рата као пилот бомбардера. Заробљен краткотрајно, пуштен по упису да је хрватски пилот. Провео извесно време у Ријеци, да би се прикључио партизанском покрету. Учествовао до краја рата у борбама као пилот партизанске авијације. После рата обављао дужности у ваздухопловству ЈНА, пензионисан као начелник кабинета команданта РВ и ПВО. Умро 1974. године,

Миле Павичић, капетан прве класе, рођен у Сребренику код Тузле 1899. године. Побегло из заробљеништва 1941. и приступио партизанском покрету. После рата био заменик команданта ваздухопловства ЈА. Умро 1948. године.

Петар Радевић, потпоручник, рођен 1918. године у Рогама код Подгорице. Приступио партизанском покрету одмах после Априлског рата. После рата био на дужностима у ЈНА до 1956. године.

Милан Симовић, наредник, рођен 1917. године у Витковцу код Краљева. Приступио партизанском покрету одмах после Априлског рата. После рата на дужностима у ЈНА до 1977. године.

Јоцо Тарабић, наредник, рођен 1916. године у Тржићу код Огулина. Заробљен у Априлском рату, бежи из сабирног логора у Загребу и приступа партизанском покрету. После рата на дужностима у ЈНА до 1974. године.

Милисав Семиз, наредник, пилот-ловац, рођен 1912, у Априлском рату оборио четири непријатељска авиона. Избегао заробљавање и пребегло савезницима 1942. године. Као члан мисије дошао у Југославију, заробљен

бљен и депортован у логор Оснабрик. После рата пилот ЈРВ и ЈАТ-а. Погинуо у саобраћајној несрећи.

Љубиша Ћургус, наредник, рођен у Рисовцу код Босанског Петровца 1919. године, ученик партизанског покрета од почетка рата. После рата био на служби у ЈНА и директор Савезне управе цивилног ваздухопловства.

Миле Ћургус, капетан друге класе, заробљен у априлу 1941. године, рат провео у заробљеништву у Немачкој, после рата био на служби у ЈНА, дошао до чина пуковника⁶.

Зденко Уленич, мајор, рођен у Љубљани 1906. године. Заробљен, у логорима био до 1943. године када приступа партизанском покрету. После рата начелник штаба РВ. Служио до 1966. године.

Миодраг Бошковић, потпоручник, у Априлском рату оборио два немачка авиона, рањен, са оштећеним авионом слетео код Угриноваца. Емигрирао у Аустралију.

Велимир Величковић, капетан прве класе, пилот-ловац, обавештајни официр при 5. ловачком пуку. У Априлском рату бомбардовао немачку колону на путу Ћуприја–Јагодина. Емигрирао у САД и тамо умро.

Милутин Гроздановић, капетан прве класе, у Априлском рату оборио два немачка авиона. Умро у Београду 1995. године.

Вукадин Јелић, наредник, пилот-ловац, у Априлском рату оборио један немачки авион. Заробљен, послат у логор Ц-5 код Баден Бадена. Побеглао из логора и преко Француске стигао у Лондон. Послат на обуку у САД, за бомбардере либератор. Као пилот савезничког ваздухопловства шти-тио конвоје у Средоземљу. Потом послат у Јужноафричку Републику за наставника у војној пилотској школи. Емигрирао у САД.

Милан Марјановић, капетан друге класе, у Априлском рату оборио два италијанска авиона, наставник у трећој пилотској ловачкој школи. Умро после рата.

Јован Петровић, поручник, извиђач, у Априлском рату бомбардовао аеродром код Темишвара. После рата живео у Београду.

Ђорђе Стојановић, наредник, пилот-ловац, у Априлском рату оборио три немачка авиона. Умро 2001. године у Београду.

Петар Тодоровић, капетан друге класе, у Априлском рату учествовао у бомбардовању немачке колоне. Умро после рата у САД.

Милан Матић, наредник, Заробљен, послат у логор Ц-5 код Баден Бадена. Побеглао из логора и преко Француске дошао у Лондон.

Панче Недељковски, поручник, рођен 1912. године. После Априлског

⁶ Нема доступних података у ком логору.

рата приступио партизанском покрету. Погинуо у авионској несрећи 1945. године.

Миљко Врачарић, 81. Бомбардерска група, рођен 1913. године у Кремни код Ужица. После Априлског рата пребегао у Атину, затим у Каиро. Као ваздухопловац РАФ-а учествује у рату. По завршетку рата живео је у Енглеској. Умро у Лондону 1990. године.

Арсеније Бољевић, мајор, пилот-ловац, рођен 1904. године. После Априлског рата ухапшен по повратку кући. Депортован у логор Оснабрик. Пребациван у више логора. Побегao 1944. године преко Чехословачке и стигао у СССР, а по повратку у Југославију приступио ваздухопловству НОВЈ. Погинуо после рата у саобраћајној несрећи.

Сава Пољанец, капетан прве класе, рођен 1907. године. После Априлског рата крио се у Београду. Ухапшен и депортован у логор Оснабрик. Са Арсенијем Бољевићем 1944. године бежи из логора. После рата обављао дужности у ЈНА. Пензионисан 1958. године.

Егон Житник, мајор, после Априлског рата приступио ваздухопловству НДХ, борио се на Источном фронту. После Стаљинграда предао се Совјетима и постао члан штаба Прве југословенске бригаде формиране у СССР-у.

Љуба Илић, потпуковник, ваздухопловни техничар, конструктор авиона. Био званични представник владе Југославије при штабу генерала Франсоа де Гола у Алжиру. Вратио се 1944. године у Југославију и радио за РВ. Након годину дана се предомислио и отишао у емиграцију, најпре у Италију, потом у Енглеску.

Миодраг Лозић, генералштабни пуковник. Учествовао у пучу 27. марта 1941. године. Прешао на Средњи исток и именован за изасланика у СССР-у. Од 1944. године ученик НОПа, враћа се у Југославију и постаје начелник Ваздухопловног одељења ГШ, потом начелник штаба ЈА. После рата постаје помоћник шефа војне мисије у Немачкој. Пензионисан у чину пуковника ЈА.

Милош Мариновић, потпоручник, пилот, рођен 1913. године. Након Априлског рата прелази на Блиски исток и постаје пилот бомбардера либератор при америчкој 15. Ваздухопловној армији. У току 1944. године прелази у ваздухопловство ЈА, постаје командант при Другој ескадрили НОВЈ. После рата командант друге ескадриле 112. Ловачког пука. У току 1945. године прелази у састав резервног официјерског кадра у чину мајора и посвећује се позиву новинара у Танјугу, *Борби*, *Ослобођењу* и *Раду*.

Андрија Павловић, генералштабни потпуковник. Заробљен и рат провео у логору. По повратку у земљу принуђен да обавља физичке послове,

јер му је Франц Пирц (видети податке о њему) онемогућио да се врати каријери. Умро у Београду 1993. године.

Владимир Пузић, пилот-ловац, учествовао у Априлском рату, оборио немачку штуку, као пилот прошао цео рат, био и мирнодопски пилот. Умро као путник авиона скоро пола века после Априлског рата

Коста Сивчев, ваздухопловно-технички потпуковник. Конструктор авиона пре и после Другог светског рата, пензионисан у чину пуковника ЈНА.

Петар Станивуковић, мајор, заробљен после Априлског рата. После боравка у логору у Немачкој вратио се у земљу и учествовао у завршним операцијама као командант ескадриле НОВЈ. Ухапшен од нове југословенске власти и осуђен на четири године затвора јер је његов пилот побегао из земље.

Саво Станијевић, подофицир, после Априлског рата прикључио се партизанском покрету као активан и истакнути борац. После рата се школовао у Москви, а политички остао без чина. Рехабилитован деведесетих година 20. века.

Никола Цвикић, мајор, ступио у НДХ ваздухопловство, одликован од немачког маршала Хермана Геринга, пребегло партизанима. После рата био у Команди РВ, пензионисан као пуковник.

Гавро Шкриванић, потпуковник, рођен 1900. године. На почетку рата био војни изасланик у Риму. За време рата боравио у Лондону, био пилот бомбардера, и обављао више дужности при Југословенској краљевској влади. После рата био начелник наставног одељења при команди РВ, демобилисан 1946. године. Потом је довршио студије историје.

Ратко Анђелковић, поручник, учествовао у Априлском рату, заробљен, био у Оснабрику до пред крај рата, учествовао у завршним операцијама. Достигао чин пуковника ЈНА.

Бранко Бакић, официр извиђач, авијатичар од Солунског фронта. Присталица НОП-а, један од утемељитеља транспортног пука ЈРВ, затим и ЈАТ-а. У команди је служио као организатор стручне наставе.

Јеврем Бјелица, капетан друге класе, рођен 1909. године, првоборац НОП-а. После рата, служио као командант ваздухопловне дивизије у чину пуковника, од 1974. године радио као заменик директора предузећа ЈУСТА.

Душан Божовић, поднаредник, придружио се НОП-у 1941. године, избегао заробљавање. Пензионисан као пуковник ЈА.

Љубиша Васић, капетан прве класе, пилот, начелник школе за слепо летење у Панчеву. Рат провео у заробљеништву. После рата био на ду-

жностима при транспортној авијацији ЈА, затим у ЈАТ-у.

Јанко Вујаклија, питомац Ваздухопловне војне академије. Заробљен и депортован у Оснабрик. Побегao 1942. године из логора и вратио се у земљу. Потом ухапшен и мобилисан у ваздухопловство НДХ. Пребегao у НОВЈ и постао пилот Прве ескадриле.

Љубомир Вукчевић, потпоручник, учествовао у устанку НОП-а, прикључио се 1944. године Петој ескадрили НОВЈ. После рата био командант пука у Лесковцу и начелник Школског центра ПВО. Пензионисан 1966, после чега радио као инструктор у ЈАТ-у и предавач на Саобраћајном факултету.

Бранко Глумац, поручник. Заробљен априла 1941. године и депортован у Оснабрик. По повратку у земљу примљен у РВ. Пензионисан у чину пуковника, посветио се ангажовању у „Аеросвету“ и Ваздухопловном савезу.

Милан Дамјановић, капетан друге класе, рођен 1910. године. Након Априлског рата пребацио се на Средњи исток, од 1944. године ангажован као члан мисије НОВЈ у Каиру, касније на штапским дужностима у РВ.

Никола Звицер, поднаредник хидроавијације. Интерниран у Албанију, био размењен и приступио НОВЈ. Био начелник метеоролошке службе пред крај рата. Пензионисан у чину пуковника.

Илија Зеленика, капетан друге класе, пилот-ловац, заробљен и депортован у Оснабрик. После рата командант ловачке дивизије у Скопљу, пензионисан у чину пуковника.

Ђуро Иванишевић, поручник, пилот-ловац, пребегao западним савезницима, био пилот на спитфајеру. После рата био командант 112. Ловачког пука. Пензионисан у чину пуковника.

Лука Кандић, капетан друге класе пилот-ловац. Заробљен и депортован у Оснабрик. По повратку из заробљеништва приступио партизанском покрету и ЈА. После рата имао чин потпуковника, био начелник штаба ваздухопловне дивизије у Нишу. погинуо на авиону рода, у ваздухопловној несрећи

Ђорђе Кешељевић, поручник, пилот-ловац, у Априлском рату оборио један авион, заробљен и депортован у Оснабрик. Примљен у ваздухопловство ЈА, дошао до чина пуковника.

Димитрије Ковијанић, капетан прве класе, приступио НОП, дошао до чина пуковника.

Миле Косановић, капетан прве класе бомбардерске авијације. Заробљен и депортован у Оснабрик. Приступио НОП-у, после рата био у команди РВ, имао чин пуковника.

Крсто Лакићевић, капетан друге класе пилот-ловац, пребегао западним савезницима, био пилот РАФ-а, потом југословенског ваздухопловства у завршним борбама, после рата начелник оперативног одсека у штабу 11. Ловачке дивизије, пензионисан као пуковник ЈНА.

Коста Лекић, капетан друге класе пилот-ловац, пребегао на Блиски исток, био командир ловачке ескадриле за заштиту Суецког канала, био у САД на обуци за либераторе, од 1943. године опредељен за НОП. Био у војној мисији НОВЈ. Погинуо 1947. приликом пробе акробатске вежбе, имао чин потпуковника.

Крсто Лозић, потпуковник, после Априлског рата пребегао у Грчку, затим на Блиски исток. По повратку у земљу примљен у РВ, пензионисан у чину пуковника.

Миливоје Мушикић, капетан друге класе До 1943. боравио у Загребу, сарађивао са НОП-ом, укључио се у ваздухопловство НОП-а, организовао метеоролошку службу, школовао се у СССР-у, после рата у команди, пензионисан као пуковник.

Иво Новак, капетан прве класе, заробљен и депортиран у Оснабрик. После рата бионачелник штаба ваздухопловне официрске школе у Ковину, пензионисан као пуковник.

Петар Обрадовић, питомац, пилот, учесник НОБ-а, рањен и заробљен у бици на Сутјесци. Побеглао 1943. године, пилотску обуку имао у Италији и СССР, у Краснодару завршио ловачку школу. После рата био на дужностима у војном школству и командант пука у Нишу. Пензионисан у чину пуковника.

Станислав Перхавец, капетан прве класе, рођен 1910. године, у НОП-у од 1942., на официрским дужностима у штабу 11. Корпуса и метеоролошком одељењу ваздухопловства НОВЈ. После рата се школовао у СССР, био командант дивизије и школе у Рајловцу. Пензионисан 1962. у чину пуковника.

Војислав Ракић, мајор пилот-ловац, заробљен и депортиран у Оснабрик. После рата начелник штаба ваздухопловне дивизије у чину пуковника, затим био помоћник директора ЈАТ-а за саобраћај.

Владимир Симић, капетан прве класе, пилот, у Априлском рату прелетео на Блиски исток, био пилот РАФ-а, од 1943. један од организатора ваздухопловства НОВЈ, После рата пензионисан у чину пуковника.

Бошко Станојловић, генералштабни потпуковник, уочи рата аташе у Москви. Прешао на Блиски исток, при крају рата у чину пуковника командовао ловачком дивизијом НОВЈ.

Миле Ћургус, капетан друге класе, пилот, после Априлског рата заробљен.

бљен и депортован у неки од немачких логора. После рата био на дужностима у РВ, пензионисан као пуковник.

Вангел Чукалевски, капетан друге класе, рођен 1910, у НОП од 1941. године. После рата био војни аташе у Лондону, потом на дужностима у команди РВ, пензионисан у чину пуковника.

Мило Шпадијер, капетан друге класе, пилот-извиђач, заробљен и депортован у неки од заробљеничких логора. После рата ангажован у војном школству, пензионисан у чину пуковника.

Бошко Шуковић, капетан прве класе, пилот ловац, заробљен и депортован у Оснабрик, после рата био војни изасланик у Чехословачкој, затим командант училишта у Панчеву. погинуо на дужности у авиону АЕРО-2.

Мирко Шћепановић, наредник, пилот, рођен 1908. године, приступио НОП-у, био је командир чета. Водио југословенске питомце на школовање у СССР 1944. године, после рата довео први пук штурмовика, био командант дивизије у Нишу, удаљен из службе из политичких разлога. Трагично настрадао 1948, на Космету од Албанаца.

Олег Ђ. Кургански, резервни потпоручник, пилот ловац, рођен 1. септембра 1917. године у Лабинској, Русија, Пилотску школу завршио 1939. а ловачку 1940. године. У Априлском рату био лакше рањен код Бујановца. Емигрирао, у иностранству, завршио медицину.

Живомир М. Стевановић, поручник, пилот-ловац, рођен 1. августа 1910. године у селу Марковац код Орашца. Школовао се од 1936. до 1939. године. Учествовао у Априлском рату, После рата био на служби у РВ. Умро у Београду.

Стеван М. Ладар, наредник, пилот-ловац, рођен 29. априла 1909. године у Черевиху код Илока. Школовао се од 1938. до 1940. године. Рањен у Априлском рату. Умро после рата.

Богдан Рашић, наредник пилот, рођен у Ердевику код Илока, ловачку школу завршио 1939. године. Учествовао у Априлском рату. После рата радио у Војном музеју као кустос. Умро у Београду септембра 1990. године.

Сергеј Шебаљин, рођен 1890. године у Острошком, Русија. Звање пилота стекао 1915. а пилота ловца 1916. године. До 1940. године био командант Петог ловачког пука.

Васо Јовановић, поручник, члан КПЈ од 1941. године, био командант Прве пролетерске дивизије, после рата на високим дужностима у ЈНА. Пензионисан 1975. године у чину генерал-пуковника.

Велизар Вучковић, пилот бомбардера, учесник Априлског рата, избегао заробљавање и време рата провео у окупираној Југославији. По завр-

шетку рата, 1952. емигрирао у Италију, затим у Бразил, да би се на крају настанио у Немачкој.

Миливоје Мишовић, мајор на почетку рата, касније потпуковник, рођен 1904. године у Крагујевцу, пилот бомбардера. Пребегао у Каиро. Упућен у САД на обуку за тешке бомбардере. После рата се на кратко вратио у земљу, да би 1946. емигрирао у Калифорнију, САД. Неколико година касније извршио је самоубиство.

Петар Вукчевић, пуковник, заробљен и депортован у италијански логор. Емигрирао у Швајцарску где је и умро 1976. године.

Златко Рендулић, Јастребарско, рођен 29. септембра 1920. године. Као четрнаестогодишњак завршио једриличарски курс у Вршцу да би се 1940. године уписао и завршио пилотску школу Југословенског краљевског војног ваздухопловства. Учествовао у Априлском рату, а после капитулације живео и радио у Загребу све до 1943. кад одлази у партизане. Живи у Београду.

Божидар Оташевић, мајор, учесник војног преврата 26/27. марта, заробљен 17. или 18 априла 1941. у Дубровнику и депортован у Италију. Септембра 1943. Немци су га пребацили у Оснабрик. После рата радио у британској Војној сервисној организацији (Military service organization – MSO). Умро 1957. године у Оснабрику.

5. Ваздухопловци Краљевине Југославије који су пребегли на страну сила Осовине

Франце (Фрањо) Пирц, пуковник, пилот, рођен 1899. године у Содражици код Кочевја. Као командант 2. ловачког пука, у Априлском рату имао изразито лоше држање, приступио ваздухопловству НДХ, одакле 1943. године прелази у партизанске јединице. После рата обављао војне и амбасадорске дужности, пензионисан због успостављања блиских веза са усташком емиграцијом.

Леонид Бајдак, пуковник, пилот-ловац рођен 1894. године у Одеси. Ловачку школу завршио 1928., потом школу гађања, затим ноћног летења 1930. и 1933. године. После Априлског рата приступио ваздухопловству НДХ. После рата је емигрирао у Јужну Америку, где је и умро.

Фрањо Цал, мајор, пилот-ловац, рођен 9. априла 1906. године у Бијељини. Школовао се од 1928. до 1930. године. Приступио ваздухопловству НДХ и учествовао у борбама на Источном фронту. Стрељан 1945. године по пресуди војног суда.

Драго Брезовшек, мајор, пилот-ловац, рођен 22. фебруара (?) у Дорт-

мунду. Школовао се од 1928. до 1934. године. После Априлског рата приступио Луфтвафеу. Погинуо 1942. године у Северној Африци.

Зденко Горјуп, пуковник, командант Трећег бомбардерског пука, субверзивно деловао у Априлском рату, са групом хрватских официра организовао побуну у време напада осовинских снага. Ухапшен и после неколико дана ослобођен. Приступио ваздухопловству НДХ, био стациониран у Земуну. Током пробног лета авиона бленхајм, 1942. двојица пилота приморали су Горјупа на прелет у Турску.

Мато Чулиновић, мајор, командант ескадриле у Трећем бомбардерском пуку, субверзивно деловао у Априлском рату. Прешао у ваздухопловство НДХ. Учествовао у борбама на Источном фронту Погинуо 1942. у експлозији бомбардера дорније До-17 у близини Загребa.

Албин Старц, поручник, пилот-ловац. После Априлског рата ступио у ваздухопловство НДХ, био на Источном фронту, пребегао Црвеној армији, вратио се 1944. године у саставу Прве југословенске бригаде из СССР-а. После рата радио у ВОЦ-у и у команди РВ, дошао до чина пуковника.

Никола Обуљен, пуковник, ухапшен и предат на суд због субверзивне делатности, касније служио у ваздухопловству НДХ. Као партизански шпијун стрељан 1944. године.

Владимир Крен, мајор, пребегао у Грац и предао се Немцима. Постао командант ваздухопловства НДХ. Ухваћен 1947. године при покушају бекства у Аргентину. Стрељан је 1948. године.

Крунослав Кулишић, поручник извиђач, рођен 1906. године. Мобилисан у ваздухопловство НДХ, пребегао 1943. године у партизане. Погинуо у децембру 1943. године.

Мато Дуковац, поручник, после Априлског рата ступио у ваздухопловство НДХ. Борио се на Источном фронту, пребегао Совјетима, одакле одлази у НОП и служи као инструктор. Потом пребегао у Италију. Борио се против Израела као пилот сиријског ваздухопловства, 1948. године одлази у Канаду где остаје до краја живота.

Ромео Адум, мајор, после Априлског рата прешао у ваздухопловство НДХ. Летео на бомбардеру савоја маркети, заробљен и размењен. Прелази 1944. године у НОП. Рат завршио у чину мајора. Затим био пилот ЈАТ-а и настрадао 1955. године на лету за Беч.

Миљенко Липовшчак, капетан, приступио НДХ, потом пребегао у НОП, преживео напад ловца РАФ-а 1944. године. Почетком 1945. године постао командант пука у 11. ловачкој дивизији. Пензионисан као пуковник.

Цвитан Галић, наредник, рођен 29. новембра 1909. године у Горици код

Груда, Босна и Херцеговина. Приступио ваздухопловству НДХ по избијању рата. Учествовао у борбама на Источном фронту, потом враћен у окупирану Југославију. погинуо 1944. године у борби код Бање Луке.

Драгутин Рупчић, пуковник, командант Прве ловачке бригаде, субверзивно деловао у Априлском рату, касније као генерал служио у НДХ.

Јаков Макиедо, пуковник, један од организатора побуне у Мостару 10. априла, служио у НДХ.

Никола Микалец, мајор, један од организатора побуне у Мостару 10. априла, служио у НДХ.

Вилим Ацингер, поручник, приступио ваздухопловству НДХ, стрељан у Словенији 1945. године од припадника НОВЈ.

Винко Булат, мајор, један од организатора побуне у Мостару 10. априла, прешао у НДХ.

Иван Мрак, пензионисани капетан прве класе, приступио ваздухопловству НДХ, Југословенска краљевска влада му одузела чин 31. јануара 1942. године. Био командант хрватске ескадриле на Источном фронту.

Јосип Хелебрант, капетан друге класе, рођен у Карловцу 14. октобра 1910. године. После Априлског рата приступио ваздухопловству НДХ. Учествовао у борбама на Источном фронту, прикључио се партизанском покрету 1945. године. Умро у Загребу 1990. године.

Владимир Ференчина, капетан прве класе, рођен у Вараждин Брегу код Вараждина, 17. октобра 1905. године, по избијању рата приступа ваздухопловству НДХ. Учествовао у борбама на Источном фронту. Пред крај рата прешао на партизанску страну и био осуђен на затворску казну (служио до 1952. године). Умро у Риједи 1988. године.

Људевит Бенцетић, поручник, рођен 26. децембра 1910. године у Загребу. По избијању рата приступио ваздухопловству НДХ и одлази на Источни фронт. После рата амнестиран, потом емигрирао у Немачку, где је и умро 1980. године.

Владимир М. Граовац, капетан прве класе, приступио ваздухопловству НДХ, борио се на Источном фронту.

Борис А. Кело, мајор, борио се на Источном фронту, одликован од Немаца

Златко Ф. Стипичић, капетан прве класе, борио се на Источном фронту, одликован од Немаца.

Шпанић И. Владимир, капетан прве класе, борио се на Источном фронту, одликован од Немаца.

Иво Ј. Боко, поручник, борио се на Источном фронту, одликован од Немаца.

6. Официри ваздухопловства Краљевине Југославије којима је указом Југословенске краљевске владе одузет чин због ступања у ваздухопловство Независне Државе Хрватске

Вичевић Н. Вјекослав, капетан прве класе
Шварц Ф. Мато, пуковник
Драгичевић Т. Иван, пуковник
Навратил М. Мирослав, пуковник у пензији
Лорин И. Владимир потпуковник,
Геталдић-Шварц Ф. Илко, потпуковник
Дорчић М. Михаило, технички потпуковник,
Пупис Ф. Иван, мајор
Микеџ М. Никола, мајор
Златко Н. Шинтић, потпуковник
Иван Ј. Ценић капетан прве класе
Ернест С. Турко чиновник техничке струке
Галантај Г. Бела. ваздухопловни капетан I класе
Фрањеш Ј. Јурај капетан I класе
Ценчић Ј. Павел потпуковник
Агић О. Људевит капетан I класе
Престини Р. Иван капетан II класе
Дворшак Ф. Марјан. поручник
Петре Ј. Антун, поручник
Катушић Б. Лајош поручник
Коњахин С. Ђорђе капетан II класе
Жнидарић М. Ервин поручник
Јанковски Ђорђе капетан

Селективна библиографија:

Лазаревић Божо, *Сећање на рат и револуцију 1941–1945*, Београд 1987.

Цоцовић Светислав, *На крилима*, Београд 1996.

Вучковић Велизар, *Хроника једног ваздухопловца*, 1998.

Грујић Златомир, *Ваздухопловство у Априлском рату*, Београд 2016.

Лазич Божидар, *Сведочења о ратним заробљеницима у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 1998.

Терзић Велимир, *Слом Краљевине Југославије 1941*, 1–2, Београд 1983.

Ћировић Душан, *Ваздухопловне жртве 1913–1945*, Земун 1970.

Матовић Иван. *Верни отаџбини и позиву*, Београд 2004.

Филиповић Богољуб, *Албум Крагујевчанина мајора Мишовића*, Београд 2004.

Микић Војислав, *Зракопловство Независне Државе Хрватске*, Београд 2000.

Shores Christopher, Brian Cull, Malizia Nicola, *Air war for Yugoslavia, Greece and Crete*, London 1987.

94(497.15 Козарац)“1941/1945”
341.485(=163.41)(497.15)“1941/1945”
341.322.5(=163.41)(497.6)“1941/1945”
COBISS.SR-ID 12901641

Борис РАДАКОВИЋ, историчар
Меморијални музеј на Мраковици

УСТАШКО УПОРИШТЕ У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ: Козарац

Апстракт: До сада је веома, или скоро да и није ништа, написано о муслиманским усташким милицијама и муслиманима Босанске Крајине у војним формацијама НДХ. Кад је ријеч о срезу Приједор, до сада не постоји нити један једини текст који би обрађивао дјеловање муслиманске милиције на том подручју и усташка упоришта по околним муслиманским селима. Овим текстом бацамо свијетло на најјаче усташко упориште у срезу Приједор и једно од најјачих усташких упоришта у Босанској Крајини током Другог свјетског рата.

Кључне ријечи: муслиманске милиције, Козарац, усташе, муслимани, Илиндански покољи, Приједор, српски устанак

Нападом Њемачке и Италије на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године, Други свјетски рат стигао је и на југословенске просторе. Слаб отпор краљевске војске, посебно на западном и сјеверном дијелу југословенског фронта, поспјешен између осталог и масовним саботажама и дезертерствима војника несрпског поријекла, омогућио је њемачким војним снагама да већ 13. априла 1941. године, окупирају и небрањени град Приједор. Нијемце су као ослободиоце дочекали представници муслиманског и хрватског становништва. Са друге стране, на кућама и зградама приједорских Срба биле су извјешене бијеле заставе у знак предаје.¹ Неколико дана прије уласка Нијемаца у Приједор, организовале су се групе локалних усташа које су покупиле остављено оружје и опрему војске Краљевине Југославије.²

Током првих мјесеци власти Независне Државе Хрватске на подручју среза Приједор, формиране се усташке јединице од домаћег мусли-

1 Ј. Марјановић, „У окупираном Приједору“ у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд, 1971, 179.

2 М. Врховац, „Први мјесеци окупације у Приједору“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд, 1971, 190.

манског и хрватског становништва. Поред њих, у знатно бројнијем саставу, самоорганизовале су се и „дивље усташе“, тј. наоружани цивили који су пљачкали и убијали Србе. Многи од њих укључују се и у домобранске формације. Поред усташког логора у Приједору,³ били су формиран и усташки табори у Паланчишту, Љубији, Козарцу и Чаракову.⁴

Већину усташа и домобрана у срезу Приједор чинили су муслимани, а многа муслиманска и римокатоличка села постаће усташка упоришта и касапнице српског становништва. Да се власт НДХ у Приједору, па и у читавој Босанској Крајини, ослањала највише на муслимане, свједочи и „Представка“ вјерских представника муслимана среза Приједор у име „24.000 Хрвата муслимана овога котара“, упућена 23. септембра 1941. године „неким угледним муслиманима“ у власти НДХ, гдје се између осталог каже да „preko 75% svih domobrana i častnika hrvatske vojske u Bosanskoj Krajini daju muslimani i da oni snose najviše tereta oko očuvanja obstanaka ove države“. У том документу муслимански представници се жале и како се „од оснивања Независне Државе Хрватске није ни један мјештанин муслиман запослио у ма каквој служби, иако је после истјеривања Срба остало довољно мјеста“.⁵

Једно од најјачих усташких упоришта у срезу Приједор и шире било је у мјесту Козарац на чијој територији су апсолутни већину становништва чинили муслимани. Козарац је удаљен десетак километара од Приједора и налази се на магистралном путу Приједор–Бања Лука. По попису из 1931. године, Општина Козарац бројала је 10.303 становника – муслимана 7.448, Срба 1.831, а остатак су чинили Украјинци, Хрвати и остали.⁶ У самом Козарцу скоро да и није било припадника ниједног другог народа осим муслимана.

Да би јасније схватили откуд толика нетрпељивост између муслимана и православаца у срезу Приједор, требало би погледати дубље у прошлост. Сретен Стојановић,⁷ академски вајар и брат легендарног ко-

3 Усташки логор обухватао је усташку управу на подручју једног котара (среза).

4 В. Адамовић, *Године страдања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42 – Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор, 2018, 25 (у даљем тексту: В. Адамовић, н. д.).

5 „Predstavka vakufsko-mearifskog povjerenstva u Prijedoru od 23. septembra 1941. upućena nekim uglednim muslimanima o zapostavljanju muslimana Hrvata u NDH i njihovoj upotrebi za zlodela nad Srbima“, *Zločini na Jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata, I, Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Београд, 1993, 725–729.

6 Архив Републике Српске, Попис од 31. марта 1931. године.

7 У младости је био члан српских и југословенских организација за ослобођење

манданта Козаре, Младена Стојановића⁸, записао је у својим сјећањима о дјетињству да је било сукоба између српске и муслиманске дјеце на Береку⁹ у Приједору (у вријеме аустроугарске окупације); „Када је било разлупаних глава, онда су за нама јурили старији муслимани и ако некога стигну излупају га, али су се те ноћи обично завршавале крвљу, јер би старији пошли с ножевима и неко би страдао. Тада смо владали Берекком. Муслимани су ишли на други део, ту нису смели, а ми смо се купали и на

и уједињење. Записао је да је Србија била нада његове генерације: „Ту су седели наши научници и књижевници, ту су добровољци и комите од Ђорђа Скопљанчета до војводе Бабунског. Песме комитске: *Није ли те жалба* и *Спремте се спремте четници* – певане су увек а у нама се будио осећај потребе за жртвом.“ Школовао се и у Бечу и Паризу. – С. Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд, 1997.

Прије Другог свјетског рата, његови радови су излагани у Барселони, Лондону, Бриселу, Амстердаму, Риму, Паризу итд. Након Другог свјетског рата, Стојановић је био „један од ретких уметника који су свесрдно прихватили социјалистички реализам...“ Аутор је и многих споменика „револуцији и радничкој класи“ попут „Слободе“ из 1950. на Иришком венцу, „Устанка“ из 1952. у Босанском Грахову, „Младена Стојановића“ из 1957. у Приједору итд. Аутор је и споменика „Карађорђе“ урађеног 1951. а изведеног на Светосавском платоу у Београду 1984. и „Његоша“ изведеног 1952. а постављеног на Академском тргу у Београду 1994. године – Ј. Despotović, Sreten Stojanović, 1898–1960, *Jugoslovenska galerija umetničkih dela*, Beograd, 1998, на сајту <http://www.jovandespotovic.com/>, приступљено 15. 2. 2020.

8 Младен Стојановић (1896–1942) био је међу првим организаторима српског устанка на Козари 1941. године. Прије рата био је веома уважаван од становништва већег дијела Босанске Крајине. Звали су га „народни доктор“ јер је сељац који нису имали новца да плате лијечење, обављао прегледе и лијечење без новчане надокнаде, чак је давао и свој новац коме је био потребан. У младости је био члан организације „Уједињење или смрт“ и „Младе Босне“. Познавао се са Гаврилом Принципом, Мустафом Голубовићем и другим младобосанцима. Своја писма друговима из тајних српских организација, завршавао је често са потписом: „Српско ти поздравље од Младена“. – R. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor, 1987.

У Комунистичку партију Југославије примљен је 1940. године. Занимљиво је, да је Младен невољно пристао на чланство у КПЈ под изговором како још увијек није раскрестио са религијом. Ипак, на убјеђивање комуниста, пристао је да уђе у КПЈ. – V. Babič Slovenac, *Ljudi i bitke na Kozari*, Prijedor, 1982. Након успостављања власти НДХ у Приједору, Младен је убрзо притворен. Међутим уз помоћ својих другова успјева побјећи из затвора на Козару. У поткозарским селима окупља људе спремне за борбу, а када је она почела, изабран је за предводника устаника. Поред Козаре ишао је и на Грмеч, да и тамо учврсти устаничку организацију. Страдао је у селу Јочавку (Челинац) почетком априла 1942. године, у вријеме када је дошло до подјеле устаника на партизане и четнике и њиховог сукоба. – R. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor, 1987. До данас нису разјашњене све чињенице о његовој смрти.

9 Од мађарске ријечи берак – гај, луг; ливада уз воду на мочварном земљишту. – М. Сацак, *Портрет Симе Стојановића – Историја храбрости једне породице*, Бања Лука, 2003, 5, фуснота 4.

њиховој страни. Они су се светили тако што су сачекивали наше сељаке у граду и неког убили, а наши су се, брзо иза тога, светили.“¹⁰

У Козарцу су услови живота за православне Србе били далеко неповољнији. О томе је, у своје вријеме, оставио записе отац Младена Стојановића, свештеник Симеон Симо Стојановић.¹¹ Током 19. вијека, козарачки муслимани су често злостављали српске свештенике у својој близини и настојали да ометају православна богослужења. Многи свештеници су били гоњени, тучени а неки су припадност православљу и главом платили. Симо Стојановић записао је да се код православне цркве у Козарцу може примјетити „једва познајући старински бунар“ у којем се налазе „већ иструнуле кости давно изгинулих мученика калуђера, пролазећи кроз Козарац купећи милостињу за манастир од старог капетана козарачког“.¹²

Козарачки муслимани су и у Првом свјетском рату узели активног учешћа у борби против Срба и Србије. О томе свједочи и документ о манифестацијама „патриотских осјећања“ становништва Козарца поводом објаве рата Србији; „Проглашење рата Србији пробудило је код народа ове испоставе двојак осјећаје: Муслимани и нешто Католика, колико их овђе има дали су изражаја својој радости на разне начине.... На глас, да Адемага Мешиић купи добровољачку чету нијесу ни Козарчани изостали, него их се пријавило више од 200 људи жељно жудећи, да буду на непријатеља поведени.“¹³ Сакупљена је и велика свота добро-

10 С. Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд, 1997, 30.

11 Симеон Симо Стојановић (1861–1926), рођен је у приједорској свештеничкој породици Стојановић. Свештеници су били његов отац Гавро и дјед Илија. Одрастао је уз приче о бунама и хајдучима; харамбаши Рендићу, Јовану Јанчићу Сарајлији, Петру Гарачу, Петру Пецији Поповићу (Петровићу), о устаничким војводама Голубу Бабићу и његовом брату Петру итд. У Задру је крајем 1885. године завршио Богословију, а 13. фебруара 1886. рукоположен је „за ђакона, а 16. истог за свештеника.“ Свештеничку дужност прво је обављао у селу Маринима код Приједора, да би 1901. прешао у Козарачку парохију. У исто вријеме постао је и „администратор Љубијске парохије. Бавио се и књижевно-етнографским радом. Писао је за *Босанску вилу* и *Дабробосански изворник*. Учествовао је и у борби за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини. Са супругом Јованком изродио је кћерке Георгину, Персу, Јелисавету и Милицу, и синове Младена, Сретена и Велимира. – М. Сацак, *Портрет Симе Стојановића – Историја храбрости једне породице*, Бања Лука, 2003.

12 С. Стојановић, *Запис протином руком – Српске народне приповјетке, народне пословице и изреке, етнографски списи*, приредио Миливој Родић, Београд, 2006, 129.

13 В. Стојнић, „Dokument o manifestacijama 'patriotskih osjećanja' kod stanovništva Kozarca poslije Austrougarske objave rata Srbiji 28. jula 1914“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, година VII, број 7, Бања Лука, 2015, 302–303.

вољног прилога у новцу. Само прве вечери прикупљено је 1600 круна.¹⁴ Са друге стране Срби су настојали да се повуку даље од тих активност и нису давали великодушне прилоге, већ само колико се морало.

Сукоба између српских и муслиманских сељака у околини Приједора било је и неколико година прије Другог свјетског рата. Два највећа сукоба десила су се у Омарској 1938. и у Орловцима 1939. године.¹⁵ И у самој околини Козарца долазило је до размјерица између српских и муслиманских младића. У тим сукобима учествовао је и Раде Кондић, потоњи народни херој са Козаре: „У једном таквом сукобу дошло је до жестоке туче, при чему је група младића муслиманске националности напала њега и његове другове.... У тренутку када је осјетио угроженост живота, извукао је нож и убо једног од младића.“¹⁶ На основу неколико изнесених историјских извора видимо да је историја нетрпељивости и сукоба између муслимана и Срба почела давно прије почетка Другог свјетског рата.

Спирала насиља на том подручју наставила се убрзо после оснивања Независне Државе Хрватске (НДХ). Међу првим усташама у Козарцу по злодјелима су се истакли Хусеин Мујакић, Јозо Шумахер, Мехо Гламочанин, Адем Балић (општински начелник), Хасан Хрустић, Мујо Бешић, Ибро Мехмедагић, Хусеин Мелкић итд.¹⁷

Козарачке усташе су међу првима почеле са покољем Срба на подручју Приједора. Још прије Илинданског покоља¹⁸ српског становништва у Приједору (од 31. јула до 2. августа 1941), усташе из Козарца спроводиле су притварања, пљачкања и ликвидације српских сељака. Током Илинданског покоља, према процјенама на основу докумената НДХ и њемачке војске, на подручју среза Приједор ликвидирано је око 1.500 Срба. Усташе из Козарца убиле су неколико стотина Срба и њихова тијела покопали у гробницу на локалитету Заједнице у близини Козарца.¹⁹ Страдали Срби

14 Према историчару Милораду Екмечићу, за једну круну, пред Први свјетски рат, могло се пазарити једно јагње – Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973, 178.

15 D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred Mladen Stojanović*, Prijedor, 1982, 15.

16 M. Milutinović, *Narodni heroj Rade Kondić* (рукописни примјерак, Меморијални музеј на Мраковици), 14.

17 Д. Ћургуз, М. Вигњевеић, *н. д.*, 27.

18 У народу је остао овај назив за масовне ликвидације српског становништва на простору читаве НДХ, крајем јула и у првим данима августа 1941. године. О томе погледати у: В. Адамовић, *н. д.*; В. Ј. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, Sanski Most, 1980; S. Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Београд, 1991.

19 М. Љубичић, *Страдање цивилног становништва општине Приједор у пери-*

били су из слједећих села: Бабићи, Балте, Бистрица, Дера, Доњи Гаревци, Доњи Орловци, Ламовита, Гаревци, Јаруге, Камичани, Козарац, Петров Гај, Трнопоље. Многи од злочинаца беху дојучерашње комшије побијених Срба.

Према изјавама свједока, током Илинданског покоља Срби из села Подграђе више Козаруше страдали су од својих комшија муслимана из Козаруше. Доста Раца Акраповић, рођена 1941. године, испричала је шта је у породици чула о погибији свог оца: „И тако је он тога дана жео жито у једној нашој њиви. И онда су дошле наше комшије, Мелкићи, Махмуљини, Хоџићи, Бешићи, и питали гдје је твој Никола. Каже, ено га у Орашју, то се мјесто звало Орашје, жење пшеницу. Кажу – зови га и стави му комад круха у торбу ићи ће да прави пут.... Он је дошао и по његовом доласку одмах су они састали се и почели њега да туку.... Нису ни они имали оружје.... Али они су њега почели тући, и тући, и тако су га тукли док нису још комшија похватили и сабрали. Онда су натјерали моју мајку да са мношвом у наручју, бебом, и осталом дјецом, иде да све то гледа. И она је то морала да уради.... Утом су страдали Радошљевићи, Вукелићи, Лукићи, страдали су Гајићи, Ћорићи, Балтићи, Шоботи, Пржари.... Тај дан је био паклен за нас, за наше родитеље. Они су их тукли свим и свачим, оним тољагама, вилама, ћускијама, и док их нису побили. Онда су их вукли са коњима, и нису дали да наше жене њих сахране, него су их сахранили у једну муслиманску њиву, преко које сам ја, кад сам ишла у школу (након рата – прим. аутора), кад смо ми ишли у Козарац, прелазили свакодневно. И само бих бацила поглед на то мјесто и пустила коју сузу, и кренула даље. Никад нисмо смијели рећи шта нам се десило.“²⁰

Устанак српског становништва Приједора и читаве Козаре, изазван геноцидом НДХ, подудара се са организацијом и почетком Илинданских покоља у НДХ. Иако се оружја, углавном хладног (виле, сјекире, копља), дохватило на хиљаде српских сељака, није било освете према муслиманском и хрватском цивилном становништву. Томе су допринијели и људи који су се ставили на чело устанка, у првом реду др Младен Стојановић. Они су писали својим познаницима, виђенијим људима међу муслиманима и Хрватима, тражећи да они утичу на своје сународнике да не учествују у истребљењу српског становништва. Како би их привукли заједничкој борби против НДХ и Нијемаца, вође српских устаника (партизана) састављали су и прогласе упућене муслиманима и

оду од 1941–1942. године, Годишњак Музеја жртва геноцида, Београд, 2014, 21–32.

20 Свједок Доста Раца Акраповић (1941), интервју урадио Борис Радаковић 24. 2. 2020, Меморијални музеј на Мраковици.

Хрватима. Њихови напори нису имали превише успјеха.²¹

Српском устанку су се придружили или му помагали само муслимани и Хрвати који су били чланови или симпатизери Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Њихов број је, у односу на муслимане и Хрвате у јединицама НДХ, био занемарљив.

Усташе и домобрани у Козарцу су након српског устанка настojали што чвршће да се утврде. Када говоримо о Козарцу као усташком упоришту при томе мислимо и на муслиманска села око Козарца која су давала људство усташама и домобранима. Међу козарачким домобранима било је и оних проушташки расположених. Домобранску посаду у Ситници код Кључа, у августу 1941. године, чинили су и домобрани из Козарца „муслимани проушташки расположени“.²²

Крајем 1941. и почетком 1942. године српски партизани нападали су на непријатеља око Козарца. Заробљеним непријатељским војницима (домобранима) држали су говоре о потреби заједничке борбе против НДХ и нациста, те их након тога пуштали да иду кући. Тако је било и нпр. 2. јануара 1942. године. На прузи Приједор-Козарац заузета је чуварница и заробљено „16 војника и један цивил-муслиман“. Војници су упознати са циљевима наше борбе и ослобођени. Цивил-муслиман такође је ослобођен.“²³ Ипак, оваква тактика није привукла муслимане и Хрвате масовније у редове српских партизана, иако су на њиховом челу били комунисти, међу којима је било припадника свих народа са тих простора.

Током јануара 1942. године настављени су напади на непријатеља на ширем подручју Поткозарја. Често је узнемираван и непријатељ у Козарцу и околини. Тако је 19. јануара једна партизанска патрола ухватила и стрељала усташу Дервиша Кадунића из Козарца „који је прошлог лета вршио покољ над мирним становништвом и палио села“. Истог дана стрељан је и домобран Суљо Башић, „који је при посљедњем походу на Козару пљачкао и убијао мирно становништво наших села“. Сутрадан су партизани заробили „два жандара из Козарца са цјелокупном ратном спремом“. Три дана након тога, 23. јануара, заробљени су усташе Хасан

21 В. Адамовић, *н. д.*, 66–67.

22 Н. Пупић, *Неке појединости из устанка 1941. године, Срез Кључ у НОБ – Зборник чланака и сјећања*, I, Кључ, 1981, 650.

23 „Извјештај Штаба Другог крајишког одреда Главном штабу НОП и Добровољачких одреда за Босну и Херцеговину о војној и политичкој активности одреда у јануару 1942. године“, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том IV, књига 3, Борбе у Босни и Херцеговини 1942. године, Београд, 1952, 110.

Мехмедов Диздаревић из Козаруше и Адем Бећин Бешић „који су плачкали и палили наша села и убијали мирно становништво, ради чега су стрељани“.²⁴

Први организовани напад на Козарац изведен је 25. јануара 1942. године. У њему је учествовао дио снага II батаљона II крајишког одреда. Борба је трајала око два сата. Иако су партизани ушли у Козарац и запалили неколико архива, усташе су се биле утврдиле у зиданим кућама и одатле пружале отпор. Партизани су били приморани да се повуку.²⁵

Борбе око Козарца настављене су и током фебруара и марта. Наредба о другом нападу на Козарац стигла је 14. марта. У напад се кренуло 15/16 марта. Отпор усташа у Козарцу био је очајнички. Најжилавије су се држали у згради мјесне школе и зиданим кућама. Морала је дјеловати и партизанска артиљерија – минобацачи. Коначно, Козарац је ослобођен 18. марта 1942. године.²⁶

Извјестан број заробљених усташа, њих око двадесет, осуђен је на смрт. Од тога броја њих седам је одведено у село Божиће и пред народом стрељано. Већина преживјелих непријатељских војника је поштеђена: „Било је међу њима и оних са словом ‘у’ на капама, као и оних који су ‘у’ скинули са капа. Неке од њих смо на смрт осудили, а друге смо послали у сабирни центар.“²⁷

Током борби за Козарац, што је било организовано у вези са подјелом устаника на широком подручју Босанске Крајине, долази до сукоба устаника на линији партизани–четници.²⁸

²⁴ Исто, 117–119.

²⁵ Исто, 119.

²⁶ „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда од 26. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о борбама против Нијемаца и усташа на путу Дубица–Приједор и Босански Нови–Добрљин“, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том IV, књига 3, Борбе у Босни и Херцеговини 1942. године, Београд, 1952, 356.

²⁷ М. Станић, „Ослобођење Козарца“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд, 1971, 112.

²⁸ Пошто је утицај КПЈ била прилично јак на простору Приједора и највећег дијела Козаре, почела је ликвидација „четничких елемената“. Много сумњивих је било на мети комуниста. Тако је забиљежен случај да је један устаник, који је рањен у борби за Козарац, био ликвидиран због ношења кокарде и везе са четницима Вукашина Марчетића. О томе је пријератни комуниста и првоборац Млађо Обрадовић записао: „Сјећам се једног из Пискавице који је требало да буде постављен за командира чете у моме батаљону. Било је то последије акције на Козарац. Отишао сам ноћу према Козарцу, гдје се он налазио. Нашао сам код њега четничку кокарду. Он је био рањен у акцији на Козарац, па је смјештен у амбуланту. Када су долазили курири, донијели су му писмо.

Након ослобођења Козарца успостављена је партизанска команда. Први командант био је Обрад Давидовић, а након њега на командно мјесто долази Адем Калабић. Функцију команданта обављаће све до новог пада Козарца у руке непријатеља.²⁹

На слободним партизанским територијама формирани су и општински народноослободилачки одбори. Предсједник одбора у Козарцу био је Адем Блажевић.³⁰ Према сјећању Косте Нађа, који је у мају посјетио Козарац, ту су се налазили и партијски руководиоци за Козару: Бранко Бабич Словенац, секретар Окружног комитета, и Бошко Шиљековић. Ту су били и војни руководиоци Другог одреда: Јосип Мажар Шоша и Ратко Вујовић Чоче. Нађ је записао своја сјећања и о борбама против „легионара и домобрана“, који су из Приједора излазили у српска села ради пљачке: „Све време док смо јахали од Козарца, између Миљаковаца и Приједора одјекивала је жестока паљба.“³¹

Мањи број припадника локалног муслиманског становништва ставио се на располагање новој власти. Један од њих био је и Хасан Хушидић. Обављао је дужност одборника и старао се о снабдијевању партизанске болнице смјештене у управној згради пилане Алагића. У Козарцу је дјеловала и партизанска радионица. У њој је мајстор Ђуро Тодоровић конструисао први партизански оклопњак; путнички аутомобил обложио је жељезним плочама.³²

Створена је и прва муслиманска чета: „Били су то махом омладинци. Командир ове чете био је Мелкић, звани Хоџа. Сјећам га се и из Пете козарачке бригаде, јер је био командир чете у моме батаљону. Касније је био командант Теслићко-тешањског одреда и на тој дужности је погинуо.“³³

Извјестан број Украјинаца се такође био ставио на располагање партизанској власти. Александар Комарницки био је задужен за прику-

Отворио сам писмо које му је упутио четнички поручник Вукашин Марчетић. Он му је писао да са четом пређе на четничку страну. Када смо ово дознали, стрељали смо га.“ Поменуто писмо није сачувано. Без обзира на то, било писма или не, кокарда је у овом случају значила смртну пресуду.

29 Д. Ђургуз, М. Вигњевић, *н. д.*, 503.

30 *Исто*, 564.

31 *Ratne uspomene Koste Nađa – Bihaćka republika*, сећања написао и за штампу приредио Јово Поповић, Zagreb, 1982, 78.

32 D. Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, 1979, 228 (у даљем тексту: Д. Лукић, *н. д.*).

33 М. Обрадовић, *Устанак у Љешњанима, партизанске акције, козарска офанзива*,... 220.

пљање оружја од становништва Козарца. Он је са Хушидићем организовао састанке партизанских сарадника и симпатизера за вријеме усташке управе у Козарцу. Састанке су одржавали код Паше Јакуповића из села Трњана. Комарнишки је учествовао и у тражењу скривених непријатељских војника, углавном усташа.³⁴

Послије поновног пада Козарца у непријатељске руке Хушидић се са својом породицом, 12. јуна, нашао у збјегу на простору Бешића пољане изнад Козарца. Да не би пао у руке усташама, Хасан је из пиштоља убио своју супругу Фидосију (Рускињу), кћерке Шефку и Мину, па себе. Од породице Хушидић преживио је само син Јусуф, дјечак који је у то вријеме био код родбине у селу Тела код Приједора.³⁵

Након првог ослобођења Козарца олакшана је била опсада Приједора. У град партизанске снаге улазе 16. маја 1942. године. Козарац ће остати слободан све до 10. јуна исте године, када ће пасти под налетом офанзиве хрватских и њемачких снага. То је позната велика офанзива на Козару што је трајала од 10. јуна до 17. јула 1942. године.³⁶

У дијелу послјератне литературе преувеличавано је расположење муслимана Козарца према партизанима: „Бројно муслиманско становништво са одушевљењем је дочекало долазак бораца Народноослободилачке војске“.³⁷ Свједочанства комуниста, бораца и цивила током и након рата, међутим, бацају другачије свијетло на однос муслимана Козарца према устаницима. Секретар Окружног комитета КПЈ за Козару Бранко Бабић Словенац послао је извјештај Оперативном штабу за Босанску Крајину о ситуацији након непријатељске офанзиве на Козару: „Исто тако настала је општа пљачка у селима (српским селима – прим. аутора) око Козаре и све што пронађу одвозе. Чак грађевни материјал купе муслимани из Козарца.“³⁸

Српски цивили заробљени на Козари током офанзиве, док су спровођени кроз Козарац до логора на подручју Приједора, нападани су од припадника муслиманског становништва: „Кроз Козарац су на збјегове народа након офанзиве, са прозора својих кућа, сипали врућу воду на народ“.³⁹

34 А. Комарнишки, „Украјинци у козарским партизанима“, у: *Козара у Народноослободилачкој рату – Записи и сјећања*, II, Београд, 1971, 762.

35 Д. Лукић, н. д., 229.

36 Д. Ђургуз, М. Вигњевећ, н. д., 644.

37 Исто, 503.

38 М. Пекић, Д. Ђургуз, *Битка на Козари, Приједор*, 1974, 143–144.

39 Свједок Новак Вучковац (1934) из Горње Бистрице (Приједор). Интервју с

По окончању хрватско-њемачке офанзиве на Козару усташе у Козарцу поново заводе свој терор. На Козари су се остаци партизанских јединица, након офанзиве, успјели опоравити и наставити са борбама против НДХ и Нијемаца. Колико је та борба била интензивна говори чињеница о новој хрватско-њемачкој офанзиви на Козару, 19. октобра 1942. године.⁴⁰

У тим борбама и новим злочинима запажену улогу су имали и усташе и домобрани из Козарца. Усташе су се иживљавале на својим жртвама. Најмасовније ликвидације су чињене у потоку Чикаре и на њивама Језерине: „Ту су убијене и моје четири сестре: Доста, Милка, Ана и Пава. Старија Доста није имала ни пуних осамнаест година. Тако сам у једном дану изгубио мајку и четири сестре, а нешто прије њих убијен ми је и брат Бране и сестра Боса, која је била удата у Горњем Јеловцу.“⁴¹

Остало је забиљежено како је окончан живот четири сестре, кћери Срете Бановића из Паланчишта: „Сјећам се само да су им најприје наредили да устану и стану једна поред друге, држећи се рукама. Најприје су их тукли кундацима, псујући им оца за кога су знали да је припадник партизанског покрета. Њихов јаук и запомагање њихове мајке Цвијете чуло се на сат хода, а то ти је отприлике до Приједора. Када су се уморили, мало су предахнули, а затим показали уплашеном народу да нису без разлога оштрили ножеве... Међу кољачима старији су препознали и неке усташе из Козарца... За сваку од сестара биле су задужене по четири усташе...“⁴²

Страдање српских сељака и овога пута било је масовно. Само у три села среза Приједор, у Великом и Малом Паланчишту, те Горњем Јеловцу, страдали су 523 одрасла мјештанина и 263 дјеце.⁴³

њим урадила Марина Љубичић, 21. 6. 2017, Меморијални музеј на Мраковици.

40 М. Пекић, „Potkozarske jedinice na Kozari posle ofanzive 1942. godine“, у *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*, Приједор, 1980, 295 (у даљем тексту: М. Пекић, н. д.).

41 С. Бановић, „Само у једном дану престало је да куца срце у грудима 363 становника Паланчишта“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 650.

42 О. Кесар, *Дјеца логораши*, Приједор, 2008, 118–119. Сјећање Даде Стајковића (*Мајке су прижељковале смрт своје дјеце*). В. Адамовић, *Године страдања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42 ...*, 196, фуснота 537.

43 М. Љубичић, „Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документе“, *Топола*, часопис ЈУ Спомен подручја Доња Градина, година I, свеска 1, Доња Градина, 2015, 98.

Након те нове офанзиве већи број партизанских снага се повукао са Козаре. Тако су II, III и IV батаљон, V крајишке (козарачке) бригаде⁴⁴, ноћу 20/21. октобара 1942, у налету пробиле непријатељску линију на путу Приједор–Козарац. У зору су се припадници сва три батаљона прикупили у селу Ћела. Одатле су прешли ријеку Сану и ноћу 21/22. октобар пробиле непријатељску линију Стари Мајдан–Сански Мост и стигли на слободну територију Подгрмеча.⁴⁵ Убрзо су се овим батаљонима, у селу Рујишка, прикључили и припадници I батаљона.⁴⁶ Припадници козарачких батаљона на терену Грмеча, у селу Српска Јасеница, присуствоваће на Божић 7. јануара 1943, смотри 4. крајишке дивизије. Неки од њих ће у Бихаћу похађати партијске курсеве. Након смотре у Српској Јасеници наређено је да се II крајишка и V крајишка козарска бригада пребаце на Козару и подручје Лијевче поља.⁴⁷ Пета крајишка козарска бригада, након исцрпљујућих борби на Грмечу, вратиће се на Козару крајем фебруара 1943. године.⁴⁸

По повратку козарачких партизана на Козару, током 1943. године они су се држали планинских дијелова ба том подручју. Настојали су да се одморе и припреме за нове борбе. Након тог предаха дјеловали су и на ратиштима изван Козаре. Непријатељ није залазио дубље у планину, али је зато из својих упоришта упадао у поткозарска села због пљачке и при томе убијао затечено становништво.⁴⁹

На Козари се у првој половини 1943. године радило на организовању власти народноослободилачких одбора. Прво је изабран Окружни народноослободилачки одбор за Козару. Након тога били су формиран и срески народноослободилачки одбори (НОО) за босанскодубички, приједорски, босансконовски и босанскоградишки крај. У приједорски НОО ушли су: Вељко Гојић, Бошко Симатовић, Томо Муњиза, Ђоко Ба-

44 Оперативни штаб за Босанску Крајину, у сагласности са Врховним штабом, 22. септембра 1942, преименовао је II крајишки одред у V крајишку (козарачку) бригаду. – Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Vašić, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973, 40.

45 М. Пекић, н. д., 296.

46 Р. Башић, „Формирање 4. батаљона 5. крајишке НОУ козарске бригаде августа 1942“, *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 875.

47 Ј. Марјановић, „Од Козаре до Дринића“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 816–819.

48 Ђ. Милиновић, „Борбени пут 11. крајишке НОУ козарске бригаде“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд, 1978, 207.

49 Б. Батоз-Мијић, „У непроходном, снијегом завејаном Грмечу јануара и фебруара 1943“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 917.

шић, Саво Јањић, Перо Башкот, а нешто касније и Шемсо Ћејван из Козарца. Послије ослобођења Приједора у јесен 1944. године у одбор улазе још Хилмо Колонић и Раде Граховац.⁵⁰

Њемачка Врховна команда на Балкану, у љето 1943. године, обављала је реорганизацију командовања и доводила нове снаге због одбране морске обале и путних комуникација. Капитулација Италије била је на помолу. За обезбјеђивање путне комуникације на простору Поткозарја, од Бање Луке, преко Приједора и Босанског Новог, до Босанске Дубице и Босанске Градишке, њемачка команда Југоистока распоређује 373. њемачку „Тигар“ дивизију. Под команду Нијемаца стављене су и усташко-домобранске снаге на подручју Поткозарја. Партизанске јединице са Козаре ометале су распоређивање њемачких и хрватских снага, тако да је њихово помјерање ишло споро и уз многе тешкоће.⁵¹

Нијемци почињу играти и на карту својих шпијунских активности, покушавајући тако да унесу забуну у партизанске редове. Они су при томе успјели врбовати предатног комунисту Смају Ибрахимпашића. Након што је Ибрахимпашић постао шеф војнообавјештајног центра на Козари почели су га користити за своје циљеве. Почетком 1944. године Ибрахимпашић је ширио панику међу војском најављујући да се спрема нова велика офанзива на Козару. Његова шпијунска дјелатност је откривена, ухваћен је и голуб писмоноша. Преко голуба је, наиме, Ибрахимпашић слао извјештаје Нијемцима. Он и други ухваћени шпијуни кажњени су стрељањем.⁵²

У октобру 1943. године интензивирана је борба и око Козарца. На мети су углавном били пруга Приједор–Бања Лука и утврђења око ње. Партизани су у октобру у једној засједи код Козарца убили 15 непријатељских војника, ранили 20 а четворицу заробили. У другој половини октобра уништени су сви бункери на прузи Козарац–Ивањска.⁵³

У Козарцу је 1943. године формирана „Рецина милиција“, названа тако по извјесном Реци, Рому, који је око себе окупио неколико стоти-

50 Н. Мутић, „Рад Окружног НО одбора за Козару од формирања до ослобођења“, *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд, 1978, 30.

51 D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiska, 1982, 36–39.

52 П. Башкот, „Партизански обавјештајци на Козари“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд, 1978, 46.

53 „Izvještaj Štaba Petog korpusa NOV Jugoslavije Vrhovnom Štabu NOV i PO Jugoslavije o borbama u zapadnoj Bosni od 4. do 30. oktobra 1943“ – *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knjiga 19, Borbe u Bosni i Hercegovini 1943. godine, Beograd, 1959, 22.

на муслимана Козарца и околине.⁵⁴ Иако је Италија била капитулирала, а Нијемци губили на великим фронтовима, већина муслиманског становништва Козарца није пришла снагама отпора на Козари. Није помагала ни комунистичка пропаганда којом су партизани настојали да привуку муслимане и Хрвате у своје војне редове.

Крај 1943. године, на фронту око Козарца, обиљежен је покушајима непријатеља да нападима из утврђења покуша нанијети што веће губитке партизанима или их чак потиснути даље од Козарца. Са друге стране су партизани, кад год је било прилике, рушили пругу и правили засједе и нападали на Козарац и околину. Неуспјели напад на Козарац и непријатељске бункере између Козарца и Приједора изведен је 9. децембра. Непријатељ је имао седам мртвих и један уништен бункер.⁵⁵ У сличној засједи непријатељ је дочекал и 20. децембра, након чега се развила вишесатна борба. Усташе су се морале повући назад у Козарац.⁵⁶

Хајро Капетановић спомиње у својим сјећањима да је послје конференције са муслиманима Козарца и околине дошло до прилива више од 70 муслимана у партизанске редове. Међутим, пошто је поменути Рецо уз подршку Нијемаца и усташа организовао своје милицијске снаге, а како партизани нису држали Козарац у својим рукама, највећи мобилисаних муслимана побјегао је натраг у Козарац. Да све буде још гора, како тврди Капетановић, већина пребјеглих муслимана „пријавила се у јединице неког Рома, Бајре (Реце – прим. аутора) – команданта тзв. муслиманске милиције“.⁵⁷

Капетановић није баш најјасније датовао овај прилив муслимана у партизане. Консултујући други извор, дало би се закључити да се, по свему судећи, то могло збивати у мају или јуну 1944. године када је у околини Козарца формирана самостална Муслиманска чета. „За командира ове чете постављен је Осман Џафић, из Приједора, а дужност политичког комесара повјерена је Енверу Ризванбеговићу, из Босанског

54 П. Башкот, „Железничка пруга под ударцима Козарчана“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд, 1978, 983.

55 „Војна релација Trinaeste lovačke pukovnije за decembar 1943. године“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, књига 21, Борбе у Босни и Херцеговини 1944. године, Београд, 1960, 688.

56 „Извјештај Штаба Четврте NOU дивизије Штабу Петог корпуса NOVJ о акцијама на подручју Босанске Крајине у времену од 15. до 25. децембра 1943. године“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, књига 21, Борбе у Босни и Херцеговини 1944. године, Београд, 1960, 139.

57 Х. Капетановић, „Мој сусрет са Козаром“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд, 1978, 215.

Новог. Приликом формирања чета је бројала око 20 бораца.⁵⁸

Неувјерљиво дјелује покушај правдања поступка муслимана дезертера, конструисан од комуниста након рата. Хајро Капетановић је у поменутих сјећањима тврдио да су муслимани „радије слали своје у ту Бајрину (Рецину – прим. аутора) милицију да пред усташама и Њемцима имају неко покриће, а нама ће се дефинитивно окренути када буде, како су они говорили, прави вакал (вријеме)“.⁵⁹ Другим ријечима, очекивали су да други крваре за њих, при томе помажући непријатељу и учествујући у борби против партизана и злочинима над Србима.

У првом мјесецу 1944. године настављен је партизански притисак на сектору Приједор–Козарац. На мети су били жељезничка пруга и бункери око пруге. Ноћу 19/20. јануара покушано је неопажено прикрадање усташким и домобранским бункерима, али план није успио. Жесток отпор из бункера пружили су припадници XIII пјешадијске пуковније, Четвртог усташко-домобранског здруга. У ноћи 20/21. јануара једна партизанска чета порушила је пругу између Козарца и Петровог Гаја на четири мјеста у укупној дужини око један километар.⁶⁰

Пошто су усташе и домобрани углавном били сабијени у својим упориштима, па нису имали могућности да одржавају путну комуникацију Приједор–Бања Лука, Нијемци су морали са својим снагама излазити из Приједора и „чистити“ терен од партизана. Борбена група „Запад“, 21. марта 1944, кренула је из Приједора у намјери да оспособи путну комуникацију Приједор–Ивањска. Уз помоћ артиљерије Нијемци су успјели да одбаце партизане даље од путне комуникације. Главнина борбене групе прошла је и кроз Козарац.⁶¹ Ипак, то им није било од превелике помоћи јер су партизани, након што су се Нијемци вратили у Приједор, могли врло брзо да изврше притисак на путну комуникацију Приједор–Бања Лука.

58 В. Баškот, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945. godine* (необјављено), стр. 476-477; Меморијални музеј на Мраковици.

59 Х. Капетановић, *Мoj сусрет са Козаром...*, 216.

60 „Izvještaj Štaba Šeste krajiške brigade Štabu Četvrte NOU divizije o akcijama na željezničkoj pruzi Prijedor–Piskavica u vremenu od 10. do 25. januara 1944. godine“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knjiga 21, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, Beograd, 1960, 468–469.

61 „Izvještaj Štaba Motorizovanog puka za naročitu upotrebu od 28. marta 1944. Štabu 373. legionarske divizije ‘Tigar’ o toku operacije ‘Fen-’, za otvaranje komunikacije Prijedor–Banja Luka, od 20. do 25. marta 1944. godine“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, XII, knjiga 4, Dokumenti Nemačkog rajha 1944–1945, Beograd, 1979, 174–175.

Најозбиљнији покушај Нијемаца 1944. године, да нанесу велике губитке партизанима на подручју среза Приједор, десио се 11. маја. Покушали су уништити 3. и 4. батаљон 11. крајишке козарске бригаде у рејону села Ракелићи–Миљаковци–Ћела; „Двије колоне њемачке 373. легионарске дивизије, једна наступајући из Приједора према Козарцу, а друга из Приједора према селу Ћели, успјели су окружити наш 3. и 4. батаљон. Послије оштре борбе наше јединице извршиле су пробој на ријеци Гомјеници и преко пруге Приједор–Козарац избиле на Козару.“⁶²

Ипак, то се већ могло назвати посљедњим трзајима рањеног непријатеља који је губио на свим фронтовима. Нијемци ће само два дана касније, 13. маја, коначно одустати од одбране пруге од Приједора до Ивањске.⁶³ Крајем јуна ће почети завршне борбе за уништење посљедњег усташког упоришта на поткозарском дијелу среза Приједор. Вођено је укупно пет борби за Козарац: „У пет борби које су вођене око Козарца и за коначно његово ослобођење – 28. јуна, 6, 9, 12. и 17. јула Нијемци, усташе и ‘Рецина милиција’ оставили су на бојишту 476 мртвих и 237 рањених, док су наше снаге имале 18 мртвих и 30 рањених.“⁶⁴

Главни напад у којем је ослобођено само мјесто Козарац изведен је 9. јула. Премда акција није почела баш најбоље, због добро утврђених усташа и раног откривања партизанског напада, командант 2. батаљона, 11. крајишке козарске бригаде, Ђуро Вученовић Бусен, успио је убиједити команданта бригаде Жарка Згоњанина да наставе борбу иако је био дан. О свему томе, након рата, свједочио је Ђуро Вученовић Бусен: „На мој предлог да напад почне одмах, иако је дан, око 14 часова, командант бригаде ми је рекао да потцјењујем непријатеља. Очекивао је јачи отпор, као и прошлог пута када напад није успио. Ипак је послје дужег размишљања одобрио да почне напад. У међувремену сам издао заповјест и командиру 2. чете. Знајући да се у Козарцу налазе само усташе које су биле познате по злодјелима и упорности у борби против партизана, усмено сам саопштио командирима да не желим заробљених непријатељских војника. Била је то самовољна одлука, али сам закључио да се другачије са козарачким усташама не може поступити.“⁶⁵

62 М. Марјановић, „Значајније акције 11. крајишке НОУ козарске бригаде на Козари под крај 1943. и у 1944. години“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд, 1978, 253.

63 П. Башкот, *Жељезничка пруга под ударцима Козарчана...*, 983.

64 Исто, 984.

65 Ђ. Вученовић Бусен, „У Другом батаљону 11. крајишке НОУ козарске бригаде 1944. године“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд, 1978, 301–302.

Усташе су иза себе оставиле 206 мртвих и 58 рањених припадника. Партизани су имали осам погинулих, 16 рањених и двојицу несталих бораца.⁶⁶ Извјестан број усташа се успио извући према жељезничкој прузи и даље према Приједору. Када се броју погинулих припадника муслиманске усташке милиције, дода број погинулих усташа и домобрана у осталим борбама током рата, долазимо до преко 300 муслимана Козарца погинулих у редовима постројби НДХ. С друге стране, у редовима партизана у току читавог Другог свјетског рата, са простора среза Приједор, погинули су 153 муслимана и 25 Хрвата.⁶⁷ Већина муслимана и Хрвата у партизанске јединице се укључила током посљедње двије године рата, из непријатељских јединица, усташа, домобрана, разних милиција.

У ослобођеном Козарцу Срески народноослободилачки одбор конфисковао је имовину усташа „као што је био чувени зликовац Хусеин Мујагић“. У томе су партизанима нарочито помогли Шемсо Ћејван и Мујо Реџић. Конфискована храна и ракија у првом реду је слата партизанским болницама у Козари.⁶⁸

Послије ослобођења Козарца на нову власт, иако је радила на развоју братства и јединства, није се благонаклоно гледало међу муслиманским становништвом које је правило проблеме и партијцима из сопствених редова. О томе илустративно свједочи и један партијски документ од 31. марта 1945. године, у којем се, између осталог, наводи: „... партијска организација на терену козарачке општине услед своје младости не може да се избори против реакционарних типова у Козарцу на основу чега се и налази на томе терену један члан овог комитета (Срески комитет КПЈ за Приједор – прим. аутора) који тамо дјелује. Шемсо Ћејван (исти онај који је помагао при конфисковању усташке имовине – прим. аутора) који припада ћелији Козарца је искључен из партије зато што је се дао у крајност пијанчења, што је имао капитулантски став према нападним типовима у Козарцу и зато што је изразио неповјерење према секретару

66 „Izvještaj Štaba 11. krajiške brigade od 31. jula 1944. Štabu 4. NOU divizije o dejstvima na prostoru oko Prijedora i Kozarca u julu“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knjiga 27, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, Beograd, 1967, 548.

67 *Списак бораца НОР – Меморијални зид*, СУБНОР Приједор, Меморијални музеј на Мраковици. На списку се још налазе и имена 2.083 погинула партизана српске националности, 19 украјинске, шест чешке, четири јеврејске, двије словеначке и три из редова других народа.

68 Л. Крнета, „Рад Народноослободилачког одбора у Приједорском срезу после офанзиве на Козару“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд, 1978, 67.

овог комитета као и секретару НО одбора, говорећи да ми ударамо по њему као муслиману а не човјеку који толико гријеши.⁶⁹

Било је и проблема са мобилисаним муслиманима у партизанске јединице. Пред сам крај рата, крајем априла 1945, Срески комитет КПЈ за Приједор извјештава Окружни комитет за Бања Луку, да се „у задње вријеме успјело што преко стража што преко НОО-ра похватати и што их се самих предало око 30 дезертера, до којих су четири поубијана приликом хватања јер су бјежали. Дошле су неке оптужбе из Козарца ће кажу да су неки од њих похватани па онда поубијани, али ми смо испитали ствар и није тачно, што причају.“⁷⁰

Послијератна власт је некако успјела да умири стање у Козарцу, али је цијена за то била и приморавање преживјелих Срба да ћуте о својим страдалницима. Поприличан број козарачких усташа је погинуо током рата или су стрељани пред крај рата и по ослобођењу. Извјестан број их је одслужио затворске казне. Ипак, значајан број муслимана Козарца, што су учествовали и пљачкању и ликвидацији Срба, проћи ће без икаквих санкција.

На крају доносимо поименични списак познатијих усташа из Козарца и околине. Код слабо читљивих имена и презимена дописивали смо упитник; користили смо податке из партизанских сјећања и докумената, као и документа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: Хусеин Мујагић, Мехо Гламочанин, Адем Балић, Хасан Хрустић, Мујо Бешић, Ибро Мехмедагић, Суљо Кусуран, Алија Мемич, Алија Талић, Шериф Рекић, Касим Синанагић, Гробић Вајсил, Крајиновић Хасиб (Трњани), Зерић Мехмед (Камичани), Деунић Тале (Камичани), Матаруга Хасан (Камичани), Шумахер Јозо, Шумахер Јаков, Томић Јусо, Борчевски Алекса (Трњани), Ћустић Мујо (Козаруша), Елез Хасан (Трњани), Елез Ибрахим (Трњани), Грозданић Хасан (Козаруша), Грозданић Омер (Козаруша), Хоџић Меша-Мехо (?) (Трњани), Сулејман Балић, Ахмет Аџић, Меша Шаћкан (?), Хасана Банића (?), Ибро Алага (?), Мујо Матрић (?) (Козаруша), Стипе Митровић, Зајим Алкић-Анкић (?), Осме (Ш) Кусуран, Адам-Адем Кусуран, Ибрахим Кусуран, Салих Ћускић (Трњани), Љеван Бећ (Трњани), (?) Балић, Осман Омеровић, Асиб-Хасиб (?) Карарић, Мујо Карарић, Реџо Карарић, Мујо Чавушевић (?), Наил (?) Гарибовић, Мехо Хрустановић, Фердо Тукерић,

⁶⁹ Срески комитет КПЈ за Приједор, 31. март 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/183.

⁷⁰ Срески комитет КПЈ за Приједор, 27. април 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/184.

Грга Јозо, Мухарем Кркић, Смаил Садих (Трњани), Дедо Алић (Камичани), Мехо Јакуповић, Мујо Ризвић, Анте Павловић (Камичани), Расим Махић, Хусеин Мујић (Брђани), Осмо Крајина (Трњани), Мујо Ушић, Хусо Мелкић (Козаруша), Мустафа Мелкић, Хусеин Мрчајић, Салих Питић (Трњани), Хука Сушић, Мустафа Терзић, Мујо Зриња (Трњани).

Закључак

На основу свега изнесеног евидентно је да су на простору среза Приједор, током Другог свјетског рата, припадници усташког покрета и других снага Независне Државе Хрватске, имали велику подршку међу домаћим муслиманским становништвом. Сукоби из прошлости, вјерска нетрпељивост и заташкавање свега тога у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославије, његовали су плодно тло за политику геноцида над Србима.

Већ у првим мјесецима постојања НДХ, на простору среза Приједор, нарочито у Козарцу, формиране су усташке јединице или „дивље усташе“ које убрзо почињу са злостављањем српског становништва. Први „резултат“ таквог односа биће Илиндански покољи над српским становништвом на простору Босанске Крајине. У томе су учешћа узели и усташе из Козарца. На локалитету Заједнице, на најбруталнији начин, ликвидирало је неколико стотина Срба.

Усташко насиље довело је до српског устанка на простору тадашње НДХ. На чело српских устаника Козаре и Поткозарја дошли су припадници Комунистичке партије Југославије. Устаничке партизанске снаге пружиле су жесток отпор НДХ. Од марта 1942. године партизани су почели са ослобађањем већих мјеста под усташком влашћу. У ослобођеним мјестима комунисти су покушали ширити „братство и јединство“ међу народима, али та њихова политика није наишла на значајнији одзив код муслиманског и хрватског становништва.

Током и након велике офанзиве на Козару (10. јуна до 17. јула 1942), опет су се муслимани и Хрвати са поново окупираних територија масовно прикључили војсци НДХ и наставили са злочинима над Србима и борбом против партизана.

Такав однос већине муслимана и Хрвата потрајао је до пред крај рата када су, опет пред побједничким партизанским наступањем, пришли политици „братства и јединства“. Све то „платила“ је истина о страдању српског становништва и њиховим целатима. Српске жртве ће пред крај и послје рата постати жртве фашистичког терора, а злочинци из

реда муслиманског и хрватског народа постаће фашистички злочинци.

Козарац је илустративан примјер како је једна већински муслиманска средина у Босанској Крајини гледала на политику НДХ, геноцид над Србима и антифашистичку борбу у Другом свјетском рату. Слично је било и у многим другим муслиманским срединама у Босни, попут Орахове код Градишке (Босанска Градишка), Сухаче код Новог Града (Босански Нови), Старог Мајдана код Санског Моста, Отоке код Босанске Крупе, Цазина, Бужима, Велике Кладуше, Санице код Кључа, Кулен Вакуфа итд.

Извори и литература

А. Необјављени извори

М. Milutinović, *Narodni heroj Rade Kondić* (рукописни примјерак, Меморијални музеј на Мраковици), 14.

Свједок Новак Вучковац (1934) из Горње Бистрице (Приједор). Интервју с њим урадила Марина Љубичић, 21. 6. 2017, Меморијални музеј на Мраковици.

Срески комитет КПЈ за Приједор, 31. март 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/183.

Срески комитет КПЈ за Приједор, 27. април 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/184.

Списак бораца НОР – Меморијални зид, СУБНОР Приједор, Меморијални музеј на Мраковици.

В. Baškot, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine* (neobjavljeno), str. 476–477; Меморијални музеј на Мраковици.

В. Објављени извори

Zločini na Jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata, I, Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945, Beograd, 1993.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 3, Борбе у Босни и Херцеговини 1942. године, Београд, 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, IV, knjiga 19, Borbe u Bosni i Hercegovini, 1943. godine, Beograd, 1959.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, IV, knjiga 21, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, Beograd, 1960.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, IV, knjiga 21, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, Beograd, 1960.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, IV, knjiga 27, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, Beograd, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, XII, knjiga 4, Dokumenti Nemačkog Rajha, 1944–1945, Beograd, 1979.

Литература

Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања, I–VI, Београд, 1971–1978.

В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

В. Адамовић, *Године страдања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42 – Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор, 2018.

С. Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд, 1997.

Ј. Despotović, *Sreten Stojanović, 1898–1960*, Jugoslovenska galerija umetničkih dela, Beograd, 1998, на сајту <http://www.jovandespotovic.com/>, приступљено 15. 2. 2020.

Р. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor, 1987.

В. Babić Slovenac, *Ljudi i bitke na Kozari*, Prijedor, 1982.

М. Садак, *Портрет Симе Стојановића – Историја храбрости једне породице*, Бања Лука, 2003.

С. Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд, 1997.

С. Стојановић, *Запис протином руком – Српске народне припо-вјетке, народне пословице и изреке, етнографски списи*, приредио Миливој Родић, Београд, 2006.

В. Stojnić, „Dokument o manifestacijama ‘patriotskih osjećanja’ kod stanovništva Kozarca poslije Austrougarske objave rata Srbiji 28. jula 1941, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, година VII, број 7, Бања Лука, 2015.

М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973.

Д. Ćurguz, М. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred Mladen Stojanović*, Prijedor, 1982.

В. Ј. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, Sanski Most, 1980.

S. Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Beograd, 1991.

М. Љубичић, „Страдање цивилног становништва општине Приједор у периоду 1941–1942. година“, *Годишњак Музеја жртва геноцида*, Београд, 2014.

Н. Пупић, *Неке појединости из устанка 1941. године, Срез Кључ у НОБ – Зборник чланака и сјећања*, I, Кључ, 1981.

Ratne uspomene Koste Nađa – Bihaćka republika, сећања написао и за штампу приредио Јово Поповић, Zagreb, 1982, 78.

D. Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, 1979.

М. Пекић, D. Ћургуз, *Bitka na Kozari*, Приједор, 1974.

М. Пекић, „Potkozarske jedinice na Kozari posle ofanzive 1942. године“, у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*, Приједор, 1980.

О. Кесар, *Дјеца логораши*, Приједор, 2008.

М. Љубичић, „Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документе“, *Топола*, часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, година I, свеска 1, Доња Градина, 2015.

Љ. Боројевић, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973.

94-058.65(497.113 Лежимир)“1941/1945”(083.1)

355.01-053.18(=163.41)(497.113)“1941/1945”(081.1)

341.485(=163.41)(497.113)“1941/1945”(081.1)

COBISS.SR-ID 12902921

Стево ЛАПЧЕВИЋ, политиколог

Сремске новине, Сремска Митровица

ПОПИС СТРАДАЛИХ МЕШТАНА СЕЛА ЛЕЖИМИР ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Бивајући део Независне Државе Хрватске, Срем је током Другог светског рата постао најстрадалнији део раскомадане Србије. Разморе разарања Срема и усташког геноцида спроведеног током ратних година, уз надзор и логистичку подршку немачког окупатора, данас су мало познате широј јавности. Сремскомитровачко село Лежимир, смештено на Фрушкој гори представља упечатљив пример колике су биле размере геноцида. Управо стога је, његово страдање је предмет овог рада који осим слике разарања доноси и до сада најобимнији попис жртава.

Кључне речи: Срем, НДХ, Лежимир, црква, ратни злочин, геноцид, култура сећања, жртве рата, усташе.

О страдању Срема под усташком окупацијом српска јавност недовољно зна. Сећања на Независну Државу Хрватску и усташки геноцид у свести већине Срба (не без основа), углавном се везују за подручје Херцеговине, Подриња, Крајине, али не и за простор који се наслања како на Београд, тако и на Нови Сад, иако статистика показује да је управо Срем био „најтеже погођена област Србије у Другом светском рату, што је последица окупације од стране Хрвата.“¹

Током ратних година, Срби на подручју Срема су, у складу са правашком хрватском политиком стављени ван свих закона, уништавано је њихово културно наслеђе, разаране су основе народног идентитета (вера и писмо) и на крају, сатирани су и физички. Истовремено је вођена и политика ликвидације Рома и Јевреја што су, за разлику од већинских Срба (који су уз то пружали већи отпор), пострадали знатно више (Роми) или су пак готово у потпуности истребљени (Јевреји).

¹ <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/genocid-hrvatske-drzave-u-srbiji-srem-1941-1945-godine/> улаз: 20. 2. 2020.

Ако бисмо страдање Сремаца од Хрвата и Немаца рашчланили по општинама, могли бисмо да видимо да највише страдалих у борби бележе насеља Пећинци, Сурчин, Ириг, Стара Пазова и Инђија. У директном хрватском и немачком терору, највише жртава имали су Беочин, Сремска Митровица и Петроварадин, док је по логорима највише страдало становништво Шида, Сремских Карловаца, Земунa и Руме.²

Кад говоримо о страдању Сремаца у хрватским логорима, највеће стратиште за њих је, свакако, било Јасеновац, где је живота лишено 21% свих ликвидираних. Следе Стара Градишка и Дудик крај Вуковара, центар Велике жупа Вука под коју је потпадао Срем.³

Мештани Лежимира страдали су током читавог трајања рата. Убијани су на кућном прагу, у Фрушкој гори, у Сремској Митровици, одвођени у хрватске логоре смрти, а гинули су и са пушком у руци. Кад је пак реч о масовним ликвидацијама, Лежимирици су страдали најпре током августа и септембра 1942. у Сремској Митровици, а потом у сеоској Цркви Светог Георгија и порти те светиње 27. новембра 1943. године.

Прво масовно страдање десило се у време по злу чувене операције Виктора Томића и његовог преког покретног суда. Та операција је на простору Сремске Митровице и српског дела Срема спровођена од 26. августа до 8. септембра 1942. године и тада је на старом православном гробљу убијено око 7.000 Сремаца, највећим делом Срба,. Као повод операцији послужили су сукоби усташко-нацистичких трупа са партизанима, као и паљење летине што су је заједнички организовали припадници Фрушкогорског партизанског одреда и мештани митровачких села.

Друго масовно страдање догодило се 27. новембра 1943. године у сеоској цркви и порти, у знак одмазде због сукоба што се неколико дана раније догодио на подручју суседног села Гргуреваца, а у којем су учествовали припадници Прве војвођанске бригаде и хрватско-немачке трупе. Мештани села тада су похапшени и потерани у центар села, а изван број њих је, позван на разговор, добровољно дошао. Сprovedено је масовно стрељање, а потом су на мртве и рањене урушени звоник и свод цркве.

Податке о укупним разарањима Лежимира можемо наћи у „Хроници села Лежимира“ која се чува у Историјском архиву „Срем“ у Сремској Митровици. Ту се, наиме, тврди да „свеукупна вредност попаљених кућа у Лежимиру у току Н. О. борбе: у предатним динарима јесте 7.325.000 док штета нанета пљачком стоке, и разних других намирница

² Исто.

³ Исто.

и спреме износи у предратним динарима 14.590.000 динара.⁴

У погледу броја жртава, хроничар Михајло Шкрлец⁵ наводи да је током прве године рата стрељана једна особа, а да је током 1942. убијено, у селу и ван њега, 157 особа. У 1943. години Хрвати и Немци у Лежмиру и околини убили 53 мештанина, док је 1944. године убијено 15 особа, такође у селу и околини. Уз то, Шкрлец наводи и да је 1942. године било 11 силовања жена од усташа, односно 54 током 1943. почињених махом од „белогардејаца“ – Козака регрутованих у немачку војску.

Укупно гледано, Шкрлец наводи бројку од 211 убијених, што је уједно и најнижа бројка на коју смо током истраживања наишли. Сама чињеница да је у току поменуте операције Виктора Томића, према попису чланова Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, убијено 168 мештана села⁶, те да је у сеоској цркви, односно у операцији спроведеној 27. новембра 1943. године, убијено више од 100 мештана села, дати број подиже већ на старту.

У својим збрајањима (није остављен никакав попис), месни одбор СУБНОР-а у Лежмиру бележи нешто другачије податке, па је тако наведено да је током 1942. године убијено 230 мештана села, што је за готово стотину више од онога што у својој „Хроници“ нуди учитељ Шкрлец. Исто важи и за 1943. годину, пошто СУБНОР износи број од 100 особа, дакле поново двоструко више од поменутог учитеља, док је за 1944. годину наведено 70 страдалих особа. Укупно, по подацима СУБНОР-а, број мештана убијених од усташа и Немаца иде до 350.⁷

Нешто мањи број жртава, њих 321, уписано је у црквеној „Читуљи“, док су на споменику у селу уклесана имена 327 жртава. У тексту „Геноцид хрватске државе у Србији: Срем 1941–1945. године“, Мирослав Здравковић даје табелу у којој стоји да је укупан број пострадалих Лежмираца током Другог светског рата 440, док Музеј жртава геноцида доноси некомплетан попис са именима 456 особа што је најлближе броју од 591 колико смо ми, укрштањем свих табела пописали.⁸ Значајно је ов-

4 „Хроника села Лежмира од 1941 до 1945. године“

5 Шкрлец је био сеоски учитељ, а „Хронику“ је састављао почетком педесетих година прошлог века на основу сведочанстава мештана Лежмира.

6 (Приредио) Драго Његован: 185–186. *Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942. - В група масовних злочина у Срему*, (2010), Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво Нови Сад, 2010.

7 Забелешке Месног одбора СУБНОР-а Лежмир, Историјски архив „Срем“, Ред. бр. 6 Инв. бр. 461

8 Са списка треба уклонити 12 Гргуревчана убијених у цркви 1943. односно у операцији спроведеној 27. новембра те године. Такође вреди поменути случај Милеве

де навести и то да су више жртава од Лежимира у Срему, по Здравковићевим табелама, имала само два митровачка погранична села: Сремска Рача – изгубила 488 мештана, односно Босут – изгубио 442 становника⁹. Разлог томе треба тражити како у чињеници да се села налазе у пограничним зонама преко којих се одвијао транспорт сремских бораца за Босну и Херцеговину, и у провали Ханџар дивизије, која је само током маја 1944. године убила 223 цивила у Босуту и 352 у Сремској Рачи.¹⁰

Кад говоримо о убијеним у цркви и црквеној порти, на дан 27. новембра 1943, на спомен-плочи у самом храму стоји 41 име, уз напомену да је „тога дана страдало укупно 92 лица“. Укупно 41 особу пописао је и Војин Василић 1992. године и њихова се имена листом поклапају са онима уклесаним на спомен-плочи. (Василић, шумарски инжењер, био је рођени Лежимирац, некадашњи председник Југословенске комисије за тополу и председник Савеза инжењера и техничара шумарства и дрвене индустрије Србије који је 1962. за свој рад добио и Октобарску награду Новог Сада.)

Већ споменута „Читуља“ храма Светог Георгија, осим имена неколицине Гргуревчана (Лаушевића) и тек по неколико назнака, не доноси исцрпније податке о томе које су особе са списка пострадале унутар саме цркве. Нешто више података дају подаци у Архиву Војводине, фонд 183 „Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини – Нови Сад (1944–1948), 1941–1950“. На том списку налази се 37 пописаних жртава, док у својој табели Мирослав Здравковић наводи 56 имена.¹¹ Укрштањем тих података, ми смо дошли до 87 прецизно пописаних жртава, што је уједно и највећи до сада објављени попис пострадалих у лежмирској цркви.

Према попису из 1931. године, Лежмир је имао 2.041 становника¹². На првом послератном попису, спроведеном 1948. године, укупно је пописан 1.141 становник.¹³ Разлика је чак 900 становника, а на основу пописа се види да их је више од половине страдало од хрватско-немач-

Симић за коју се зна да је убијена у цркви са „своје две кћери“ које нису пописане, па је зато сво троје стављено у попису под исти редни број.

9 <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/genocid-hrvatske-drzave-u-srbiji-srem-1941-1945-godine/> улаз: 20.2.2020.

10 Више о томе у: Микица Илић, *Село Босут у Срему*, Сремска Митровица, 2012.

11 Живковић доноси списак да именима укупно 77 Сремаца убијених у црквама. Дакле, највећи део њих чине управо лежмирски мученици.

12 <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf> улаз: 10.3.2020.

13 *Исто*.

ког геноцида и у борби против зла.

Лежимир до данас није достигао број становника са пописа из 1931. године.

Жртве села Лежимира 1941-1945.

(Списак је састављен од података до којих се дошло у истраживању: Презиме, име оца, име, година рођења, начин страдања, време страдања, место страдања.)

1. Аврамовић (Глиша) Жика, рођен 1921, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
2. Аврамовић (Георгије) Јован – Јова, рођен 1909, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
3. Аврамовић (Божидар) Александар – Цига, рођен 1921, погинуо 1943, код Купинова
4. Аврамовић (Велимир) Ђорђе – Ђока, рођен 1911, убијен 1942, у Сремској Митровици
5. Аврамовић (Ђока) Никола, рођен 1923, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
6. Аврамовић (Петар) Никола, рођен 1886, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
7. Аврамовић (Стеван) Ђорђе, рођен 1919, погинуо 1942. у НОБ-у, у околини Лежимира
8. Андријевић Ђока, рођен 1919. приступио НОП-у 1942, погинуо 1943, на Фрушкој гори
9. Андријевић Ђура, убијен 1941, у околини села
10. Андријевић (Јован) Рада, рођен 1897, убијен 1942, у Сремској Митровици
11. Андријевић (Саво) Вукосава, рођена 1876, убијена 1943, у цркви у Лежимиру
12. Антонин (Петар) Ката, рођена 1923, убијена 1943, у Грабову, у току операције која је довела до злочина у цркви
13. Антонин (Станимир) Дамљан, рођен 1923, погинуо 1943. у НОБ-у, у близини Купинова
14. Антонин (Станко) Дамјан, рођен 1923, погинуо 1943. у НОБ-у, у близини Купинова
15. Антонијевић Дамјан
16. Антонијевић Катица

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

VIŠE REDARSTVENO POVJERENIČTVO ZA VELIKU ŽUPU VUKA

Broj: 1554-42.

Hrvatska Mitrovica, 8. rujna 1942.

OGLAS

Pokretni Prihiti sud, koji je dne 7. rujna 1942. zasjedao u HRVATSKOJ MITROVICI, donio je sljedeću:

OSUDU

1. **Milan Stanković**, pekar, 18 godina star, iz Ležimira
2. **Boža Marinković**, 21 godinu star, iz Ležimira
3. **Marko Ostojić**, 32 godine star, iz Divoša
4. **Rade Pejčinović**, 23 godine star, iz Ležimira
5. **Rade Marić**, 21 godinu star, iz Ležimira
6. **Pavle Dragić**, bravar, 54 godine star, iz Ležimira
7. **Djoka Vuković**, brijač, 23 godine star, iz Divoša
8. **Milan Veselinović**, 32 godine star, iz Divoša
9. **Milivoj Bugarski**, 17 godina star, iz Bakovca
10. **Lazar Ilić**, mesarski pomoćnik, 22 godine star, iz Kuveždina
11. **Steva Kašanić**, brijač, 21 godinu star, iz Divoša
12. **Sava Vukmirović**, ratar, 22 godine star, iz Grgeteka
13. **Danica Pajić**, 50 godina stara, iz Neština
14. **Vera Pajić**, krojačica, 18 godina stara, iz Neština
15. **Laza Gajić**, 16 godina star, iz Ležimira
16. **Stanko Alimpić**, seoski sluga, 18 godina star,
17. **Simo Lazić**, ratar, 41 godinu star, iz Grabova
18. **Dušan Aleksić**, 21 godinu star, iz Sviloša
19. **Mija Branković**, ratar, 20 godina star, iz Sviloša
20. **Dušan Stepančević**, 18 godina star, iz Ležimira
21. **Milan Čeran**, radnik, 25 godina star, iz Suseka
22. **Marija Novaković**, kućanica, 20 godina stara, iz Neština
23. **Branko Gangić**, ratar, 23 godine star, iz Divoša.

priglasiti su krivima, jednako kao se odmetali u kuma, iz stupili u četnike Ležimirske čete i sukobljavali s borcima protivdomobrana, ustašima i Ustaša, načeli ubodene Ustaše, palili žito u mjestu Divoš, a drugi ih su osobno davali i sakupljali u selu kuma, te je doneli partizanima u kuma, te kasnije im nisu prijavili druge plemate im partizane, kao i njihov protubržani rat, time su počinili zločin protiv običajne države i njezinog uređenja u smislu § 18. i 2. Kk., te kažnjivi su u smislu § 2. i 2. i 3. Zakonske odredbe o Pokretnom prihitom sudu od 24. VI. 1941., stoga su svi napred navedeni **OSUĐENI** po zadnjem stavku § 2. Zakonske odredbe o Pokretnom prihitom sudu od 24. VI. 1941. na kaznu smrti STRIJELJANJEM, koja je kazna nad njima u zakonskom roku i izvršena dne 7. rujna 1942.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
VIŠE REDARSTVENO POVJERENIČTVO
ZA VELIKU ŽUPU VUKA

Broj: 1555-42. Hrvatska Mitrovica, 8. rujna 1942.

OGLAS

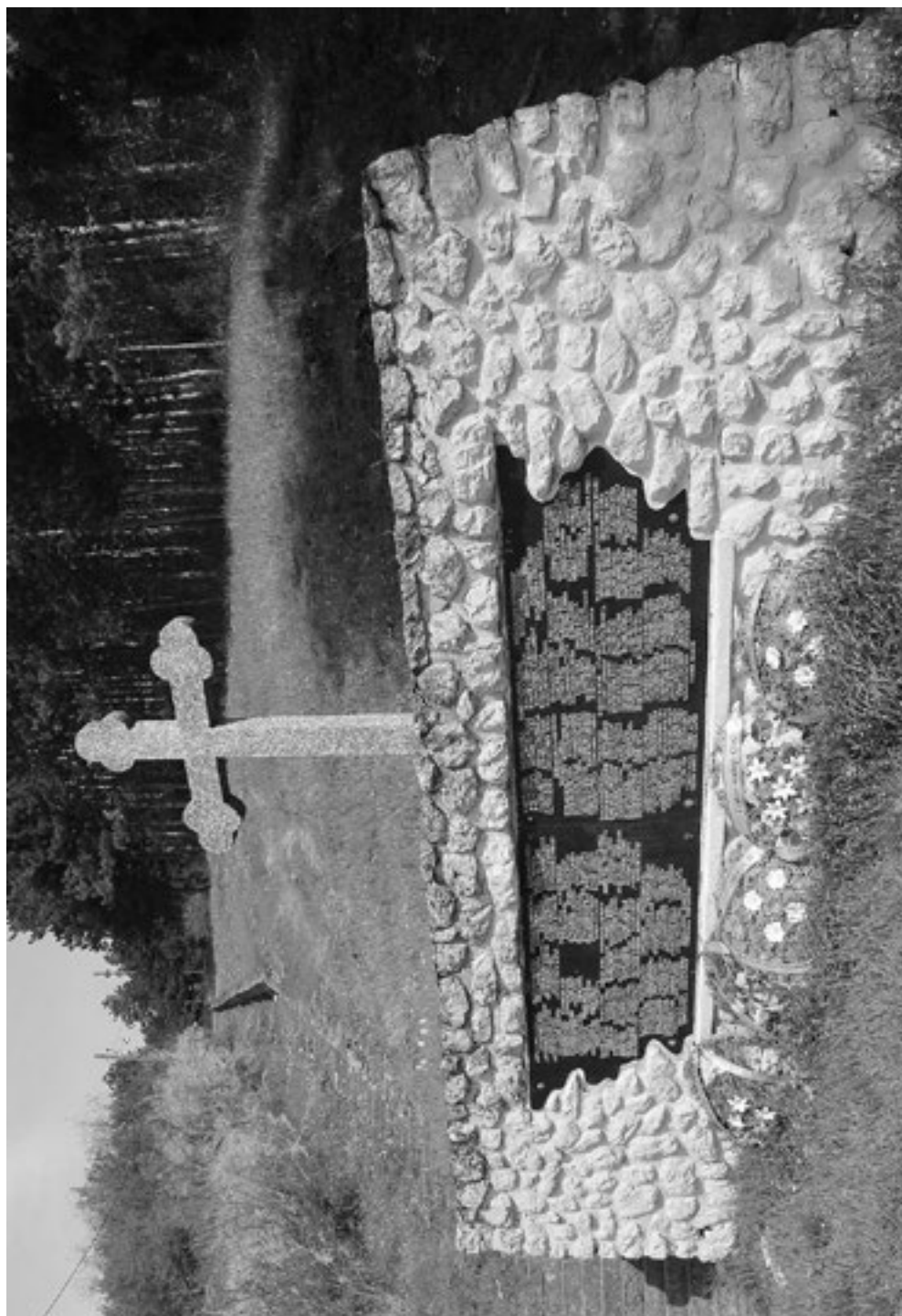
Pokretni Prieki sud, koji je dana 7. rujna 1942. godine zasjedao u HRVATSKOJ MITROVICI, donio je sljedeće:

OSUDU

1. Aleksandar Stanković, 21 godinu star, iz Čortanovaca	17. Boža Bajić, 45 godina star, iz Ležimira
2. Dobrovoje Stanišić, 16 godina star, iz Gegurevaca	18. Milan Žakić, 38 godina star, iz Ležimira
3. Veljko Korica, 18 godina star, iz Lačarka	19. Stevan Petković, 27 godina star, iz Grabova
4. Dušan Živković, radnik, 20 godina star, iz Lačarka	20. Lazar Petković, 33 godine star, iz Grabova
5. Branko Korica, 20 godina star, iz Lačarka	21. Milorad Petković, 22 godine star, iz Grabova
6. Sava Vitasović, tatar, 21 godinu star, iz Lačarka	22. Mladen Šubić, 62 godine star, iz Divoša
7. Milan Stanković, 32 godine star, iz Šalinaca	23. Ratimir Čekerinac, 28 godina star, iz Divoša
8. Lazar Andrić, 41 godinu star, iz Grabova	24. Đorđe Arsenijević, 35 godina star, iz Ležimira
9. Jovan Ganić, sluga, 22 godine star, iz Divoša	25. Đoka Grujić, 64 godine star, iz Rakovca
10. Živan Pešić, postolarski pom., 33 godine star, iz Grabova	26. Nemanja Rić, 18 godina star, iz Suseka
11. Milorad Mirković, 24 godine star, iz Šaljma	27. Sima Miletić, 20 godina star, iz Ležimira
12. Mladi Avramović, 19 godina star, iz Šilatovca	28. Stojadin Djunić, 20 godina star, iz Ležimira
13. Božidar Ribarić, 21 godinu star, iz Šilatovca	29. Svetozar Ruvrač, 31 godine star, iz Ležimira
14. Lazar Parmaković, 21 godina star, iz Šilatovca	30. Živan Arsenić, 45 godina star, iz Divoša
15. Andrija Radojčić, 20 godina star, iz Ležimira	31. Stevan Ničetić, 28 godina star, iz Suseka
16. Sava Srenčić, 32 godine star, iz Ležimira	

proглаšeni su krivima, jednli što su se odmetnuli u šumu i priključili partizanima, gdje su bili udjeljeni u Podunavski odnosno Fruškogorski partizanski odred, a drugi što su davali lične namirnice partizanima, te što nisu prijavili vlastima druge poznate im partizane, kao i njihov protuđrжавni rad, čime su počinili zločin protiv obstaraka države i njezinog uređenja u smislu § 98. t. 2. Kr. i § 2. t. 3. Zakonske odredbe o Pokretnom priekom suda od 24. VI. 1941., stoga su svi napred navedeni **OSUDENI** po zadnjem stavku § 2. Zakonske odredbe o Pokretnom priekom suda od 24. VI. 1941. na kaznu **SMRTI STRIJELJANJEM**, koja je nad njima izvršena u zakonskom roku dne 7. rujna 1942.

119-20/42

17. Андријевић Лука
18. Антић (Јован) Рада, рођен 1897, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
19. Антић Ана, рођена 1912, убијена 1942. од партизана, код своје куће
20. Арсенић (Николе) Ђорђе, рођен 1908, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
21. Арсенијевић Браца, убијен 1941. изван села
22. Арсенић (Тимо) Стева, рођен 1882, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
23. Аћимовић (Јован) Васа, рођен 1901, убијен 1942, у Сремској Митровици
24. Бабалек Марија, рођена 1874, убијена 1943. од Козака
25. Буруњац Пантелија
26. Буруњац Душан
27. Бабић (Стефан) Андрија, рођен 1886, убијен 1942. у току операције Виктора Томића
28. Бабић (Андрија) Лука, рођен 1909, убијен 1945, у околини Бијељине
29. Бабић (Теодор) Љубомир, општински писар, рођен 1879, убијен 1943, у цркви
30. Бабић Милутин
31. Бабић Јован, убијен 1944, у околини села
32. Бабић (Георг) Божидар – Божа, рођен 1878, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
33. Бабић (Божа) Стеван, рођен 1926, убијен 1941. у Јадовну
34. Бабић Стева, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
35. Бабић (Стева) Божа, рођен 1887, убијен 1942. у Сремској Митровици
36. Бабић (Стева) Јован, рођен 1912, убијен 1943. у Винковцима
37. Бабић (Стева) Васа, рођен 1903, убијен 1942, у Сремској Митровици
38. Бабић (Љубомир) Ђорђе, рођен 1920, погинуо 1943. у НОП-у, код Визића
39. Бабић (Алекса) Симеон - Сима, рођен 1885, убијен 1942, у току операције Виктора Томића у Сремској Митровици
40. Бабић (Мија) Сима, рођен 1900, убијен 1942, у Јасеновцу
41. Бабић (Радован) Петар, рођен 1914, погинуо 1943. у НОБ-у, код Цвитића

42. Бабић (Георг) Андрија, рођен 1876, убијен 1942, у Сремској Митровици
43. Бабић (Душан) Драгутин-Драга, рођен 1923, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
44. Бабић (Теодор) Љубомир, рођен 1879, убијен 1943, у цркви
45. Бабић (Душан) Миленко – Миле, рођен 1926, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
46. Бабић (Васа) Ђорђе – Ђока, рођен 1927, погинуо 1945. у НОБ-у, код Лудберга
47. Банић (Филип) Петар, рођен 1910, убијен 1942, у Сремској Митровици
48. Бајић (Божидар) Георгије, (негде пише Бојић), рођен 1911, убијен 1942, у Сремској Митровици
49. Бајић (Јоца) Божа, (негде пише Бојић), рођен 1889, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
50. Бајић (Јоца) Миливој – Мика, (негде пише Бојић), рођен 1889, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
51. Бајић (Јован) Милош, рођен 1884, убијен 1942, у Сремској Митровици
52. Бајић (Вића) Милош, рођен 1902, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
53. Бајић (Раде) Танасије, (негде пише Бојић), рођен 1914, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
54. Бајић Ђока, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
55. Банић Косана, стрељана од партизана
56. Банић Пера, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
57. Бобадик (Јанко) Петар, рођен 1853, убијен 1943, у цркви
58. Бобадик (Стева) Ана, рођена 1883, убијена 1943, у цркви
59. Бојић Никола
60. Борђошки (Димитрије) Данило, рођен 1899, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
61. Богдановић Мита, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
62. Божић Пера, убијен 1941, у околини села
63. Босанац Мирко, убијен 1941, у околини села.
64. Бубало Петар
65. Бубало Марија
66. Бујиновић (Станко) Јован – Јоца, рођен 1878, убијен 1943, у цркви
67. Бујиновић (Јован) Ружа, рођена 1883 (негде 1880), убијена 1943, у цркви

68. Бугарски (Василије) Драгутин – Драга, рођен 1896, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
69. Бурунац Пантелија – Панта, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
70. Валентин Волф, убијен 1942, од партизана (невенчани супруг Маре Ђурић)
71. Видосављевић (Милан) Василије, рођен 1913, убијен 1942.
72. Витасовић (Живан) Ђока, рођен 1927, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
73. Витасовић (Вукашин) Георгије, рођен 1920, убијен 1942, у Сремској Митровици
74. Влашкалић (Драгомир) Јован, рођен 1907, убијен 1943, у својој кући, од Козака
75. Влашкалић (Андрија) Јелисавета, рођена 1890, убијена 1943, у својој кући, од Козака
76. Влашкалић (Светозар) Душанка, рођена 1903. убијена 1943, у цркви
77. Влашкалић (Стефан) Павле – Паја, рођен 1900, убијен 1943, у својој кући, од Козака
78. Владисављевић Васа (уз напомену да је убијен са супругом и децом чија имена нису позната), убијен 1942, у току операције Виктора Томића
79. Возаревић Неранца – Нера, рођена 1903, убијена 1942, у својој кући
80. Возаревић (Винко) Александар, рођен 1928, погинуо у НОБ-у 1943, код Босанског Шамца
81. Возаревић (Милан) Миленко – Мика, рођен 1920, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
82. Возаревић (Љубишко) Васа, рођен 1915, погинуо у НОБ-у 1942, заклан од усташа код Черевиха
83. Возаревић (Мојсило) Андрија, рођен 1898, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
84. Возаревић (Пера) Љубомир („Љубишко“), рођен 1896, убијен 1941, на Фрушкој гори.
85. Возаровић Љубомир, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
86. Возаревић (Богољуб) Данило, рођен 1920, погинуо у НОБ-у 1945, код Велике Трешњевице
87. Возаревић (Андрија) Вида, рођена 1918, убијена 1942, у току операције Виктора Томића.

88. Возаровић Вида, дете, убијена 1942, у току операције Виктора Томића
89. Возаревић (Григорије) Видосава, рођена 1918, убијена 1942, у својој кући
90. Возаревић Јованка
91. Возаревић (Урош) Ђока, рођен 1891, убијен 1943, у цркви
92. Возаревић (Урош) Јовица – Јован, рођен 1919, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
93. Возаревић (Ђока) Паја, рођен 1892, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
94. Возаревић (Ђока) Никола, рођен 1900, убијен 1943.
95. Возаревић Вера
96. Возаревић (Милан) Сава, рођен 1913, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
97. Возаревић Миленко, убијен 1943.
98. Возаревић Милка
99. Возаревић (Танасије) Никодин, рођен 1905, убијен 1944, у Лежи-миру
100. Возаревић (Танасије) Станко, рођен 1911, убијен 1941. као заробљеник НОП-а, у околини села
101. Возаревић Славко, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
102. Возаревић (Негован) Миливој – Мика, рођен 1892, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
103. Возаревић (Миливој) Радивој – Рада, рођен 1922, погинуо 1944. у НОБ-у, у Босни
104. Возаревић Никола, убијен 1941, у околини села
105. Возаревић (Милош) Влајко, рођен 1890, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
106. Возаревић (Трива) Жарко, рођен 1891, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
107. Возаревић (Жарко) Трива, рођен 1922, убијен 1944, у Лежмиру
108. Возаревић (Сава) Стева, рођен 1903, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
109. Возаровић (Светозар) Стеван, рођен 1905, убијен 1942, у Сремској Митровици
110. Возаровић (Светозар) Милош, рођен 1897, убијен 1942, у Сремској Митровици
111. Возаревић (Јефта) Илија, рођен 1896. убијен 1941, у Сремској Митровици

112. Возаревић Малиша, убијен 1941, у околини села
113. Возаревић Војин, стрељан 1943. од партизана као четник
114. Врговић (Атанасије) Љубомир – Љубоја, рођен 1889, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
115. Врговић (Милан) Светозар – Цвеја, рођен 1895, нестао 1942.
116. Врговић (Дамјан) Сава, рођен 1920, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
117. Вуковић (Пајо) Стеван, рођен 1884, убијен 1941, у Илоку
118. Гајић Лаза, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
119. Гокић (Петар) Драгутин – Драго, рођен 1924, погинуо 1944. у НОБ-у, код Шековића
120. Гршић (Милан) Ђока, рођен 1910, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
121. Гршић Мара, рођена 1910, убијена 1942, у својој кући.
122. Гршић (Милан) Обрад, рођен 1924, убијен 1944, у Лежмиру.
123. Гршић (Василије) Милан, рођен 1884, заклан 1941, у својој кући.
124. Гршић (Никола) Василије - Васа, рођен 1919, убијен 1941, у околини села
125. Гршић (Јован) Милица, рођена 1884, убијена 1943, у цркви
126. Гршић (Радивоје) Миленко, рођен 1921, погинуо 1943. у НОБ-у
127. Гршић (Лазар) Илија, рођен 1926, убијен 1944, у логору Градишка
128. Гршић Јулијана – Јуца, убијена 1943, у цркви
129. Гршић (Милош) Лазар – Лаза, рођен 1901, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
130. Гршић Драга
131. Гајдош (Јанко) Срета, рођен 1882, убијен 1944, код куће
132. Гајдош (Лазар) Бојка, рођена 1925, убијена 1944, приликом борби у Бачкој
133. Гајдош Мара, убијена 1943.
134. Гајдош (Срета) Никола, рођен 1882, погинуо 1944, у НОБ-у
135. Гајдош Милан – Мика, стрељан 1943. од партизана као четник
136. Гајдош (Лазар) Душан – Дуја, рођен 1920, стрељан 1943, од партизана као четник
137. Грубар Рада
138. Госпић Јова, убијен 1941, у околини села
139. Дачић (Јован) Милица (негде пише Дочић), рођена 1867, убијена 1943, у цркви
140. Дочић (Павле) Милица, рођена 1862, убијена 1942.

141. Дамјановић (Живан) Никола (негде пише Дамњанов), рођен 1925, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
142. Дамјановић (Урош) Никола, рођен 1882, убијен 1942, у Лежимиру
143. Дорош (Илија) Лазар – Лаза, рођен 1913, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
144. Дивнић Јова, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
145. Драгић (Пригорије) Паја, рођен 1882, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
146. Дамњанов (Младен) Видосава, рођена 1885, убијена 1943, у цркви
147. Додић (негде пише Дедић) (Тодор) Стојан, рођен 1907, убијен 1942.
148. Додић (негде пише Дедић) Анђа, рођена 1913, убијена 1943, у цркви
149. Додић (негде пише Дедић) (Стојан) Мара, рођена 1933, убијена 1943, у цркви
150. Додић (негде пише Дедић) (Стојан) Илија, рођен 1937, убијен 1943, у цркви
151. Додић (негде пише Дедић) (Стојан) Марко, рођен 1940, убијен 1943, у цркви
152. Дивнић Јован, рођен 1912, убијен 1942, у Сремској Митровици
153. Драгојевић (Стеван) Митар, рођен 1892, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
154. Драгојловић Јелица, рођена 1900, убијена 1943, у близини Беочина, у току операције која је довела до злочина у цркви
155. Драгојловић (Ненад) Митар, рођен 1898, убијен 1943, у близини Беочина, у току операције која је довела до злочина у цркви
156. Драгојловић Бранка (супруга Митра), убијена 1943. у цркви
157. Драгојловић (Митар) Милена, рођена 1936, убијена 1943, у својој кући
158. Драгојловић (Митар) Мирјана, рођена 1935, убијена 1943, у близини Беочина, у току операције која је довела до злочина у цркви
159. Драгојловић (Митар) Драгица, рођена 1930, убијена 1943, у близини Беочина, у току операције која је довела до злочина у цркви
160. Драгојловић (Коста) Игњат, рођен 1926, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
161. Драгојловић Миливој
162. Дринић Веца, убијена 1941, у селу

163. Дринић Драгиња, убијена 1941, у селу
164. Думитровић (Димитровић) (Кузман) Трива, рођен 1890, убијен 1943, у Јасеновцу
165. Думитровић (Јован) Стеван, рођен 1921, убијен 1941, у Јасеновцу
166. Думитровић Марија, рођена 1870, убијена 1941, у Јасеновцу
167. Дукић (Живан) Мара, рођена 1922, погинула 1944. у НОБ-у, у Црној Гори
168. Думић Марко, рођен 1890, убијен 1943, у својој кући од Козака
169. Ђукановић (Стеван) Бранислава, рођена 1940, убијена 1942. у збегу
170. Ђураковић (Марко) Стева, рођен 1909, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
171. Ђурђевић (Сава) Милан – Мика, рођен 1910, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
172. Ђурић Божа
173. Ђурић (Алекса) Веселин, рођен 1902, убијен 1942, у Сусеку
174. Ђурић Мара, убијена 1942. од партизана (невенчана супруга Валентина Волфа)
175. Ђурић (Лаза) Сава, рођен 1931, убијен 1944.
176. Ђурић (Лаза) Стојадин – Стојан, рођен 1922, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
177. Жакић (Никола) Сава, рођен 1876, убијен 1944, у Лежмиру
178. Жакић (Сава) Милан, рођен 1904, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
179. Жакић (Милан) Андрија, рођен 1927, погинуо у НОБ-у 1944, код Вуковара
180. Жакић (Андрија) Милан, рођен 1904, убијен 1942.
181. Жакић (Милан) Никола, рођен 1924, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
182. Живановић (Димитрије) Илија, рођен 1888, убијен 1942.
183. Живановић (Илија) Миленко, рођен 1920, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
184. Живановић (Раде) Стева, рођен 1908, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
185. Зеленковић (Павле) Славко, рођен 1881. (негде 1878) убијен 1943, у цркви
186. Зеленковић (Милош) Јулијана – Јуца, рођена 1882. (негде 1880) убијена 1943, у цркви
187. Зеленковић (Божа) Јован – Јова, рођен 1912, убијен 1942, у току

- операције Виктора Томића
- 188.** Зеленковић (Божа) Милан, рођен 1925, погинуо 1944. НОБ-у
- 189.** Зеленковић Ђура, убијен 1943.
- 190.** Ивановић (Никола) Миливој, рођен 1897, убијен 1943, у Манђелосу
- 191.** Ивановић Шарко, рођен 1919, погинуо у НОБ-у 1943, у Босни
- 192.** Јанковић (Милан) Лука, рођен 1912, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 193.** Јаковљевић (Љубомир) Софија – Стана, рођена 1886, (негде 1884) убијена 1943, у цркви
- 194.** Јаковљевић (Стеван) Живан – Жика, рођен 1916, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 195.** Јеленић Сава, рођен 1928, био непокретан, у новембру 1943. спаљен жив у својој кући
- 196.** Јеленић Сава, рођен 1936, убијен 1942.
- 197.** Јеленић (Жика) Стева, рођен 1905, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 198.** Јеленић (Теодор) Марија, рођена 1904, убијена 1943, у цркви
- 199.** Јеленић Марија – „Врабац“, рођена 1898, убијена 1943, у цркви
- 200.** Јеленић (Стеван) Марија, звана баба-Мара, рођена 1865. убијена 1943, у цркви
- 201.** Јеленић (Јован) Софија – Сока, рођена 1923. убијена 1943, у цркви
- 202.** Јеленић Софија, рођена 1934, убијена 1942.
- 203.** Јеленић (Јован) Светозар, рођен 1864, убијен 1942.
- 204.** Јеленић Светозар – Цвеја, рођен 1880, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 205.** Јеленић Стева, убијен 1941, у околини села
- 206.** Јеленић (Јован) Јелена – Лела, рођена 1921, убијена 1943, у цркви
- 207.** Јелић (Цвеја) Сава, рођен 1922, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 208.** Јуришић (Никола) Петар, рођен 1907, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 209.** Јуришић (Душан) Владимир, рођен 1923, убијен 1944, у кући
- 210.** Јуришић (Љубомир) Лазар, рођен 1924, убијен 1942.
- 211.** Јуришић Лука
- 212.** Јуришић Драгиња
- 213.** Јуришић Веса
- 214.** Јојић (Милан) Лазар, рођен 1902, убијен 1943, у Лежмиру

215. Јојић (Лазар) Василија, убијена 1943, у кући.
216. Јојић (Лазар) Љубица, убијена 1943, у кући
217. Јовановић (Петар) Цаја, учитељица, рођена 1907, убијена 1944, од партизана
218. Јовановић (Трива) Драгиња, рођена 1910, убијена 1942, у Јасеновцу
219. Јовановић (Трива) Сека, рођена 1921, убијена 1942, у Јасеновцу
220. Карлица Ђура, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
221. Карлица Илија
222. Карлица Савета, рођена 1880. убијена 1943, у цркви
223. Камарић Драга, убијен 1941, у селу
224. Камарић Здравко, убијен 1941, у селу
225. Камарић Велинка, убијена 1941, у селу.
226. Келић (Ђока) Василије, рођен 1941. убијен 1943, у цркви
227. Келић (Ђока) Живко, рођен 1934, убијен 1943, у цркви
228. Келић Ђока, рођен 1910, убијен 1943, у цркви
229. Келић Живана, рођена 1935, убијена 1943, у цркви
230. Кличарић (Пера) Станко, рођен 1913, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
231. Кличарић (Младен) Миљенко, рођен 1920, убијен 1942.
232. Кличарић (Влада) Миленко, рођен 1921, погинуо 1944. у НОБ-у, код Панчева
233. Кличарић (Младен) Сава, рођен 1923, убијен 1942.
234. Кличарић (Јован) Пера, рођен 1884, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
235. Кличарић (Раде) Љубомир, рођен 1875. (негде 1871), убијен 1943, у цркви
236. Кличарић (Милош) Тома, рођен 1867, убијен 1943, у цркви
237. Кличарић (Радован) Томо, рођен 1877. убијен 1943, у цркви
238. Кличарић (Никола) Драга, рођен 1899, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
239. Кличарић (Драга) Велинка, рођена 1942, убијена 1942, у току операције Виктора Томића
240. Кличарић (Драга) Славко, рођен 1926, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
241. Кличарић (Недељко) Лаза, рођен 1905, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
242. Кличарић (Неша) Јова, рођен 1886, убијен 1942, у току операције Виктора Томића

243. Кличарић Даринка, убијена 1943.
244. Кличарић Тана, убијена 1943.
245. Кличарић (Сава) Рада, рођен 1897, убијен 1943, у цркви
246. Кличарић (Јова) Радован – Рада, рођен 1919, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
247. Кличарић (Стева) Бранка, рођена 1941, убијена 1942.
248. Кличарић (Тома) Младен, рођен 1896, убијен 1942.
249. Кличковић (Јован) Добрисав, рођен 1911, убијен 1941.
250. Кресић Велимир
251. Кресић Драгиња
252. Клисуре (Милан) Сава, рођен 1909, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
253. Козић (Иса) Сока, рођена 1864, убијена 1944.
254. Ковач ((Марија) Марија, рођена 1910, стрељана 1942. од партизана
255. Комарић Пера, убијен 1941. у околини села
256. Комарић Станко, убијен 1941. у околини села
257. Комарић Јова, убијен 1941, у околини села
258. Комарић Лаза, убијен 1941, у околини села
259. Комарић Рада, убијен 1941, у околини села
260. Комарић Рада, убијен 1941, у околини села
261. Крнић (Гаја) Велимир – Веца, рођен 1899, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
262. Крнић, (Милан), Драгица – Драгиња, рођена 1901, убијена 1942, у току операције Виктора Томића
263. Кузманчевић (Војин) Трива, рођен 1923, погинуо 1943. у НОБ-, у Црној реци
264. Кузманчевић (Лазар) Љубица, рођена 1923, убијена 1942, у току операције Виктора Томића
265. Кузманчевић (Тоша) Бранко, рођен 1910, убијен 1942.
266. Кузманчевић Милица, рођена 1883, убијена 1943, у селу
267. Корица (Ђурађ) Илија, рођен 1889, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
268. Корица (Ђорђе) Илија, рођен 1892, погинуо 1942. у НОБ-у
269. Корица Ђура, убијен 1941, у околини села
270. Латиновић (Теодор) Павле – Паја, рођен 1912, убијен 1943.
271. Латиновић (Тоша) Павле, рођен 1913, погинуо 1943. у НОБ-у, код Зворника.
- 272.

273. Лотина (Павле) Стеван, убијен 1941. у околини села
274. Лукић (Божа) Здравко, рођен 1916, убијен 1941, у околини села
275. Лукић (Душан) Здравко, рођен 1905, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
276. Лукић (Јован) Илија, рођен 1939, убијен 1942.
277. Лукић (Панта) Лазар – Лаза, рођен 1898, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
278. Мошић Јоца, старији
279. Мошић Ђока, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
280. Мошић Милан, убијен 1943.
281. Мошић (Лука) Миливој, рођен 1879, убијен 1943, у својој кући.
282. Мошић (Миливој) Лука, рођен 1824. убијен 1942, у току операције Виктора Томића
283. Мошић (Миливој) Танасије – Тана, рођен 1911, стрељан 1943. од партизана као четник
284. Мошић (Стеван) Живан, рођен 1878. убијен 1943.
285. Мошић (Славко) Лазар – Лаза, рођен 1921, убијен 1942.
286. Мошић Јова, убијен 1941, у околини села
287. Мошић (Петар) Милош, рођен 1907, стрељан 1943. од партизана као четник
288. Мошић Ђока, убијен 1941, у околини села
289. Мошић Јоца, млађи
290. Милетић (Душан) Сима, рођен 1922, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
291. Милетић (Душан) Сава, рођен 1926, убијен 1944. на Сајмишту
292. Милетић (Мила) Босиљка, рођена 1916, убијена 1944, у Мршевици.
293. Мијалчић (Никола) Лазар – Лаза (негде Мијачић), рођен 1903, убијен 1942. као заробљеник, припадник НОВ и ПОЈ, у току операције Виктора Томића
294. Мијалчић Катица, рођена 1873. убијена 1943, у цркви
295. Мијалчић (Коста) Ђока – Ганди, рођен 1922, прикључио се партизанима 1942, погинуо 1944, код Обреновца
296. Мирић (Јован) Рада, рођен 1901. убијен 1943.
297. Мирић (Раде) Жика, рођен 1920, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
298. Машић (Георгије) Јован, рођен 1867. убијен 1943, у цркви
299. Машић (Ђока) Јован, рођен 1926, погинуо у НОБ-у 1943, код Челића

300. Машић (Јоца) Ђока, рођен 1898, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
301. Мандић (Сима) Данило – Дане, рођен 1900, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
302. Марић Илија
303. Марић (Илија) Душан, рођен 1901, погинуо 1942. у НОБ-у
304. Марић (Милош) Љубомир, рођен 1865. убијен 1943, у цркви
305. Марић (Љубомир) Василије – Васа, рођен 1908, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
306. Марић (Милош) Георг, рођен 1880, убијен 1942.
307. Марић (Тоша) Гавра, рођен 1897, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
308. Марић (Јован) Урош, рођен 1892, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
309. Марић (Илија) Драгутин – Драга, рођен 1896, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
310. Марић Рада, убијен 1943, у цркви
311. Марић Ђока убијен 1942, у току операције Виктора Томића
312. Марић (Ђока) Прока, рођен 1893, убијен 1941, у околини села
313. Марић (Драго) Панта, рођен 1925, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
314. Марић Јулијана, убијена 1942, у својој кући
315. Марић Јова, убијен 1943, у цркви
316. Марић (Марко) Јован – Јова, рођен 1921, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
317. Марић (Иван) Коста, рођен 1927, убијен 1944.
318. Марић Марија
319. Марић (Ђока) Иван – Ива, рођен 1897, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
320. Марић (Јован) Живан, рођен 1891, погинуо 1942. у НОБ-у
321. Марић Живан, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
322. Марић (Јован) Милорад, рођен 1901, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
323. Марић Митар – Мита, рођен 1917, убијен 1942, као члан НОБ-а, у току операције Виктора Томића
324. Марић (Прока) Софија, рођена 1920, погинула 1942. ,у НОБ-у, код Власенице
325. Марић Ката
326. Марић (Јован) Лазар – Лаза, рођен 1898, убијен 1942, у току опе-

- рације Виктора Томића
327. Марић (Драго) Рада, рођен 1921, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
328. Марић (Јован) Марко, рођен 1897, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
329. Марић (Душан) Радмила, рођена 1933, убијена 1943, у збегу у току операције која је довела до злочина у цркви
330. Марић (Гавра) Славица, рођена 1923, убијена 1942.
331. Марић Паја, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
332. Маркош (Јован) Стеван, рођен 1900, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
333. Маркош (Илија) Ђорђе, рођен 1925, погинуо 1945. у НОБ-у, у Босни.
334. Маринковић (Алекса) Божа, рођен 1921, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
335. Маринковић (Алекса) Веселин, рођен 1925, погинуо 1945. у НОБ-у.
336. Митрић (Пера) Јован, рођен 1891. убијен 1943, у цркви
337. Мојић Коста
338. Мојић Жарко
339. Мојић Лаза
340. Мишчевић (Павле) Душан, рођен 1922, погинуо 1943у НОБ-у у Босни
341. Милошевић (Станко) Богдан, рођен 1927, убијен 1942.
342. Милошевић (Станко) Ђорђе, рођен 1924, убијен 1942.
343. Милошевић (Станко) Зора, рођена 1902, убијена 1942.
344. Новаковић Миленко, убијен 1941. у околини села
345. Новаковић Стева, убијен 1941, у околини села
346. Ненић (Лазар) Урош, рођен 1886, убијен 1942.
347. Николин (Радован) Душко, рођен 1924, погинуо 1944 .у НОБ-у
348. Опачић (Ђуро) Симеон – Сима, рођен 1920, убијен 1942.
349. Опачић Ђура, рођен 1881, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
350. Остојић (Петар) Светозар – Цвеја, рођен 1869, убијен 1943, у цркви
351. Обрадовић Стојан, рођен 1900, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
352. Обрадовић (Стојан) Марко, рођен 1940. убијен 1943, у цркви
353. Обрадовић Анђелија, рођена 1905. убијена 1943, у цркви
354. Обрадовић (Стојан) Илија, рођен 1938. убијен 1943, у цркви

355. Обрадовић (Стојан) Мара, рођена 1933. убијена 1943, у цркви
356. Орловић (Миле) Васа, рођен 1913, убијен 1942.
357. Пауновић Славко, убијен 1941, у околини села
358. Поповић Јова
359. Пејчиновић (Тоша) Милош (негде Пејиновић), рођен 1913, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
360. Пејчиновић (Тоша) Стеван – Стева (негде Пејиновић), рођен 1916, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
361. Пејчиновић (Тоша) Рада (негде Пејиновић), рођен 1913. убијен 1942, у току операције Виктора Томића
362. Пејчиновић (Тоша) Ђорђе (негде Пејиновић), рођен 1925, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
363. Пејчиновић (Паја) Лазар – Лаза (негде Пејиновић), рођен 1888, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
364. Пејчић (Дмитар) Живан, рођен 1890, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
365. Пејчић (Живан) Јелисавета, рођана 1921, умрла од зиме 1943.
366. Пејчић (Раде) Бранко, рођен 1914, погинуо у НОБ-у 1943.
367. Пејчић (Радивој) Десанка, рођена 1921, умрла од зиме 1943.
368. Петковић (Владимир) Јован, рођен 1887, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
369. Пенев (Никола) Драгутин, рођен 1922, погинуо 1944. у НОБ-у, код Змајева.
370. Панић Јова, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
371. Панић (Георгије) Јован - Јоца, рођен 1871. убијен 1943, у цркви
372. Пилић (Милош) Владимир – Влајко, рођен 1912, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
373. Поповић (Прока) Миланко, рођен 1926, погинуо 1943. у НОБ-у
374. Поповић (Стеван) Ђока, рођен 1897, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
375. Поповић (Спаса) Милан, рођен 1909, погинуо 1943. у НОБ-у, код Трнавe
376. Поповић (Станко) Катица, рођена 1926, убијена 1943, у цркви
377. Поповић (Станко) Милица, рођена 1933, убијена 1943, у цркви
378. Поповић Меланија
379. Поповић (Георгија) Живојин, рођен 1886, убијен 1942.
380. Поповић Персида – Перса, рођена 1889, убијена 1942.
381. Познатовић (Лаза) Илија, рођен 1926, убијен 1942, у Старој Градишци

382. Прибић Евица, увијена 1942, у току операције Виктора Томића
383. Продановић (Живан) Рада, рођен 1910, убијен 1941, у околини села
384. Продановић (Живан) Митар – Мита, рођен 1913, погинуо 1944. у НОБ-у
385. Прњаворац Ђока
386. Прњаворац (Милош) Анка, рођена 1927. убијена 1943, у цркви
387. Пантелић (Стеван) Младен – Млађа, рођен 1920, убијен 1944.
388. Пармак Ана, стрељана од партизана
389. Панчић (Јован) Живан, рођен 1887, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
390. Панић (Стеван) Јовица, рођен 1920, убијен 1942.
391. Панић (Петар) Рада, рођен 1864, убијен 1944.
392. Панић (Милош) Радован, рођен 1878, убијен 1944.
393. Панић (Георгије) Јовица – Јован, рођен 1871, убијен 1943, у цркви
394. Панић Бранко
395. Панчић Никола
396. Петровић Марица, рођена 1893, убијена 1943, у Жумберку
397. Петровић Марко, убијен 1943.
398. Петровић (Светозар) Ћира, рођен 1923, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
399. Пантелић Млађа
400. Радаковић Веселин, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
401. Радаковић Негован, убијен 1941. у околини села
402. Радаковић Митар, убијен 1941. у околини села
403. Радојчић Ђорђе, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
404. Радојчић (Андрија) Драгомир, рођен 1906, погинуо у НОБ-у 1944, код Пешића.
405. Радојчић (Андрија) Велимир – Веца, рођен 1900, убијен 1941, у околини села
406. Радојчић (Андрија) Војин, рођен 1894, стрељан 1943. од партизана као четни.
407. Радојчић (Јосим) Савета – Сока, рођена 1898, убијена 1943, у својој кући, од Козака
408. Радојчић (Стева) Рада, рођен 1890, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
409. Радојчић Софија, рођена 1877, убијена у кући 1943, од Козак.
410. Радојчић Савета, убијена 1943, у цркви

- 411. Радојчић (Василија) Стева, рођен 1902, убијен 1943, у цркви
- 412. Радојчић (Живан) Љубица – Љуба, рођена 1893. убијена 1943, у цркви
- 413. Радојчић (Пера) Љуба, рођена 1903. убијена 1943, у цркви
- 414. Радојчић (Василије) Марко, рођен 1900, убијен 1943, у цркви
- 415. Радојчић (Војин) Андрија, рођен 1922, убијен 1941, у околини села
- 416. Радојчић (Никола) Милица, рођена 1900, убијена 1943. у својој кући од партизана
- 417. Радојчић Милева, рођена 1898, убијена 1942.
- 418. Радојчић (Марко) Обрад, рођен 1931, убијен 1943, у својој кући, од Козака
- 419. Радојчић Вида
- 420. Радојчић Спаса, убијен 1943.
- 421. Радукић (Чедомир) Никола, рођен 1913, погинуо 1943. у НОБ-у, код Пурачића
- 422. Радукић (Јован) Паја, рођен 1873, убијен 1942.
- 423. Радукић (Паја) Коста, рођен 1913, погинуо 1944. у НОБ-у, код Кувеждина
- 424. Радукић Коста, стрељан 1943. од партизана као четник
- 425. Радуловић Стева
- 426. Радуловић (Јован) Милка, рођена 1880, убијена 1943.
- 427. Радуловић (Стеван) Милица, рођена 1874, убијена 1943.
- 428. Радуловић (Милан) Ђорђе, рођен 1936, убијен 1941, у Јасеновцу
- 429. Радуловић (Милан) Јова, рођен 1936, убијен 1943.
- 430. Радуловић (Милан) Љубинка – Љуба, рођена 1934, убијена 1943.
- 431. Радуловић Мика, рођен 1895, убијен 1941.
- 432. Радуловић (Шандор) Марија, рођена 1913, убијена 1945.
- 433. Радосављевић (Петар) Светозар (негде Цветозар), рођен 1889, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 434. Расимић (Гавро) Божа, рођен 1925, погинуо у НОБ-у 1943, код Шековића
- 435. Рокић (Живан) Драгомир – Драга, рођен 1914, погинуо 1944. у НОБ-у, код Тузле
- 436. Релић Душан, рођен 1916, погинуо 1944. у НОБ-у
- 437. Руварац Светозар, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 438. Стевков Милица, стрељана од партизана
- 439. Степанчевић (Ана) Страхиња, рођен 1925, погинуо 1943. у НОБ-у, у Босни.

440. Степанчевић (Јова) Павле – Паја (негде Степановић), рођен 1903, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
441. Степанчевић (Сима) Игњат (негде Степановић), рођен 1887, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
442. Степанчевић (Сима) Војин, рођен 1908, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
443. Степанчевић (Игњат) Душан (негде Степановић Душко), рођен 1926, погинуо 1942. као припадник НОП-а, у току операције Виктора Томића
444. Степанчевић (Павле) Јован – Јова (негде Степановић), рођен 1913, погинуо у НОБ-у 1944, у Босни
445. Степанчевић Јован, убијен 1941. у околини села
446. Степанчевић (Павле) Катица – Каја, рођена 1903, убијена 1943.
447. Савић (Глиша) Митар, рођен 1886, убијен 1942.
448. Савић (Љубомир) Митар, рођен 1888, заклан 1944.
449. Савић (Теодор) Константин – Коста, рођен 1887, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
450. Савић (Мита) Светислав, рођен 1926, погинуо 1944. у НОБ-у, код Лежмира
451. Савић (Митар) Никола, рођен 1919, погинуо 1944. у НОБ-у, код Чанића
452. Савић (Коста) Угљеша, рођен 1922, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
453. Савић (Васа) Милинко, рођен 1883, убијен 1945.
454. Савић (Симеон) Петар – Пера, рођен 1903, убијен 1943, од Козака
455. Савић Мара, убијена 1942, од партизана.
456. Савић Ката
457. Савић (Груја) Глигорије – Гига, рођен 1924, убијен 1941.
458. Савић (Радован) Миланко (негде „Милинко“), рођен 1928, погинуо 1944. у НОБ-у, у борбама за Београд
459. Савић Миша
460. Савић Цеца, убијена 1944.
461. Савић (Живан) Глигорије – Глиша, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
462. Силвестровић (Павле) Симеон - Сима, рођен 1862. убијен 1943, у цркви
463. Силвестровић (Стојан) Софија - Сока, рођена 1865. убијена 1943, у цркви
464. Силвестровић (Милан) Пера, рођен 1928, убијен и НОБ-у 1943,

код Обреновца

465. Силвестровић (Радован) Василије – Васа, рођен 1919, убијен 1942, у акцији Виктора Томића
466. Симић Милева - Лела, убијена 1943, у цркви са своје две кћери
467. Сретић (Радован) Јован, рођен 1927, убијен у кући 1942.
468. Сретић (Јован) Катица, рођена 1866. убијена 1943, у цркви
469. Станковић (Милош) Бранко, рођен 1942, погинуо 1943. у НОБ-у
470. Станковић (Никола) Љубица, рођена 1938, убијена 1942, у збегу
471. Станковић (Славко) Живка, рођена 1914, убијена 1943.
472. Станковић Живка, убијена 1942 у току операције Виктора Томића
473. Станковић (Светозар) Јован – Јова, рођен 1894, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
474. Станковић (Светозар) Живка, рођена 1908, убијена 1942, у збегу
475. Станковић Милан – Мића, убијен 1941, у околини села
476. Станковић (Лука) Тодор - Тоша, рођен 1872, убијен 1943, у цркви
477. Станковић (Стево) Милош, рођен 1903, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
478. Станковић (Стево) Никола, рођен 1911, убијен 1941, у својој кући
479. Станковић (Стеван) Никола, рођен 1909, убијен 1941, у Сремској Митровици
480. Станковић (Пера) Андрија, рођен 1893, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
481. Станковић (Пера) Ђока, рођен 1895, убијен 1943. у цркви
482. Станковић (Стефан) Станко, рођен 1920, убијен 1941.
483. Станковић (Петар) Јован, рођен 1882, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
484. Станковић (Јован) Сима, рођен 1923, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
485. Станковић (Јован) Теодор, рођен 1875, убијен 1942.
486. Станковић (Јован) Милан, рођен 1924, убијен 1942, у току операције Виктора Томића,
487. Станковић (Цвејо) Сима, рођен 1900, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
488. Станишић (Миливоје) Емилија – Мила, рођена 1926, убијена 1943.
489. Станишић (Јован) Душан, рођен 1884, убијен 1942.
490. Станишић (Јован) Радован – Рада, рођен 1883, убијен 1942.
491. Станишић (Јован) Светислав, рођен 1891, убијен 1943, у цркви
492. Станишић Светислав, убијен 1942, у току операције Виктора Томића,

493. Станишић (Јован) Тоша, рођен 1900, убијен 1942.
494. Станишић (Васа) Јован, рођен 1870, убијен 1943, у цркви
495. Станишић (Васа) Рада, рођен 1880, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
496. Станишић (Раде) Милан, рођен 1908, убијен 1943.
497. Станишић Милан, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
498. Станишић Милан – Мика Шиљеже, рођен 1925, приступио партизанима 1942, погинуо 1943, на Фрушкој гори.
499. Станишић (Васа) Јован, рођен 1870. убијен 1943. у цркви
500. Станишић (Душан) Гавра, рођен 1928, погинуо 1943. у НОБ-у, у Босни
501. Станишић (Рада) Урош, рођен 1910, убијен 1944.
502. Станишић Петко
503. Станојчић (Милош) Младен, рођен 1874, убијен 1943. у цркви
504. Станојчић (Филип) Славко, рођен 1909, убијен 1942. убијен 1942. у току операције Виктора Томића
505. Станојчић (Војин) Милена, рођена 1922, убијена 1944, у Сремској Митровици
506. Станојчић (Танасије) Миленко, рођен 1924, убијен 1944.
507. Станојевић Марко
508. Станојевић Васа
509. Станојевић Рада
510. Станков Никола, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
511. Стојковић (Везлија) Миленко, рођен 1927, погинуо 1943. у НОБ-у, код Чађавице
512. Сремчић (Ђока) Васа, рођен 1924, погинуо у НОБ-у, 1943, код Трнавe
513. Сремчић (Миливој) Сава, рођен 1910, убијен 1942. у току операције Виктора Томића
514. Сремчић (Живан) Танасије – Тана, рођен 1900, убијен 1942.
515. Сремчић (Митар) Бранко, рођен 1928, погинуо 1945. у НОБ-у, у Болману
516. Сремчић (Жика) Миливој, рођен 1884, убијен 1944. године
517. Сремчић (Младен) Вељко – Веља, рођен 1912, убијен 1942. у току операције Виктора Томића
518. Сремчић (Митар) Сава, рођен 1924. погинуо 1943. у НОБ-у, код Шековића
519. Сремчић (Младен) Георгије, рођен 1905, убијен 1942, у операцији Виктора Томића

520. Сремчић (Живан) Стева, рођен 1908, убијен 1941.
521. Сремчић (Гавро) Сока, рођена 1887. убијена 1943, у Манђелосу
522. Сремчић (Кузман) Софија, рођена 1877, убијена 1942, у својој кући у Лежмиру
523. Сремчић (Младен) Ђока, рођен 1905, убијен 1942. као припадник НОБ-а, у току операције Виктора Томића
524. Сремчић (Тодор) Стеван, рођен 1894, убијен 1942 у току операције Виктора Томића
525. Симчић (Војин) Вукосава – Вукица (на споменику у селу стоји Симичић), рођена 1926, убијена 1942. као припадник НОП-а у току операције Виктора Томића, на Фрушкој гори
526. Симичић (Урош) Милева, рођена 1907, убијена 1943.
527. Симичић (Војин) Бранислава, рођена 1928, убијена 1942. као припадник НОП-а, у току операције Виктора Томића, на Фрушкој гори.
528. Симичић (Војин) Мирослава, рођена 1943, убијена 1943, код Грабова, у току операције која је довела до злочина у цркви
529. Симчић Бранко (на споменику у селу стоји Симичић)
530. Симчић Јела (на споменику у селу стоји Симичић)
531. Симичић (Стефан) Светозар, рођен 1889, убијен 1943. у кући
532. Симичић (Светозар) Катића, рођена 1923, убијена 1943. у кући
533. Симичић (Светозар) Лука, рођен 1912, убијен 1943 у кући
534. Симчић (Воја) Ката, (на споменику у селу стоји Симичић), рођена 1877, убијена 1943, у цркви
535. Симчић (Мирко) Ранко (на споменику у селу стоји „Симичић“), рођен 1879, убијен 1943, у цркви
536. Симчић Златица
537. Симичић Лука, рођен 1921, приступио партизанима 1943. и исте године погинуо у Источној Босни
538. Смиљанић Петар
539. Смиљанић (Петар) Бошко, рођен 1923, убијен 1944, у логору Тења
540. Смиљанић (Митар) Лазар – Лаза, рођен 1889, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
541. Спасојевић (Марко) Сава, рођен 1890, убијен 1942.
542. Спасојевић (Сава) Марко, рођен 1924, погинуо у НОБ-у 1944, у Лежмиру.
543. Спасојевић (Атанасије) Георгије – Рада, рођен 1870, убијен 1942.
544. Спасојевић (Сава) Рада, рођен 1914, убијен 1942, у Јасеновцу.
545. Спасојевић (Војин) Васа, рођен 1919, погинуо 1944. у НОБ-у

- 546. Танкосић Млађа, убијен 1944, у околини села
- 547. Теодосић Славко
- 548. Теодосић (Душан) Танасије – Тана, рођен 1922, убијен 1942. у току операције Виктора Томића
- 549. Теодоровић (Јован) Милан (негде „Тодоровић“), рођен 1898, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 550. Томић Маца и њено двоје деце, убијени 1943.
- 551. Томић Милош, убијен 1943.
- 552. Тошић (Јован) Анђелка, рођена 1938, убијена 1943, у цркви
- 553. Тошић (Јован) Живана, рођена 1940, убијена 1943, у цркви
- 554. Тошић (Јова) Живка, рођена 1938, убијена 1943, у цркви
- 555. Тошић (Танасије) Марија, рођена 1868, убијена 1943, у цркви
- 556. Тошић (Јован) Милан, рођен 1903, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 557. Тошић (Младен) Лазар – Лаза, рођен 1915, погинуо 1941. у НОБ-у
- 558. Тошић (Младен) Лазар, рођен 1916, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 559. Тешић Марко
- 560. Туцић (Живан) Милан, рођен 1904, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 561. Туцић (Милан) Слободан, рођен 1924, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 562. Ђирић (Теодор) Миленко (негде Миланко), рођен 1875, убијен 1943, у цркви
- 563. Урошевић (Андрија) Немања, рођен 1925, погинуо 1944. у НОБ-у
- 564. Урошевић (Рада) Васа, рођен 1903, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 565. Фрадојчић (Андрија) Веселин, рођен 1911, убијен 1942.
- 566. Фуцијаш (Роза) Славко, рођен 1907, убијен 1942.
- 567. Чампраг (Стеван) Миодраг, рођен 1882, убијен 1944.
- 568. Чокорило Војислав, рођен 1928, убијен 1945.
- 569. Шаламун Славко, стрељан од партизана.
- 570. Шевић (Милан) Катица, рођена 1880, убијена 1943, у цркви
- 571. Шевић (Глигорије) Славко, рођен 1896, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 572. Шевић (Сава) Душан – Дуја, рођен 1920, убијен 1942, у току операције Виктора Томића
- 573. Шишков Петар – Пера, рођен 1896, убијен 1944м у околини села
- 574. Шишков Живка

- 575. Шишков Маца
- 576. Шишков Марко
- 577. Шишков Анђа
- 578. Шишков Милош
- 579. Шишков Лаза

Гргуревчани убијени 27. новембра 1943. године

- 580. Лаушевић Јелисавета (из Гргуреваца), у цркви
- 581. Лаушевић (Душан) Стеван (из Гргуреваца), рођен 1935, у цркви
- 582. Лаушевић Јована (из Гргуреваца), у цркви
- 583. Лаушевић Никола (из Гргуреваца), у цркви
- 584. Лаушевић Светислав (из Гргуреваца), у цркви
- 585. Лаушевић (Стеван) Стана (из Гргуреваца), рођена 1908, у цркви
- 586. Лаушевић Ђурђина (из Гргуреваца), у цркви
- 587. Симин (Саво) Даница (из Гргуреваца), рођена 1939, у цркви
- 588. Симин (Саво) Жарко (из Гргуреваца), рођен 1941, у цркви
- 589. Симин (Стеван) Драгица, (из Гргуреваца), рођена 1915, у цркви
- 590. Лаушевић Душан (из Гргуреваца), убијен новембра 1943, на непознатој локацији.
- 591. Лаушевић Бранко (из Гргуреваца), убијен новембра 1943, на непознатој локацији.

Извори и литература

<http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/genocid-hrvatske-drzave-u-srbiji-srem-1941-1945-godine/> улаз: 20.2.2020.

<http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf> улаз: 10.3.2020.

„Хроника села Лежимира од 1941. до 1945. године“

(Приредио) Драго Његован: 185–186. *Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942. - V група масовних злочина у Срему*, (2010), Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво Нови Сад, 2010
Забелешке Месног одбора „СУБНОР“-а Лежмир, Историјски архив „Срем“, Ред. бр, 6 Инв. бр. 461

Микица Илић, *Село Босут у Срему*, Сремска Митровица 2012. година.

Dr. sc. Filip ŠKILJAN, znanstveni savjetnik
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

PREKRŠTAVANJE SRBA NA PODRUČJU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE 1941. I 1942. GODINE PREMA SAČUVANOJ DOKUMENTACIJI IZ FONDA MINISTARSTVA PRAVOSUĐA I BOGOŠTOVLJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE IZ HRVATSKOG DRŽAVNOG ARHIVA

Sažetak: Autor u tekstu donosi podatke o prekrštavanju Srba na području današnje Bosne i Hercegovine 1941. i 1942. godine. Na temelju građe sačuvane u Hrvatskom državnom arhivu u fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, odjel bogoštovlja, autor iznosi niz podataka o pojedinačnim i masovnim prekrštavanjima Srba na teritoriji Vrhbosanske nadbiskupije, Banjolučke biskupije, Trebinjsko-mrkanske biskupije i Mostarsko-duvanjske biskupije. Nakon uvodnih riječi o odnosu Rimokatoličke crkve i Nezavisne Države Hrvatske i poteškoćama prilikom istraživanja arhivskih materijala, odnosno o metodološkim napomenama, slijedi tekst u vezi sa pojedinim primjerima prekrštavanja na području današnje Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Srbi, pravoslavlje, Drugi svjetski rat, prekrštavanja, Bosna i Hercegovina

Odnos Rimokatoličke crkve i Nezavisne Države Hrvatske

Korijeni brojnih aspekata odnosa Rimokatoličke crkve spram Nezavisne Države Hrvatske (NDH) sežu duboko u prošlost, ali u bližem vremenskom periodu, u prvoj polovci 20. stoljeća, kada su balkanski i svjetski ratovi prekrajali geopolitičku kartu svijeta, kada su mnoge države i nestajale i nastajale, a odnosi Svete stolice s državama bili uređivani posebnim, sveobuhvatnim ugovorima, konkordatima, okolnost koja je utjecala na vjersku konstelaciju i političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugog svjetskog rata tiče se upravo jednog konkordata, to jest njegovog nepostojanja. Koloplet ratnih okolnosti je, naime, doveo do stvaranje Nezavisne Države Hrvatske 1941.

godine, a tu novostvorenu ratnu tvorevinu – nedemokratsku po utemeljenju, kvislinšku po geostrateškoj ulozi, šovinističku i rasističku po proklamiranoj ideologiji i zločinačku i genocidnu po praksi – Sveta stolica nije ni formalno priznala, a kamoli da se razmišljalo o nekom međunarodnopravnom ugovoru s NDH. Međutim, odnos Svete stolice prema NDH bio je obilježen, između ostalog, i činjenicom da Kraljevina Jugoslavija sa Svetom stolicom nije imala valjan sveobuhvatan međunarodnopravni ugovor (tzv. konkordat).

Sveta je Stolica prije Prvog svjetskog rata imala sklopljene konkordate s Crnom Gorom (1886) i Srbijom (1914), ali ti ugovori nisu bili primjenjivi na prostoru novonastale države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije. Nakon što je priznala Kraljevini SHS, 6. studenog 1919, Sveta stolica je trebalo s njom da sklopi sporazum kojim bi se pravno regulirao položaj Rimokatoličke crkve u Kraljevini – pitanja vjeronauka u školama i crkvama, prava vjerskih škola i ustanova, pitanje stjecanja crkvenih dobara, slobode komuniciranja sa Svetom stolicom, slobode djelovanja katoličkih organizacija, te niz drugih pitanja iz vjerskog života.¹ To se splotom okolnosti nije dogodilo.

U Kraljevini SHS je 1921. godine živjelo 48% pravoslavnih, 39% katolika i 13% pripadnika ostalih vjerskih zajednica. Pregovori o konkordatu otpočeli su ranih dvadesetih godina i potrajali više od desetljeća, da bi 1935. bila postignuta suglasnost o svim detaljima tog dokumenta, te je formirani ugovor (koji vlada Milana Stojadinovića potpisuje 1937) poslan u Skupštinu i Senat na usvajanje. Međutim, usljed ogorčenog protivljenja Srpske pravoslavne crkve (SPC) usvajanju konkordatu tada nastaje duboka politička kriza, uz onu u vezi sa atentatom na hrvatskog političara Stjepana Radića u Skupštini, možda i najveća između dva rata, i proces ratifikacije konkordata se obustavlja.

¹ Nakon dugotrajnih pregovora između Kraljevine SHS, pa potom Kraljevine Jugoslavije i Vatikana, nacrt teksta konkordata prihvaćen je i od jugoslavenske vlade i od Svete stolice 1935. godine. Da bi stupio na snagu, potpisani konkordat trebalo je da ratificiraju Narodna skupština i Senat Kraljevine Jugoslavije. Međutim, Srpska pravoslavna crkva (SPC) i drugi protukatolički krugovi pokrenuli su kampanju protiv ratifikacije konkordata. Nadbiskup Alojzije Stepinac je 1935. posjetio patrijarha Varnavu želeći ublažiti njegovo protivljenje konkordatu. Međutim, patrijarh je ustrajao u svom otporu i 1936. tražio da se konkordat odbije. Naglasio je i da će se SPC svim sredstvima boriti protiv primjene konkordata, optužujući vladu za izdaju Srpske pravoslavne crkve. SPC je na kraju, u srpnju 1937, zaprijetila izopćenjem svima koji bi glasali za konkordat, a sukobi su se prenijeli i na ulice. Narodna skupština je ipak ratificirala konkordat, ali nakon što je patrijarh Varnava umro, odustalo se od ratifikacije pred Senatom tako da je početkom 1938. vlada izvijestila SPC da je konkordat stvar prošlosti (M. Akmadža, Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji, na www.alfaportal.hr).

Inače, zbog nereguliranih odnosa sa Svetom stolicom, Rimokatolička crkva u Kraljevini bila je u permanentnom latentnom sukobu s državom, a konkordatskom krizom 1937. odnosi su eskalirali, pretočili se i u zaoštreni, opći međunacionalni, hrvatsko-srpski antagonizam. Uz atentat na Radića (1928) i ubojstvo kralja Aleksandra (1934), bio je to svojevrsni treći vrhunac permanentne desetogodišnje političke krize, koji je onda, između ostalog, rezultirao i preustrojem države (formiranje Banovine Hrvatske).

Koliko god se dvije dominantne crkve u Kraljevini trudile očuvati čistoću i plemenitost svog poslanja među ljudima i narodima, ideologijski karakter same njihove misije (evangelizacija svijeta i univerzalnost kompetencija i pretenzija klera), vodio ih je zavodljivim zovom klerikalizma, prozelitizma i filetizma. A kako je bilo kroz cijelu dvomilenijsku prošlost (i planetarno), tako je bilo i kroz zamršene kontroverzije XX stoljeća pa, dakako, i u zajedničkom hrvatsko-srpskom „državnom dvorištu“.

Povlašteni položaj Srpske pravoslavne crkve u višekonfesionalnoj Kraljevini ogledao se, između ostalog, i u neravnomjernoj podjeli budžetskog novca za crkve i vjerske zajednice. SPC je, naime, dobivala čak dvije trećine iznosa namjenskih državnih subvencija.²

Povlaštenim položajem Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini otvarao se prostor i pravoslavnom prozelitizmu i teritorijalnoj ekspanziji SPC na prostor gdje otprije nije imala dubljih korijena. Gradio se niz crkava i osnivao niz parohija na područjima gdje pravoslavlje nije bilo rašireno (Vis i Sušak npr.), a i više je vjerskih prijelaza bilo s rimokatoličke na pravoslavnu vjeroispovijest nego obratno. S druge strane, ovdje je potrebno reći i da se u antikonkordatskoj agitaciji 1937. godine SPC u argumentaciji koristila upravo onim dijelom tog ugovora koji je izrijeком legitimirao misijski karakter katoličkog poslanja u državi s pravoslavnom većinom i znatnim prisustvom drugih religija – dakle, riječ je također i o bojazni od „krađe vjernika“.

Uglavnom, nedostatak sveobuhvatnog i preciznog pravnog okvira za djelovanje Rimokatoličke crkve na prostoru cijele države bio je, prvenstveno za hrvatski katolički visoki kler, iznimno frustrirajući, što je nesumnjivo doprinijelo da Rimokatolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji vidi u uspostavi NDH mogućnost postignuća kako važnog nacionalnog cilja tako i svog povlaštenog statusa.

Neposredno nakon proglašenja NDH (10. travnja 1941), zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac posjećuje pukovnika Slavka Kvaternika (12.

2 O odnosu Kraljevine Jugoslavije prema Rimokatoličkoj crkvi vidi u: Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010, str. 584–588 (u daljem tekstu: J. Tomasevich, *n. d.*).

travnja), a ubrzo potom i Antu Pavelića (16. travnja, dan nakon njegova dolaska u Zagreb).³ Tim nadbiskupovim posjetima, kao i njegovom poslanicom svećenicima u NDH od 28. travnja 1941, u kojoj izražava zadovoljstvo osnivanjem NDH i poziva svećenstvo na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja hrvatske države“ (isto su učinili i splitsko-dalmatinski, krčki i senjski biskup), visoki katolički kler jednoj revolucionarno proglašenoj novoj državi na teritoriji međunarodno priznate Kraljevine Jugoslavije (koja još nije kapitulirala, to se desilo 17. travnja), javno i izravno daje legitimitet (kako jednom deklariranom ideološkom konstrukt, tako i državno-pravnom okviru kao režimskom instrumentu). Legalitet se pak „vukao“ iz formalne primopredaje banovinske uprave 10. travnja 1941. i na produljenju rada izabranog saziva Sabora.

U okviru svoje ideologije „konačnog rješenja srpskog pitanja“ ustaše su Srpsku pravoslavnu crkvu smatrali nositeljem nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj pa su se pravoslavni svećenici našli prvi na udaru ustaških vlasti.⁴ Za pravoslavne vjernike je pak, s ciljem odnarođivanja i asimilacije, bila planirana konverzija – trebalo ih je prevesti na rimokatoličku, odnosno na grkokatoličku vjeroispovijest, što bi prethodilo njihovom pohrvaćenju – pa je početkom 1942. godine vlada NDH proglasila odluku da se prijelaznici moraju nacionalno upisivati i izjašnjavati kao Hrvati.

Zakonska odredba (uredba sa snagom zakona), o prijelazu iz jedne vjere u drugu donesena je već 3. svibnja 1941. Tom se uredbom ustaška vlast „postavila“ iznad Rimokatoličke crkve, što je vidljivo iz članka uredbe gdje stoji da je za valjanost prijelaza potrebno da stranka koja mijenja vjeru podnese pisanu prijavu „upravnoj vlasti prve molbe“ (kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu, dakle svjetovnoj, režimskoj vlasti), o svojoj namjeri i da od „upravne vlasti prve molbe“ dobije potvrdu o toj svojoj prijavi.⁵ Rimokatolička crkva nije bila zadovoljna takvim miješanjem države u crkvene poslove. U svojim radovima povjesničar Jure Krišto jasno pokazuje na koji su se način dopisi i okružnice između Crkve i javnoupornih resora razmjenjivale i kako je na pojedine crkvene dopise reagirala država, a na koji je način na državne uredbe reagirala Crkva. Duhovni stol je na zakonsku odredbu od 3. svibnja reagirao već 8. svibnja 1941. stavom da „pristup u katoličku Crkvu može se dopustiti samo onim osobama, za koje postoji osvjedočenje, da to žele učiniti iskreno i s uvjerenjem o istinitosti naše svete vjere i o njejoj

3 Jure Krišto, *Sukob simbola: Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 37–39 (u daljem tekstu: J. Krišto, *n. d.*).

4 O stradanjima pravoslavnih svećenika vidi u: V. Đ. Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*. Beograd 1989, str. 106–117.

5 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

potrebi za spas duše“, a da bi trebalo odbijati one „koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističkih ciljeva“. ⁶ Nedugo nakon toga, 27. svibnja, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH objavljuje Upute o prijelazu s jedne vjere na drugu. ⁷ Ministar Mile Budak u tom dokumentu upućuje kotarske i gradske vlasti da jedino one mogu izdavati potvrde o prijavi za vjerski prijelaz. Kratko iza toga, u lipnju, objavljeni su i propisi o primanju u Rimokatoličku crkvu. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja potom, 14. srpnja, šalje biskupskim ordinarijatima NDH dopis iz kojeg se vidi da ustaše ne žele da na rimokatoličku vjeroispovijest prelaze pravoslavni svećenici, učitelji, trgovci, obrtnici i bogati seljaci. U dopisu je također vidljivo da država ne želi da pravoslavno stanovništvo prelazi na grkokatoličku vjeroispovijest, a isto tako je sasvim jasno da je država ta koja treba izdati dozvolu za vjerski prijelaz. ⁸ Crkva 16. srpnja šalje dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja izražavajući neslaganje sa zabranjivanjem prijelaza na grkokatoličku vjeroispovijest, a također smatra da bi trebalo da se prijelazi odobravaju i pravoslavnoj inteligenciji. ⁹ Državno ravnateljstvo za ponovu (na koje su u međuvremenu postepeno prenošene nadležnosti za vođenje poslova u vezi sa vjerskom konverzijom), šalje 30. srpnja 1941. okružnicu u kojoj ponavlja zahtjev vlasti da pravoslavni ne prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest osim u slučajevima gdje već postoje grkokatoličke župe. U toj se okružnici spominju i potvrde o čestitosti koje mogu izdavati jedino kotarska i općinska poglavarstva, a bez čega se ne može ni otpočeti postupak vjerskog prijelaza. Te upute su vrijedile za cijelu NDH, osim za područje Krbave i Psata i župe Gora ¹⁰, dok je iz dopisa koji vrh Crkve upućuje crkvenoj hijerarhiji početkom kolovoza 1941. posve jasno da Crkva pristaje da državne vlasti izdaju potvrde o čestitosti, čime zapravo prepuštaju režimu da odlučuje tko je podoban da dobije dozvolu za vjerski prijelaz, a tko nije. ¹¹ Potencijalni su prijelaznici morali proći i „pripremu“ za prelazak u katoličanstvo, a tu „pripremu“, to jest poučavanje o vjeri, vodili su ili lokalni svećenici ili tzv. misionari što su pomagali svećenicima. Ritam, odnosno intenzitet samog prekrštavanja, određivao je ustaški režim, a ne crkvena hi-

⁶ *Katolički list*, 19. svibnja 1941.

⁷ *Narodne novine*, 27. svibnja 1941.

⁸ J. Krišto, *n. d.*, str. 177–179.

⁹ Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd, 1958, str. 63–64.

¹⁰ Veljko Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991, str. 45–46.

¹¹ J. Krišto, *n. d.*, str. 182–183.

jerarhija. Tako zbog prilične kaotičnosti na terenu i promijenjenih okolnosti (narodni ustanak i kritički odnos Nijemaca i Talijana prema ustaškoj politici prekrštavanja), u rujnu 1941. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje državnim tijelima i biskupskim ordinarijatima okružnicu kojom se požuruju vjerski prijelazi, tj. traži da se ne prave birokratski problemi osobama koje žele prijeći na katoličanstvo.¹² Početkom listopada 1941. osniva se i Vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu i na to tijelo država prenosi sve poslove u vezi sa vjerskim prijelazima.

Ipak, konačno, precizan službeni stav prema vjerskim prijelazima i miješanju države u taj posao Crkva zauzima na biskupskoj konferenciji 17–19. studenog 1941. zaključkom u deset točaka. Kao prvo, ističe se da se samo Crkva može i mora baviti prijelazima na rimokatoličku vjeroispovijest; drugo, da samo crkvena hijerarhija može postavljati ljude što će poučavati prijelaznike u vjeri; treće, da takvi ljudi mogu biti ovisni samo o crkvenim institucijama; četvrto, da Katolička crkva priznaje samo prijelaze obavljene prema crkvenim propisima; peto, da državne institucije ne smiju poništavati prijelaze koje Crkva provede; šesto, da episkopat izabire odbor čiji će se članovi brinuti o pridržavanju pravila kod prijelaza; sedmo, da u Crkvu mogu biti primljeni samo oni što to slobodno traže; osmo, da obred u koji će prijelaznik prijeći ne može određivati država; deveto, da će izabrani odbor organizirati tečajeve za one koji propovijedaju potencijalnim prijelaznicima; i deseto, da se prijelaznicima moraju zajamčiti sva građanska prava.¹³ Na taj se način Rimokatolička crkva zaštitila od optužbi za katolički prozelitizam, za poticanje vjernika drugih konfesija na vjerski prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.

Masovno prelaženje s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest završilo je u proljeće 1942, kad je uspostavljena Hrvatska pravoslavna crkva.¹⁴

¹² *Isto*, str. 185–186.

¹³ *Isto*, str. 194–202.

¹⁴ Dijelove ovoga uvoda vidi u: Filip Škiljan, „Prevjeravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Tokovi istorije*, knjiga I (2014), str. 135–173; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na “rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotara Križevci u vrijeme NDH“, *Cris*, 17 (1) (2015), str. 97–107; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945“, *Zbornik Janković*, 1 (2015), str. 101–122; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest u Podravini između 1941. i 1945. godine“, *Podravina*, 15 (29) (2016), str. 168–179; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH (1941–1945) na području arhidakonata Svetače (Novska, Nova Gradiška, Oriovac)“, *Kultura polisa*, 12 (31) (2016), str. 185–202; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području Varaždina, Međimurja i u Hrvatskom zagorju između 1941. i 194.,

Problem arhivskih izvora u istraživanju vjerskih prijelaza u NDH

O broju prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u vrijeme postojanja NDH raspravlja se već desetljećima. Najranija kumulativna kvantifikacija konverzija pravoslavnih u katolike u NDH je u jednom izvještaju Papi Piju XII s početka svibnja 1943. godine nadbiskupa Alojzija Stepinca.¹⁵ U tom izvještaju doslovno stoji: „Mlada hrvatska država, rođena u strašnijim i težim prilikama nego bilo koja država kroz više vijekova, boreći se očajnički za svoj opstanak, pokazuje sa svim tim u svakoj prilici, da želi ostati vjerna svojim sjajnim katoličkim tradicijama i osigurati bolje i jasnije izgled Katoličkoj crkvi u tome kutu kugle zemaljske. U protivnom, njezinom propašću ili fatalnim smanjenjem – tisuće najboljih hrvatskih vjernika i svećenika žrtvovala bi dragovoljno i rado svoje živote da zapriječe tu strahovitu mogućnost – ne bi bilo uništeno samo onih 240.000 prijelaznika sa srpskog pravoslavlja nego i čitavo katoličko pučanstvo tolikih teritorija sa svim svojim crkvama i svojim samostanima. Prema prirodnom poretку stvari, ako Bog ne bi učinio neko veliko čudo, napredak je katolicizma usko povezan uz napredak Hrvatske Države, njegov opstanak uz njezin opstanak, njegov spas uz njezin.“ Ovo je pismo upotrijebljeno na suđenju Stepincu, ne kako bi taj dokument svjedočio o činu milosrđa učinjenom da bi se spasili ljudski život, nego kao optužba da je Stepinac kolaborirao s Pavelićem. Stepinac i njegovi odvjetnici tvrdili su tada da je riječ o krivotvorini. Ipak, bez obzira na to, ta brojka se provlačila desetljećima nakon Drugog svjetskog rata kao okvirna o broju prijelaznika s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest i to ne zato što bi bila točna, već zato što je bila jedina. Jozo Tomasevich, povjesničar koji je u SAD napisao izvrsno djelo *Rat i revolucija u Jugoslaviji 194–1945. – Okupacija i kolaboracija*, tražio je za potrebe pisanja tog rada podatke o broju prijelaznika. Budući da je poglavlje o vjerskim prijelazima u NDH čini-

Hrvatsko zagorje, časopis za kulturu, 2016, str. 117–135; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeru u vrijeme NDH na području Bjelovarskog dekanata“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 10 (2016), str. 295–314; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941–1945)“, *Scrinia slavonica*, 17 (2017), str. 223–251; F. Škiljan, „Prevjeravanja pravoslavnih Srba u Goričkom arhidakonatu (Karlovac i okolica) između 1941. i 1945. godine“, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 18 (1–2) (2017), str. 127–145. F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požege“, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 6 (2017), str. 173–195.

15 Franjo Šanjek, „Dr. Alojzije Stepinac i Nezavisna Država Hrvatska u svjetlu nadbiskupova dossiera Svetog Stolici (1943.)“, *Croatia Christiana Periodica* 40 (1997), str. 97–105.

lo jedan od važnijih dijelova njegova rada, Tomasevich se raspitivao na više mjesta kako bi došao do točnijih podataka o broju prijelaznika, odnosno do dokumentacije koja se ticala tog broja. U dodatku poglavlja o crkvama, pod naslovom „Je li nadbiskupov izvještaj papi iz svibnja 1943. autentičan?“¹⁶, Tomasevich opisuje svoju potragu za dokumentacijom o vjerskim prijelazima. U tekstu navodi kako je potragu za dokumentacijom započeo pismom Vatikanu s molbom da mu se dopusti uvid u korespondenciju papinskog poslanika u Zagrebu, opata Marconea i nadbiskupa Stepinca, koja se nalazi u Vatikanskom arhivu. Diplomatski je upućen na sekundarne izvore koji će uskoro biti objavljeni. Potom je, u srpnju 1967. godine, u Zagrebu priupitao nadbiskupa Franju Šepera o broju prijelaznika na što mu je ovaj odgovorio da se ne sjeća broja, a kad je 1974. zamolio Državno tajništvo Njegove svetosti u Rimu da konačno dobije na uvid dokumentaciju koju je tražio 1967, monsinjor što ga je primio izjavio je da su šanse da dobije bilo kakvu dokumentaciju o prepisci Marcone-Stepinac ravne ništici. U konačnici, s nadom da će biti otvoreni arhivi Nadbiskupije zagrebačke, Tomasevich je 1975. uputio pismo i nadbiskupu Franji Kuhariću na što je dobio odgovor da Kaptol nema dokumentiranih podataka koji bi mu mogli poslužiti za znanstveno istraživanje i to zato što u prilikama poslije rata nisu pokušali dovesti statističke podatke u red. Ipak, Tomasevich je godinu dana kasnije, kad je već izgubio svaku nadu da će bilo što u vezi s tim pronaći, u Public Record Officeu u Londonu naišao na britanske dokumente koji su pokazali da je nadbiskupov izvještaj iz 1943. godine autentičan. Naime, Tomasevich je naišao na izvještaj Francisa d'Arcy Osborna, britanskog izaslanika u Vatikanu, sa posebnim dodatkom člana britanskog izaslanstva Montgomerya. Osborn je izvijestio o posjetu Krunoslava Draganovića, specijalnog izaslanika pri uredu neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu, njemu i Montgomeryju u drugoj polovici 1943. ili početkom 1944. godine, Draganović je Montgomeryju pokazao Stepinčevo pismo papi, a Montgomery je u spomenutom dodatku Osbornovom izvještaju priložio još gotovo dvije stranice citata iz toga pisma koji se podudaraju s tekstom izvještaja prezentiranog na suđenju nadbiskupu.

Mada se još uvijek spekulira o samom ukupnom broju prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH, ipak se danas većina kontroverzi uglavnom tiče karaktera i etičnosti te doktrinarne dosljednosti i političke oportuniteti samog čina konverzije. To su, dakako, aspekti o kojima će se i nadalje voditi rasprave, ali pitanje broja vjerskih prijelaza je nešto što se može prilično precizno i jednostavno riješiti. Naime, sedamdeset i više godina je prošlo od samih događaja i nema ni zakonske ni moralne zapreke

16 J. Tomasevich, *n. d.*, str. 629–631.

znanstvenom uvidu u dokumente, a jedino ako se pobroji poimenično svaki prijelaznik, odnosno podnositelj molbe za vjerski prijelaz, možemo doći do točnih brojki. Vođenje knjiga vjerskih prijelaznika, između ostalog, župnikova je elementarna radna obaveza i na razini župa moraju postojati rudimentarni podaci, a na višim razinama hijerarhije sigurno i kumulativni podaci, vjerojatno čak analitički dijelom i obrađeni.

Metodološki problemi

Istraživanje vjerskih prijelaza iznimno je kompleksno zbog brojnih problema što se javljaju prilikom istraživanja. Kao prvi i najveći treba istaknuti činjenicu da osobe koje su zatražile prijelaz na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispovijest ili islam nisu uvijek prešle na tu vjeroispovijest već su odustajale od prijelaza što nigdje nije bilo zabilježeno. Bilo je, daka-ko, i onih kojima prijelaz nije bio odobren, ali takvi su slučajevi uistinu bili rijetki. Kao drugi problem valja spomenuti i to da su kod masovnih vjerskih prijelaza ponekad ubilježeni i ljudi što uopće nisu bili prisutni prilikom prekrštavanja, koji su se u tom trenutku nalazili ne samo izvan sela, u nekom drugom dijelu NDH, već i izvan NDH (najčešće u zarobljeništvu u Njemačkoj, ali i u Americi). Prilikom masovnih vjerskih prijelaza dešavalo se, iako ne osobito često, da su ubilježeni i ljudi već preminuli. Popisi također nisu točni i zbog činjenice da su pojedinci bili ubilježeni više puta. Naime, dešavalo se da su pojedinci podnosili molbu za vjerski prijelaz, a onda odgovor na tu molbu nije stigao duže vremena, pa su župnici ponovno postavljali, pod drugim rednim brojem, pitanje pojedinoj biskupiji ili nadbiskupiji za iste pojedince ili iste obitelji. Zbog toga je moglo doći i do ponavljanja imena istih osoba u konačnom spisku onih što su podnijeli molbu za vjerski prijelaz. Valja spomenuti i činjenicu da su mnoga imena i prezimena možda zapisana pogrešno. Naime, budući da je većina dokumenata pisana rukom, a pojedini župnici nisu imali posve čitljiv rukopis, moglo je lako da dođe do navođenja pojedinih pogrešnih imena i prezimena u popisu osoba koje su zatražile prijelaz. Najčešće greške toga tipa su one gdje su u popis upisani starokatolici (po svojim imenima i prezimenima ne razlikuju se od pravoslavnih), odnosno Židovi (za koje je također ponekad teže ustanoviti da su židovske vjeroispovijesti). Prava je šteta što nisu sačuvane knjige prijelaza koje bi nam nedvosmisleno dale informaciju o tome tko je prešao na rimokatoličku, odnosno islamsku vjeroispovijest na području današnje Bosne i Hercegovine.

Glavni izvor za proučavanje te teme u Hrvatskoj predstavljaju dokumenti u Hrvatskom državnom arhivu u fondovima Ministarstvo pravosuđa

i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja i Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek. Ta dva izvora vrlo su vrijedna, ali nam ne daju kompletan uvid kao što bismo ga dobili istraživanjima u arhivu Vrhbosanske biskupije u Sarajevu ili Banjalučke biskupije u Banja Luci, odnosno Mostarsko-duvanjske biskupije u Mostaru i Trebinjsko-mrkanske biskupije u Trebinju. Naime, u Hrvatskom državnom arhivu se nalaze pojedinačne potvrde državnih vlasti o tome da se pojedincima odobrava prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno islam. Osim toga, među tim dokumentima moguće je pronaći i popise onih koji su prešli za pojedina mjesta, općine i kotareve na području čitave NDH i okolnosti njihova prijelaza. U fondu Državno ravnateljstvo za ponovu, u kutiji 584, što predstavlja čitavu dokumentaciju Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, nalazi se niz dokumenata u čijim redovima se spominje broj najavljenih prijelaza, odnosno broj obavljenih prijelaza na području čitave NDH u drugoj polovini 1941. i na početku 1942. godine. Ta je dokumentacija također vrlo dragocjena jer nam daje uvid u broj prijelaza koji su obavljeni na području pojedinih kotareva i općina.

Slučaj Bosne i Hercegovine

Ustaška politika protiv Srba

Na području današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme Kraljevine Jugoslavije živjelo je 2.323.555 stanovnika, a pravoslavnih je bilo 1.028.139, odnosno 44,45% te su predstavljali najbrojnije stanovništvo. Teritorijalno je Bosna i Hercegovina bila podijeljena na četiri banovine: Vrbasku, Drinsku, Zetsku i Primorsku.¹⁷

Odmah nakon uspostave NDH ustaše su pristupile politici istrebljenja Srba i Židova, kako na području današnje Hrvatske, tako i na području Bosne i Hercegovine. Srpsko pitanje postavilo se kao specifičan problem ustaškog režima. Kako bi Srbi bili označeni kao nepoželjni, ustaše su način obračuna sa Srbima jasno navijestile u dnevnim i tjednim glasilima što su izlazila u NDH. Treba jasno reći da su ustaše takva gledišta propagirali i u vrijeme dok su bili u političkoj emigraciji, dakle i prije dolaska na vlast. Glavni val ustaške propagande protiv Srba uslijedio je tijekom svibnja i lipnja 1941. godine, a on se manifestirao javnim govorima ustaških dužnosnika na velikim manifestacijama diljem NDH. U propagandi organiziranoj protiv Srba isticalo se da Srbima nema mjesta u NDH, da su Srbi strani elementi koji su se sukobljavali s Hrvatima i u prošlosti, te da „srpsko pitanje“ treba na neki način riješiti. Pro-

¹⁷ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd 1938.

tiv Srba je objavljeno i nekoliko zakonskih odredbi koje su im znatno otežavale svakodnevni život. Prve odredbe su se odnosile na ukidanje ćirilice i na prijelaz s jedne vjeroispovijesti na drugu (o čemu je već bilo riječi), a kasnije odredbe su se odnosile na označavanje Srba, ograničavanje njihova kretanja i promjenu imena naselja sa srpskim predznakom. Na različitim područjima NDH ustaške su vlasti na različite načine rješavale „srpsko pitanje“.

Odmah nakon uspostave NDH kotarski načelnici i činovnici su dobili zadatak da izrade popise opasnih i nepoćudnih Srba na svojem teritoriju. Takvi su popisi u pojedinim zonama bili relativno kratki, ali su se na nekim područjima protezali i na više desetina stranica. Uz imena i prezimena kotarski činovnici su davali slobodnu, neformalnu kvalifikaciju pojedinaca kao nepoćudnih i opasnih, a te se kvalifikacije razlikuju u spiskovima od jednog do drugog kotara. Pojedini kotarevi slali su spiskove samo istaknutih i politički aktivnih Srba dok su drugi poslali naprosto popise svih Srba na njihovom području. U spiskovima su uz svaku osobu naznačeni i zvanje, mjesto rođenja, broj i starosna dob članova obitelji, opis i vrijednost imetka koji posjeduje i podatak čime se ogriješio o hrvatski narod. U kotaru Banja Luka uz jedan dio popisanih stoji kako su se „istaknuli svojim velikosrpskim držanjem“, zatim da su „materijalno podupirali sve protuhrvatske akcije“, bili „poznati huškači protiv Hrvata“, „četnici i vođe svih akcija“ i slično. U kotaru Bosanski Novi stoji da su većina popisanih „veliki Srbi“, a za izvjesnog umirovljenog žandarmerijskog narednika piše da je „naročito opasan, stari, vrlo prevejani zločinac“. Za nekog trgovca iz Bosanske Petrinje navodi se da se „nije ogriješio, ali je zaguljeni Srbin“, a za pojedine kako „nisu opasni, ali bi mogli biti nepoželjni“. U kotaru Bugojno kvalifikativi su „Srbin“, „četnik“ i „hrvatožder“. Za jednog posjednika iz Bugojna stoji da je „Srbin, komunista, lažac, podlac, propali tip“. Iz ovakvih se opisa može shvatiti koliko su osobne netrpeljivosti mogle utjecati na odabir onih što je trebalo da budu popisani. Budući da su spiskove izrađivali osobno kotarski predstojnici i njihovi podobni činovnici, u njih su unošene najrazličitije pojedinosti. Za pravoslavnog paroha iz Kladnja kaže se da se ničim nije ogriješio o hrvatski narod, „ali nisam siguran da pri obredima propagira slavu Nemanjića“. Opasan je, primjera radi, i trgovac iz kotara Livno zbog toga što se istaknuo propagandom i političkim djelovanjem – „mrzitelj svega što je hrvatsko, a čitav je imetak stekao iza 1918. isključivo na račun hrvatskog naroda“. Specifičan je i opis kotarskog predstojnika u Ljubinju: za jednog tamošnjeg trgovca i posjednika piše kako se „ogriješio svime čime je mogao da se ogriješi o hrvatski narod i o NDH“. Posebno je upečatljiva napomena ustaškog povjerenika iz Srebrenice jer je spisak završio riječima: „U ovom pogledu nemože se dati onaka slika

njihovog rada u toku ove 23 godine, jer su isti bili najviši neprijatelji i protivnici svega što nije srpsko. Po saznanju ustaškog logora, a na osnovu izjave starijih ljudi koji su doživljavali njihovu tiraniju (progonstvo) nisu zaslužni ni najmanjeg obzira.“ Spisak pristigao iz Stoca bio je potpuno „neorganiziran“. Tu su popisivani i „dobri“ i „loši“. Golemi spisak Srba iz kotara Stolac uglavnom nosi negativne napomene uz popisane. Međutim, uz pojedine se nalazi i karakteristika „dobar“, „neopasan“, „nije se ničim ogriješio“ i slično dok uz one negativno okarakterizirane stoji „sokojugoslaven“, „bijo je uvijek protiv hrvatskog naroda“, „komunist“ i slično. Za učiteljicu iz Vlasenice navodi se podatak da je ona „mozak četnika koja još uvijek vrši dužnost učiteljice“.¹⁸ Izvjestan broj popisanih već je tijekom svibnja i lipnja odveden u logor Danicu, a većina odvedenih kasnije je ubijena u logoru Jadovno.

Drugi dio je organizirano prisilno iseljen s područja Bosne i Hercegovine. Valja istaknuti da je organiziranih prisilnih iseljavanja Srba s područja današnje Bosne i Hercegovine u Srbiju bilo, ali da su ona sprovedena u znatno manjoj mjeri negoli s područja Hrvatske. Tako je iz banjalučkog kotara prisilno iseljeno 1.807 Srba, s područja Bosanske Gradiške njih 221, iz bosanskodubičkog područja 34, iz okolice Bosanskog Novog 11, iz Bosanskog Broda osmoro, iz Bosanske Krupe 32, iz Bosanskog Grahova jedan, iz Bosanskog Petrovca šestoro, iz Bugojna 328, iz Dervente 138, iz Doboja 96, iz Foče 10, iz Gračanice 124, iz Gradačca petoro, iz Jajca 34, iz Kladnja 12, iz Ključa 21, iz Konjica dvoje, iz Kotor Varoši 16, iz Maglaja 14, iz Mostara 232, iz Prijedora 62, iz Prnjavora 74, iz Rogatice 26, iz Sanskog Mosta 24, iz Sarajeva 97, iz Skender Vakufa jedan, iz Srebrenice 25, iz Teslića 126, iz Tešnja sedmoro, iz Travnika osmoro, iz Trebinja devetoro, iz Tuzle 47, iz Varcar Vakufa 23, iz Visokog 168, iz Višegrada 11, iz Vlasenice 18, iz Zenice 18, iz Zvornika 14 i iz Žepča 90. Ovdje bi trebalo naglasiti da su u prethodnim redovima popisani samo oni organizirano preseljeni, preko sabirnih iseljeničkih logora, dok prisilno iseljavani direktno u Srbiju nisu popisivani.¹⁹ Izvjestan broj popisanih u spiskovima kotarskih i općinskih činovnika ubijen je u pokoljima poduzetim tijekom 1941. i 1942, ali i kasnije diljem današnje Bosne i Hercegovine.

U svibnju su ustaše ubile nekoliko desetina ljudi u okolici Sanskog Mosta. Ustaše su već u lipnju započeli s pokoljima Srba na području Hercegovine. Prva hapšenja i likvidacije u Hercegovini uslijedili su krajem svib-

¹⁸ Hrvatski državni arhiv (HDA), Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1771: Popisi nepoćudnih i opasnih Srba po kotarevima.

¹⁹ F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015, str. 159–160.

nja i početkom lipnja (Mostar, Trebinje, Nevesinje). U okolici Ljubinja već su 2. lipnja 1941. ubili oko 140 Srba seljaka. Tri dana kasnije ubijeno je još 180 osoba u selu Korita kod Gacka, a zatim 23. lipnja je ponovno u blizini Ljubinja ubijeno oko 160 ljudi. Dva dana kasnije ubijeno je 260 ljudi s područja Stoca, a istodobno još 280 ljudi u blizini Metkovića, svi podrijetlom iz okolice Stoca. U blizini Ljubuškog ubijeno je 90 Srba dovedenih iz Čapljine 30. lipnja. Krajem srpnja uslijedili su pokolji Srba s područja kotareva Cazin, Bihać i Bosanska Krupa te Sanski Most, Prijedor i Bosanski Novi. Tih dana stradavaju i Srbi iz okolice Duvna (Tomislavgrada) i Livna.²⁰ Masovnih pokolja je bilo i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.²¹

Prekrštavanje srpskog pravoslavnog stanovništva predstavljao je, kao što je već napomenuto, jedan od oblika rješavanja „srpskog pitanja“ u NDH. Na području današnje Bosne i Hercegovine ta je metoda imala manje uspjeha negoli na području Zagrebačke nadbiskupije i Đakovačko-srijemske biskupije. Naime, u okružnici Ravnateljstva za ponovu od 30. srpnja 1941. jasno je da na području tadašnjih velikih župa Gore i Krbave župani u sporazumu s lokalnim ustaškim tabornicima i logornicima mogu postupati prema „mjesnim prilikama“. To je značilo da su Srbi u tom dijelu NDH, odnosno u kotarevima Bosanski Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Cazin i Korenica bili predviđeni za organizirano prisilno iseljavanje, odnosno za ubijanje.

Primjeri prekrštavanja Srba na području Bosne i Hercegovine

U narednom tekstu navest ćemo neke primjere vjerskih prijelaza na području današnje Bosne i Hercegovine sačuvanih u fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja u Hrvatskom državnom arhivu i u dostupnoj literaturi. Dakako da se sadržajni podaci sasvim sigurno nalaze u arhivima Banjalučke biskupije, Vrhbosanske nadbiskupije, Mostarsko-duvanjske biskupije i Trebinjsko-mrkanke biskupije.

O ranim prekrštavanjima na području Bosne i Hercegovine saznajemo iz dokumenta o prekrštavanju Srba na teritoriji kotara Trebinje. Naime, na tom području je u kasnim danima lipnja 1941. godine na inicijativu predstojnika kotarske oblasti Trebinje Tavre pokrenuta operacija prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku ili islamsku vjeroispovijest. Pojedinci su dolazili kod kato-

20 F. Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1978, str. 166–167

21 Podroban i kvalitetan popis ustaških zločina u NDH sa svom značajnijom literaturom nalazi se na ovoj internetskoj stranici: https://hr.wikipedia.org/wiki/Kronologija_usta%C5%A1kih_zlo%C4%8Dina_1941.#cite_note-123.

ličkog nadžupnika Marijana Vujinovića te su izjavljivali da žele prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest, ali da ne znaju i da se boje kako će proći 28. lipnja, odnosno na Vidovdan, kada su Srbi istočne Hercegovine planirali dignuti ustanak.²² Vjerojatno je da ti Srbi nisu stigli prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest s obzirom na pogrome što su uslijedili i na dizanje ustanka u istočnoj Hercegovini. U Trebinju je, prema iskazu Vladimira Geruna, trgovačkog pomoćnika iz trebinjskog kotara, Komesarijatu za izbeglice i preseljenike pri Savetu komesara u Beogradu, u srpnju 1941, kotarska oblast tražila da svi pravoslavni prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest ili da napuste svoje kuće i imanja. Kotarska je oblast izradila i formulare koje su Srbi morali potpisati. Koliko se čini izvjestan broj Srba je tada u gradu Trebinju prešao u na rimokatolicizam, uglavnom žene čiji su muževi već bili ubijeni ili odvedeni. Žitelji okolnih sela nisu željela prijeći na rimokatolicizam.²³

Prema iskazu Vukosave Pudar datom Komisiji za izbeglice i preseljenike iz Čapljine već 26. lipnja 1941. u tom gradu je izdan proglas da Srbi trebaju prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Onim Srbima što su se nalazili u zatvoru obećano je da će biti pušteni, a žene su nakon ovoga proglasa u masama išle u ispostavu kotarske oblasti i izjavljivale da žele prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest.

Na području Doboja do kolovoza 1941. godine molbama se prijavila i dobila potvrdu o prijelazu na rimokatoličku vjeroispovijest ukupno 61 osoba sa 39 članova svojih obitelji. Samo je jedna obitelj tražila prijelaz na islam. Vidljivo je da je većina tih osoba bila iz grada Doboja, ali je bilo i mještana sela Kožuha, Lipača i Rudanke. Iz opisa je očito da se među njima i 15 osoba židovske vjeroispovijesti izjasnilo da se žele pokrstiti na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁴ Bilo je mnogo i pojedinačnih prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Pojedinačno su najčešće prelazili državni činovnici zaposleni u općinama, poreznici, podvornici i slično. S njima su redovito u rimokatolicanstvo prelazili i članovi njihovih obitelji. Tako je i bilo na području kotara

²² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, ZLOČINI NDH—knjiga 1: godina 1941, tom 25, Beograd 1993, str. 130–132.

²³ Veljko Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991, str. 163 (u daljem tekstu: V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*).

²⁴ HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 5, 714-B-1941. Iz izvještaja koji je kotarska oblast u Doboju podnijela nakon rata Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vidljivo je da je tijekom cijelog rata na rimokatolicizam prešlo 104 pravoslavnih, 24 Židova i jedan pravoslavni Rus. (V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, str. 131). Prekrštavanja je bilo i u Kladnju gdje je prešlo svega osam osoba i to pet s pravoslavne i troje sa židovske vjeroispovijesti. (Vidi: V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, str. 131)

Ljubinje– u kolovozu 1941. prijelaz u katoličanstvo zatražili je šestero Srba među kojima je dvoje bilo zaposleno u općini, a troje su bili članovi njihovih obitelji. Činjenica je da su ti ljudi bili zaplašeni pokoljima u njihovoj neposrednoj blizini, pa su se prelazeći na rimokatoličku vjeroispovijest nastojali zaštititi od takve sudbine. Osim toga, nadali su se da će na taj način sačuvati zaposlenje u državnoj službi.²⁵ I nešto kasnije iz Ljubinja stiže još pet molbi za prijelaz. Takođe je bilo riječ o stanovnicima kotarskog središta u Ljubinja, budući da ostala naselja u okolici u najvećoj mjeri nisu bila dostupna vlastima NDH, naime zaposjednute su ih držali lokalni Srbi.²⁶ Pojedini su se poučeni sudbinom svojih susjeda, i „čudom“ spašeni, prijavljivali za prijelaz na rimokatolicizam nadajući se da će ih to zaštititi od ustaških pokolja. Tako Marko Mihailo iz Čelebića kod Livna; moli da ga se primi u rimokatoličku vjeroispovijest zajedno sa djecom, unukom i nevjestom pošto su ga prilikom pogroma zaštitili lokalne ustaše i drugi mještani pa „da nije stradao“.²⁷

Bilo je i masovnih vjerskih prijelaza mještana čitavih naselja i općina. Ti masovni prijelazi bili su najčešće u zonama gdje su se događali zločini nad srpskim stanovništvom. Naime, na taj su način građani tih naselja željeli pokazati lojalnost novoj vlasti o čemu vrlo često i pišu u svojim molbama. Jednu od zona gdje je bilo osobito mnogo masovnih prijelaza čitavih sela predstavlja područje Ključa. Tako su tu na rimokatoličanstvo prešli brojni stanovnici naselja Hripavac, Kopljanice, Blaževići, Peći, Rudenica, Prisjeka, Jarice, Humići, Pištenica, Ramići, Plamenica, Sanica, Ključ i Biljani. Riječ je o više stotina ljudi što su zatražili prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest početkom rujna 1941. godine.²⁸ Međutim, koliko je taj prijelaz mještanima značio za njihovu sigurnost govori činjenica da su već početkom 1942. godine žitelji sela Peći, Biljani, Plamenica i Humići zatražili od župnika iz Ključa da ih zaštiti da ne budu „pobijeni i isječeni“, kako to stoji u župnikovom dopisu upućenom banjalučkom biskupu Gariću. Posebno je interesantan dopis koji na temelju pisma ključkog župnika šalje tajnik banjalučkog biskupa Radoslavu Glavašu, pročelniku odjela Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. On u dopisu odriče mogućnost da su ih lokalni rimokatolici plašili tvrdnjama da će biti poklani, već za to optužuje lokalne muslimane:

25 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 6, 934-B-1941

26 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 6, 1028-B-1941

27 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 5892-B-1941

28 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 8, 2194-B-1941.

„Biće da im se prijete muslimani, koji su ih i ranije napadali ni krive ni dužne, da su načuli za čišćenje, pa uhvatili fusat i sad im se prijete pokoljem pod zaštitom oružane sile“. Potom biskupov tajnik izražava sumnju da su možda neki od pravoslavaca iz tih sela „pristali uz četnike i komuniste“, pa da ih onda ne treba štititi. „Jer prijelaz na katoličku vjeru ne smije služiti kao plašt za protudržavno rovaranje. Ima ih takih, koji su poslije prijelaza pomagali četnike, dapače su se neki i odmetnuli. No nisu svi bez razlike takovi.“²⁹ Prema izvještaju podnesenom iz Ključa nakon Drugog svjetskog rata vidljivo su najbrojniji prijelazi zabilježeni u naseljima Prisjeka, Biljani, Ramići, Sanica, Pištenica i u Ključu. Prema tome izvještaju izgleda da se između 6.500 i 7.000 osoba izjasnilo za prijelaz.³⁰

Brojni su bili podnesci prijava za prijelaz na rimokatolicizam i na području Sanskog Mosta. Tu je, primjerice, cijelo selo Tramošnja podnijelo molbu za prijelaz. Popis članova obitelji nalazi se na petnaest stranica pisanih na pisačkoj mašini.³¹ Istovjetna je situacija i sa mještanima sela Usorci gdje su za prijelaz podnijele prijavu čak 103 obitelji³², odnosno sa selom Busnovi kod Prijedora gdje je molbu podnijelo 87 obitelji.³³ Iz sela Kljevci kod Sanskog Mosta pet obitelji 24. rujna 1941. traže prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest koristeći izvjesnu vrstu univerzalne molbe za prijelaz: „Niže potpisani mole za prijelaz sa grkoistočne na katoličku vjeru. Ujedno očituju da bez ičijeg nagovora nego posve slobodno, promišljeno i iz vlastite pobude i unutarnjeg osvjedočenja da je katolička vjera prava i jedina spasonosna prelaze u istu te žele i mole da budu primljeni u krilo katoličke Crkve. Obećaju da će u buduće živjeti po načelima katoličke crkve i vršiti vjerske dužnosti kao i ostali dobri i pravi katolici.“³⁴ Prema poslijeratnom izvještaju čini se da dr broj onih što su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest kreće oko 15.000, te da su najbrojniji prijelazi zabilježeni u naseljima Usorci, Poljak, Pobrižje, Podlug, Zdena, Krkojevci, Đedovača, Husmovci, Kljevci, Sanski Most, Stari Majdan, Tomina i Kozica.³⁵

29 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 27, 1031-B-1942.

30 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, str. 129.

31 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 16, 5004-B-1941.

32 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 16, 5005-B-1941.

33 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 16, 5006-B-1941.

34 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 11, 3523-B-1941.

35 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, str. 130.

Mного je Srba tražilo prijelaz i na području Livna, njih 540 – 185 odraslih i 355 djece. a 537 ih je prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest.³⁶ Taj broj obuhvata samo prijave podnesene do 15. listopada 1941. godine. Zanimljiv je dopis župnika Srećka Perića od 17. listopada 1941. godine iz Livna koji izbjestava da se oko 400 ljudi iz Velikog Gubera i Potočana prijavilo za prijelaz, ali da, od kada su talijanske trupe došle u okolicu Livna „malo tko dolazi na vjersku poduku“. Navodno su prema Periću Talijani „okuražili pravoslavne, da vjere ne mijenjaju“. „Mi svećenici ne smijemo više ići u srpska sela, da grkoistočnjake spremamo u vjeri, akoprem su isti pismeno zatražili prijelaz na katoličku vjeru. Dapače, svećenici su zvani na odgovornost radi naše katehizacije grkoistočnjaka. Mi smo im odbrusili da je to stvar Sv. oca Pape i naših biskupa i da se oni ništa ne imaju u te stvari miješati.“³⁷ Činjenica je da su Talijani u svojoj zoni odgovornosti štitili Srbe od prekrštavanja, pokolja i prisilnog iseljavanja, pa su se stoga Srbi našli u znatno boljem položaju negoli prije dolaska Talijana.

I u okolici Jajca je bilo prijelaza. Tako su mještani sela Krezluk, Bukovica, Ipota, Šerići. Dobro Brdo, Dubrave, Čipić, Vijenac, Šanjkar, Bravnice i Barevi izrazili želju da pređu u rimokatoličku vjeroispovijest. Iz Bareva se prijavilo 28 obitelji, a iz ostalih sela 86 obitelji. Potom je uslijedio i prijelaz mještana sela Gogići, Prisoje, Tonkovac, Đumezlije, Kovačevac, Čerkazovići, Zaskoplje, Ćusine, Brišće, Borci, Perućica, Žaovine i Jezero odakle je prijelaz tražilo 185 obitelji.³⁸

Župnik iz Varcar Vakufa Nikola Kaić obavljao je prijelaze na području kotara Varcar Vakufa (Mrkonjić Grada). Tu je, na teritoriju općine Podrašnice, prijelaz zatražilo 15 obitelji, na teritoriju općine Bilajce čak 363 obitelji, dok se na području općine Gustovara za prijelaz prijavilo 289 obitelji.³⁹

Posebno zanimljiva bila je situacija u kotara Cazin (u to vrijeme obuhvaćao je područje Velike Kladuše i Cazina), pošto tu, prema sačuvanim dokumentima, možemo pratiti kako se razvijalo pitanje vjerskih prijelaza i koje su bile posljedice tih vjerskih prijelaza. Naime, na tom području je malobrojno pravoslavno stanovništvo kompletno prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. Tako su predstavnici sela Rujnice kod Tržačke Raštele poslali

36 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 15, 3595-B-1941.

37 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 15, 4760-B-1941.

38 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 16, 4946-B-1941, 4947-B-1941 i 4948-B-1941.

39 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 20, 6214-B-1941.

molbu poglavniku NDH Anti Paveliću u kojoj je doslovno pisalo: „Molimo Vas Poglavniče, da nas uzmete u zaštitu i poštedite naše živote i živote naše nevine djece, a mi Vam se zaklinjemo, da ćemo Vama i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj biti uvijek vjerni, odani i pokorni državljani, te ljubiti zemlju u kojoj živimo. Gospodine Poglavniče! Mi nismo krivi za ova teška stradanja, koja su nas neuke i nevine seljake sada zadesila, nego su krivi naši bezumni i prokleti popovi i učitelji itd., koji su se za vremena sklonili, a mi jadni stradavamo, za njih ni krivi ni dužni. Dopuštamo, da ima van našeg sela takvih ljudi, koji rovere i rade protiv naše Nezavisne Države Hrvatske, ali u našem selu toga do danas nije bilo, a zaklinjemo se da ne će ni biti nikada dok smo mi živi. Mi jamčimo kako našim životima tako i životima naše nevine djece, da se između nas u našem selu neće dogoditi niti ma i najmanji incident, pa ni jedna riječ neće pasti protiv naše Nezavisne Državi Hrvatske, a kamoli što drugo, a koji bi se usudio između nas bilo što rovariti, ili bi ma tko drugi došao među nas rovariti, mi ćemo ga sami predati vlastima bilo živa ili mrtva. Ujedno Vas Poglavniče sklopljenih ruku i suznim očima molimo, da nam dozvolite prijelaz na rimokatoličku vjeru kako nama tako i našoj nevinoj djeci, da nebudemo živili u onoj vjeri, koja nas je do ovih muka dovela, a sve krivnjom naših pokvarenih i bezumnih popova i učitelja, jer zapravo reći, nema ni smisla živiti u drugoj vjeri, nego u rimokatoličkoj kada hvala Bogu i Vama Poglavniče imademo našu Nezavisnu Državu Hrvatsku i proklet bio svaki onaj koji bi proti njoj ma na koji način rovario, a mi ćemo sa takovima učiniti onako kako smo se gore zakleli, te ćemo u svakom pogledu nastupati kao pravi, poštteni i iskreni Hrvati.“⁴⁰ Nakon toga slijedi popis 56 kućedomaćina koji mole za vjerski prijelaz. Skoro identično pismo 20. kolovoza 1941. pišu i mještani sela Krndija-Bukovica blizu Rujnice. Na kraju slijede otisci prstiju pojedinih kućedomaćina čime oni potvrđuju da će se držati onoga što u pismu poglavniku stoji.⁴¹ Takvu su molbu poglavniku poslali i mještani selo Marin Most kod Cazina istog dana, 20. kolovoza 1941.⁴² Na isti način su pisali i mještani obližnjeg Kordunskog Ljeskovca na drugoj strani Korane u Hrvatskoj.⁴³ Vrlo je jasno da su žitelji tih sela bili zaplašeni pokoljima što su se dogodili krajem srpnja i početkom kolovoza na području Cazinske

40 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 10, 3033-B-1941.

41 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14, 4433-B-1941.

42 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 19, 2249-B-1941.

43 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14, 4453-B-1941.

krajine, pa im se, po svemu sudeći, činilo da će ovako spasiti gole živote. Na cazinskom području prešla su na rimokatolicizam nešto kasnije, 20. prosinca 1941, i naselja Osredak, Pištalina i Vrelo.⁴⁴ Pet dana kasnije (25. prosinca 1941.) mole za prijelaz i pravoslavni iz sela Johovica, Vidovska i Donja Gata.⁴⁵ I na bihaćkom području bilo je mnogo masovnih prijelaza. Tu na rimokatoličku vjeroispovijest prelaze žitelji sela Mala Gata (27 obitelji), Jankovac (32 obitelji), Vrsta (42 obitelji) i Pritošnja (16 obitelji). Molbe su podnesene početkom listopada 1941. godine i podupro ih je rimokatolički župnik iz Bihaća.⁴⁶ Početkom 1942. godine prešli su na rimokatolicizam i pravoslavni iz sela Izačić i sela Muslići.⁴⁷ I u kasnijem periodu, u veljači 1942, pravoslavni mještani Otoke i Jezerskog tražili su prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest zbog straha od divljih ustaša muslimana što su haračili tim krajem. Prijelaz je 17. veljače 1942. tražilo 214 mještana, a ukoliko nije moguće da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest, kako je stajalo u dopisu, tražili su iseljenje u Slavoniju.⁴⁸ Da bi se spasili od ustaša iz okolice Velike Kladuše i Cazina izvjestan broj pravoslavnih vjernika na području Cetingrada u Hrvatskoj prelazi na islam. Prema nekim podacima bilo ih je 120.⁴⁹ Sudbinu prijelaznika s područja Osredka i okolice u kotaru Cazin možemo pratiti kroz dokumente i u 1942. godini. Činjenica je da većina onih prijelaznika koji su tijekom 1941. prešli na rimokatoličku vjeroispovijest na području kotara Cazin na kraju bježe od muslimanskih ustaša što ih prisiljavaju da prijeđu na islam. U kotaru Cazin je prijelaznike posjećivao fra Marijan Jakovljević; on je po selima hodaio pješice i ostao sa svojom novom pastvom i u najtežim trenucima, točnije i u vrijeme sukoba partizana i ustaša. U svom dopisu od 1. listopada 1942. opisuje kako su prijelaznička sela cazinskog kotara više puta prelazila iz ruku ustaša u partizanske ruke i obrnuto te kako je jedva izvukao živu glavu.⁵⁰

U pojedinim većim gradskim središtima kotarske su vlasti vodile sta-

44 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 28, 1333-B-1942.

45 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 31.

46 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 4350-B-1941.

47 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 28, 1336, 1337 i 1338-B-1942.

48 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 50, 3448-B-1942.

49 Čini se da ni to nije puno pomoglo pravoslavcima, budući da su bili proganjani i ubijani od ustaša na tome terenu. O tome vidi u: V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, 71–73.

50 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 56, 10654-B-1942.

tistiku o tome koliko je izdano potvrda za vjerski prijelaz po pojedinim zanimanjima. Takva statistika sačuvana je za kolovoz 1941. za kotar Banja Luku. Vidljivo je da je izdano 28 potvrda za seljake vjenčane u pravoslavnoj crkvi te po jedna potvrda za općinskog bilježnika, stolara, pekarskog pomoćnika, općinskog pisara, trgovca, obučara, željezničarskog službenika i umirovljenika. I samcima pravoslavne vjeroispovijesti izdane su potvrde pa su tako izdane po jedna potvrda za učiteljicu, učitelja, slugu, konobara i domaćicu i tri za seljake. Izdane su i potvrde i u slučajevima mješovitih brakova – jednom kafedžiji, za četvero seljaka, jednom kovaču i supruzi izvjesnog oružnika. Jedna je potvrda izdana i za prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest. Odbijena nije bila niti jedna molba. Dakle, izdane su sveukupno 52 potvrde za prijelaz.⁵¹ U rujnu je takvih potvrda izdano 46.⁵²

Dobrosusjedski odnosi, međusobno povjerenje i predratna prijateljstva ni u ratu u pojedinim slučajevima nisu posve zaboravljena. Oni koji su bili u prilici pomagali su kako su znali i umjeli svojim ugroženim prijateljima, susjedima i rođacima. O tome govori molba što ju je uputio fra Paškala Višne iz Visokog intervenirajući za poznanika Simu Damjanovića kojem je kotarski predstojnik u Visokom odbio molbu za vjerski prijelaz. Naime, Damjanović je bio umirovljeni sudski glasnik, pa je zbog toga bio sumnjiv kotarskom predstojniku. Višna je naveo: „Obitelj Sima Damjanovića i sinova je bolje stojeća u tom smislu što su svi vrijedni i čestiti ljudi, a nisu raspikuće. Svoje zemlje nemaju, jer bi inače obrađivali svoju zemlju i ne bi hodali po tuđim službama. Simo Damjanović je penzionisan još od Austrije, a ne od Jugoslavije. Oni su bistri i svjestni ljudi, a k tome i karakterni, pa im se možda to pripisuje da su ‘tvrdochorni Srbi’.“⁵³ I za Danila Krunića reagirao je fratar Velimir Mile Ilovača iz franjevačkog samostana u Visokom. Krunić je u molbi napisao da je „oženjen katolkinjom“ i da se već „duže vremena bavi mišlju da prijeđe na rimokatoličku vjeru“. „Sa Hrvatima i katolicima sam oduvijek živio u najboljoj slozi i ljubavi, saradjivao sam s hrvatskim društvima i u svemu saosjećao sa Hrvatima. Tako sam bio član Napredka 10 godina, član Hrvatske čitaonice u Brezi 16 godina, čiji sam i odbornik.“ Ističe da se nikada nije ogriješio o interese hrvatskog naroda i da nikada nije bio član društava koja su bila protuhrvatska. Međutim, unatoč tome što je dopis poslan u kolovozu, u listopadu još nije bilo odgovora, pa je stoga fratar Ilovača reagirao da se s

51 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 12, 3569-B-1941.

52 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 13, 3847-B-1941.

53 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 13, 3869-B-1941.

timi požuri. Ilovača je reagirao i za Iliju Botića iz Visokog, bogatijeg čovjeka i svršenog pravnika, kojem je stigla odbijenicu za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Ilovača ističe kako je Botić maturirao na Franjevačkoj gimnaziji u Visokom, kako „nikada nije bio niti u jednom srpskom društvu“ te da se s Hrvatima „uvijek družio“. Napomenuo je i kako su ga jugoslavenske vlasti osudile na zatvor mjesec dana i da to mogu potvrditi „svi čestiti Hrvati, koji su Hrvati uvijek bili, a ne od 10. travnja ili od 1. srpnja“.⁵⁴

Iz dopisa reis-ul-uleme očigledno je da je postojao drugačiji odnos prema Srbima što su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest od odnosa prema koji su prešli na islamsku vjeroispovijest. Navodno su, prema reis-ul ulemi, pojedini pravoslavni koji su prešli na islam bili i ubijani.⁵⁵

Da je akcija masovnih vjerskih prijelaza zapinjala na terenu već u prosincu 1941. vidljivo je iz dopisa Biskupskog ordinarijata u Banjoj Luci. Taj Ordinarijat tvrdi da je na području Banjalučke biskupije do 18. prosinca 1941. oko 35.000 osoba prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. „Ovi prijelaznici nalaze se u blizini katolika, pa ih služe lokalni rimokatolički župnici ili kapelani.“ Međutim, istovremeno napominje: „Da četničko-komunistička akcija nije našim krajevima zauzela ovalikog maha, bilo bi prijelaza mnogo više i mogle bi se osnovati nove župe. Ovako je zasad nemoguće. Jer gdje god su grkoistočnjaci kompaktni, tu i akcija pobunjenika hvata korijena i uspijeva. Zato ih mnogo ne može ni izvršiti prijelaza. Pokret za prijelaz bio je jedno vrijeme zasto, zbog naprijed spomenutog razloga. Međutim se u zadnje vrijeme opet javlja. Tako se je ovih dana iz okoline Bosanskog Novog javilo preko 550 obitelji za prijelaz. Oni su već pripravljeni poučeni. Kako nas pak župnik iz Bosanske Dubice izvješćuje, velik je pokret za prijelaz i ondje u svim selima u blizini grada. U selima, koja su bliže šumi, u kojoj se zadržavaju četničko-komunističke bande, nemoguća je svaka akcija, jer ovi ometaju prijetnjama i nasiljima.“⁵⁶ Prema izvještaju Vjerskog ureda poglavnika iz sredine prosinca 1941. može se zaključiti da su prijelazi zastali u krajevima gdje su Talijani preuzeli vlast, odnosno gdje su „vratili srbske popove iz prognanstva u Srbiji“, a da je na području oko Bosanske Gradiške⁵⁷, oko Brčkog i oko

54 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14.

55 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14, 4447-B-1941.

56 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 23, 6857-B-1941.

57 Prema izvještaju kotarskih vlasti podnijetih nakon rata Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora na području Bosanske Gradiške tijekom rata prešlo je na rimokatoličku vjeroispovijest 155 ljudi. (vidi: V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, str. 130.

Tuzle „pokret prijelaza uzeo maha“.⁵⁸

I u 1942. godini nastavljeni su pomenuti prijelazi. Tako je na području kotara Derventa od uspostave NDH zabilježeno da su od travnja 1941. do početka veljače 1942. godine stigle 834 prijave za prijelaz sa 3.095 prijelaznika, a krajem istog mjeseca 993 prijave sa 3860 prijelaznika.⁵⁹ Dana 1. veljače u blizini Dervente obavljen je i javni prijelaz pravoslavnih mještana sela Polje. „Povratnici na pradjedovsku vjeru pobožno su u župskoj crkvi slušali svetu misu, a poslije mise krenuli u kotarsku oblast gdje ih je dočekaio kotarski predstojnik i njima upravio nekoliko riječi o značenju ovog događaja. Nakon govora kotarskog predstojnika koji je ovom prilikom zastupao i gospodina župana Župe Posavje prisutni su kliknuli: ‘Živio Poglavnik, Živjela Nezavisna Država Hrvatska! Za dom spremni!’“. I mještani ostalih sela Općine Bosanski Lužani – Višnjik, Lužani Šemsibegovi i Barice – skupno su podnijela molbu za prijelaz, a skupni prijelaz je trebalo da bude obavljen kada se prijelaznici pripreme za to.⁶⁰ O tome da je u nekim zonama bilo malo prijelaznika govori podatak da je na području kotara Bijeljina od 68.132 pravoslavnih tek njih 35 do 15. studenog 1941. prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest ili islam.⁶¹ Slično je bilo i na području kotara Zenica gdje je od ukupno 6.000 pravoslavnih tek 76 njih obavilo prijelaz, dok ih je još 46 to najavilo.⁶² Do lipnja 1942. godine vidljivo je da se broj prijelaza nije značajno povećao. Naime, tada je Velika župa Posavje zatražila evidenciju o broju prelazaka s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest te su na području Bijeljine evidentirali 71 prelaznika i još 646 koji su najavili prijelaz⁶³; potom na području kotara Brčko 3.028 prelazaka i još 3.256 koji su najavili prijelaz⁶⁴, zatim na području ispostave Bosanski Šamac 22 prijelaznika i još 260 što su to naja-

58 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 25, 177-B-1942.

59 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 29, 2078-B-1942.

60 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 27, 1033-B-1942.

61 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 55/1941.

62 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 65/1941.

63 Iz jednog izvještaja od 28. ožujka 1942. jasno se može uvidjeti da je na području kotara Bijeljina između 1. siječnja 1942. i 28. ožujka 1942. godine prešlo s pravoslavlja na rimokatolicizam i islam 120 obitelji, odnosno 304 osobe, od kojih 303 na rimokatoličku vjeroispovijest. (Vidi: V. Đ. Đurić, *Prekrštanje...*, 222–235.

64 Iz izvještaja podnesenog nakon rata Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vidljivo je da su s područja kotara Brčko prešlo na rimokatolicizam 1974 osobe. (Vidi: V. Đ. Đurić, *Prekrštanje...*, str. 130–131.

vili⁶⁵, na području kotarske oblasti Derventa 607 koji su prešli i još 4.123 što su to najavili, na području Ispostave kotara Derventa u Bosanskom Brodu 821 onih koji su prešli i još 6.976 sa najavama⁶⁶, na području kotara Gradačac 23 prelaznika i 27 najavljenih, na području Ispostave kotara Gradačac u Odžaku četvero što u prešli i još 15 koji su najavili svoj prelazak.⁶⁷ Najveći broj onih koji su početkom 1942. godine najavili prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, to nisu uradili. Nezainteresiranost za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest posebno je karakteristična za područja gdje su pravoslavni bili u apsolutnoj većini ili gdje je partizanski ili četnički pokret uzeo maha, pa potom su tu područja što nisu bila pod direktnom kontrolom ustaških vlasti.

Hrvatska pravoslavna crkva osnovana je zakonskom odredbom ustaškog poglavnika Ante Pavelića 6. lipnja 1942. godine na temelju zakonske odredbe o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi od 3. travnja 1942. godine. Za njenog vrhovnika izabran je vladika Grigorij Ivanovič Maksimov Germogen. Uz Zagrebačku mitropoliju planirano je bilo osnivanje brodske, sarajevske i petrovačke eparhije. Uspostava Hrvatske pravoslavne crkve prekinula je masovnu pojavu prijelaza pravoslavaca na rimokatoličku vjeroispovijest. Nakon 1942. broj prijelaza opada na području čitave NDH, pa tako i u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Na području današnje Bosne i Hercegovine broj vjerskih prijelaza bio je manji negoli je to bilo na teritoriju današnje Hrvatske. Naime, okolnosti u kojima su se odvijali vjerski prijelazi na današnjem bosansko-hercegovačkom tlu bile su znatno teže od okolnosti na području današnje Hrvatske. Sukobi što su uslijedili već u lipnju 1941. na području istočne Hercegovine onemogućili su daljnje akcije prekrštavanja srpskog pravoslavnog stanovništva, a slično je bilo i na području Bosanske Krajine. O broju prekrštenih govori

65 Čini se da je s pravoslavne vjeroispovijesti prešlo svega 26 pravoslavnih između 1941. i 1945. godine. (Vidi: V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, 131–132.)

66 Ipak, čini se da usprkos tome što su najavili prijelaz pravoslavni iz Bosanskog Broda i okolice nisu prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Naime, prema dopisu od 22. siječnja 1942. koji Velika župa Posavje šalje Kotarskoj oblasti Bosanski Brod vidljivo je da je od 10.000 grkoistočnjaka najavilo vjerski prijelaz njih 7.000 i dobilo potvrde no nakon toga sa tim potvrdama ne dolaze župnim uredima i ne poduzimaju ništa. (Vidi: V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje...*, str. 102–103.)

67 HDA, Velika župa Posavje, kutija 1, 1817/1942; prema: N. Barić, „O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje“, u: *Croatia christiana periodica*, sv. 74 (2014), str. 140.

samo podatak koji posjedujemo za Banjalučku biskupiju gdje je, prema jednom sačuvanom dokumentu, do početka 1942. godine 35.000 pravoslavnih prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. Molbe što su podnositelji dostavljali prvo općinskim i kotarskim vlastima, odnosno ustaškim logorima i taborima bile su pojedinačne, obiteljske, kolektivne i masovne, a prekrštavalo se i bez tog formalnog uvjeta. Najveći broj molbi kolektivnog karaktera, uz masovno ritualno prekrštavanje, registriran je u Banjalučkoj biskupiji, odnosno u Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Srbi s teritorija koji obuhvaća današnja Bosna i Hercegovina podnosili su molbe s nadom da će time sačuvati zaposlenja, domove i svoju imovinu, a u krajnjoj liniji i goli život. Međutim, unatoč svoj demagoškoj mimikriji klera i režimskih vlasti, bilo je riječ u osnovi o prisilnoj raboti, dakle o zločinu nad vjerskom i nacionalnom manjinom u egzistencijalno iznuđenoj poziciji u koju je žrtva dovedena primjenom osnovne ustaške ideološke matrice. Istine radi, treba reći da su neki župnici što su pisali molbe (preporuke) bili blagonakloni prema osobama koje su molile za prijelaz i preporučivali su te molbe. Trebalo bi napomenuti da su prijelazi uistinu bili formalnog karaktera, budući da veći broj prijelaznika nikada nakon toga nije prakticirao rimokatoličke običaje. Kad su u jesen i zimi 1941. i u proljeće 1942. godine ustaški zločini uzeli maha, posebno u nekim dijelovima današnje Bosne i Hercegovine, prekršteni Srbi su shvatili da im promjena vjere neće pomoći, odnosno da je bila politikantska, licemjerna i realno besmislena. Izvjestan broj „bivših pravoslavnih“ poslije ustaških operacija čišćenja terena razbježao se po šumama i priključio partizanima, drugi su odvedeni u koncentracione logore, a treći poubijan na kućnim pragovima ili stratištima. Uspostavom Hrvatske pravoslavne crkve 1942. prekinuta je politika masovnih prekrštavanja. Broj prijelaza tada je rapidno pao. Epilog kampanje prekrštavanja pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest je nakon uspostave federativne Jugoslavije bio lapidaran: poništavaju se svi vjerski prijelazi. U sačuvanoj knjizi prijelaza za župu Kunić Ribnički (u dugoreškom kraju uz rijeku Kupu), piše: „Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vieća Narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) izdalo je 26. augusta 1944. sljedeću odredbu: ‘Prevođenje pravoslavaca od 1. 10. 1941. za vrijeme okupatora bilo je prisilno, zato ništavno i bez vrijednosti. Voditelji matičnih knjiga dužni su ureda radi da brišu sva taka prevođenja. Postupak treba da je brz i bez formalnosti’.”⁶⁸

⁶⁸ Te riječi je u matičnoj knjizi vjenčanih župe Kunić Ribnički koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu zapisao kunički župnik 26. srpnja 1945. godine. (HDA, Matična knjiga vjenčanih Kunić Ribnički).

Literatura

BARIĆ, Nikica, „O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje“, *Croatia christiana periodica*, sv. 74: Zagreb, 2014, 135–163.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Državna štamparija, Beograd, 1938.

Đurić Đ. Veljko, *Ustaše i pravoslavlje – Hrvatska pravoslavna crkva*, Beletra, Beograd 1989.

Đurić Đ. Veljko, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Alfa, Zemun 1991.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i NDH*, SN Liber – Školska knjiga Zagreb, 1978.

KRIŠTO, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, knjiga prva–druga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.

KRIŠTO, Jure, *Sukob simbola: Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2001.

SIMIĆ, Sima, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd, 1958.

ŠKILJAN, Filip, „Prevjeravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Tokovi istorije*, knjiga I, Beograd, 2014, 135–173.

ŠKILJAN, Filip. 2015a. „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotara Križevci u vrijeme NDH“, *Cris*, 17 (1), 97–107.

ŠKILJAN, Filip. 2015b. „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945“, *Zbornik Janković*, 1: 101–122.

ŠKILJAN, Filip. 2015a, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće.

ŠKILJAN, Filip. 2016a. „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest u Podravini između 1941. i 1945. godine“, *Podravina*, 15 (29): 168–179.

ŠKILJAN, Filip. 2016b. „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH (1941–1945) na području arhidiakonata Svetačje (Novska, Nova Gradiška, Oriovac)“, *Kultura polisa*, 12 (31): 185–202.

ŠKILJAN, Filip. 2016c. „Vjerski prijelazi na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području Varaždina, Međimurja i u Hrvatskom zagorju između 1941. i 1945“, *Hrvatsko zagorje, časopis za kulturu*: 117–135.

ŠKILJAN, Filip. 2016d. „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeru u vrijeme NDH na području Bjelovarskog dekanata“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 10: 295–314.

ŠKILJAN, Filip. 2017a. „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhiđakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941–1945)“, *Scrinia slavonica*, 17: 223–251.

ŠKILJAN, Filip. 2017b. „Prevjeravanja pravoslavnih Srba u Goričkom arhiđakonatu (Karlovac i okolica) između 1941. i 1945. godine“, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 18 (1-2): 127–145.

ŠKILJAN, Filip. 2017c. „Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega“, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 6: 173–195.

TOMASEVICH, Jozo 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: EPH Media.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, ZLO-ČINI NDH - knjiga 1: godina 1941., tom 25, 1993. Beograd.

Izvori

HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja; Velika župa Posavje; Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek

Tiskovine

Katolički list

Narodne novine

Internetski izvori

AKMADŽA, Miroslav. Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji na www.alfaportal.hr.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Kronologija_usta%C5%A1kih_zlo%C4%8Dina_1941.#cite_note-123.

94(497.11)“1941/1945”(093)
355.425.2(497.11)“1942/1944”(093)
341.322.5(497.11)“1941/1945”(093)
COBISS.SR-ID 12906505

Небојша СТАМБОЛИЈА

истраживач сарадник, Институт за савремену историју Београд

Борис ТОМАНИЋ

истраживач сарадник, Институт за савремену историју Београд

КВАНТИФИКАЦИЈА ЗЛОЧИНА ПРИПАДНИКА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ ПРЕМА ПОДАЦИМА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Апстракт: На основу необјављене архивске грађе, публикованих извора и релевантне литературе нумеролошки су анализирани злочини припадника Српске државне страже (СДС) током Другог светског рата. У почетном делу текста дат је кратак осврт на оснивање и деловање СДС-а. Потом је, с тим у вези, пажња посвећена раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Посебно је апострофирана улога чланова Државне комисије у прикупљању и систематизацији података у нумеролошком облику. На крају рада приложени су табеларни и статистички прегледи злочина СДС-а уређени по територијалном и тематском принципу.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, окупација, злочини, Српска државна стража, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Реорганизација окупаторског и колаборационистичког система безбедности у окупираној Србији почетком 1942 – стварање Српске државне страже

Почетком 1942. године, у циљу ефикаснијег контролисања територије окупиране Србије, долази до реорганизације безбедноснообавештајног апарата немачке окупаторске силе. Од Више команде за нарочиту употребу и Штаба војноуправног команданта формирана је институција командујућег генерала и војног заповедника, а ту функцију је обављао генерал Паул Бадер. Оперативна група полиције и нацистичка

обавештајна служба спојене су, а на чело нове институције (заповедник полиције сигурности и службе безбедности – БДС) именован је пуковник Емануел Шефер. Током фебруара у Србију стижу и четири пука полиције поретка; тим формацијама командовао је потпуковник Андреас Меј. Приспећем СС-генерала Аугуста Мајснера и стављањем полицијског и обавештајног апарата под његову команду, почетком фебруара, долази до процеса реорганизације.¹

У складу са новонасталим променама указала се потреба и за реорганизацијом колаборационистичких оружаних снага. На састанцима код председника такозване Владе народног спаса генерала Милана Недића договорено је да нова формација буде названа Српска државна стража (СДС). Уредба о устројству објављена је 3. марта 1942. године. По тој уредби СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која обавља полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС-а деловали су у служби Министарства унутрашњих послова. Српска државна стража обухватала је 1) градских државних стража, са службом у Београду и другим градовима, 2) пољску државну стражу, чији су припадници обављали службу на целој територији земље осим на подручјима градских стража, и 3) граничну стражу. На територији града Београда, као посебна јединица, директно подређена управнику града Београда, службу је обављала Српска државна стража Управе града Београда. СДС је предводио командант и са штабом је представљао команду те формације. Даље, територијалном поделом припадници СДС-а били су распоређени у окружне (градске), а ови у среске (квартне) одреде. Срески су се даље делили на потребан број станичних одељења. Припадници СДС морали су да испуњавају одређене услове што се тиче висине и година старости, а била је обавезна и „припадност аријевској раси и српској народности“, с тим што је Министарство унутрашњих послова на предлог команданта СДС-а могло кандидата да ослободи услова припадности српској народности и осталих услова, сем кад је

¹ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. 1, Београд 1979, 286; Мухарем Кресло, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979, 70; Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, *Лесковачки зборник*, L, 2010, 292. О немачком окупационом систему у Србији још у: Петар Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, 1956, 84–92; *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, Београд 1959; Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, 159–168.

реч о аријевској раси. Иако је СДС формално био потчињен председнику владе Недићу и министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу, том формацијом у потпуности је руководио Мајснер; за градску и пољску стражу био је задужен Андреас Меј, а граничном стражом је командовао Франц Нојхаузен, немачки опуномоћени представник за привреду.²

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – рад на систематизацији злочина

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је одлуком Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), на Другом заседању у Јајцу 29. новембра 1943. године. Од оснивања председник Комисије био је др Душан Недељковић,³ професор Универзитета у Београду.⁴

Одлука АВНОЈ-а о оснивању Државне комисије ставила је том телу у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих особа одговорних за почињене ратне злочине у Југославији и оних који их и даље чине и одредила да Комисија делује при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), касније Председништву владе ФНРЈ. Председништво је било задужено да именује чланове Комисије и пропише правилник о њеном раду. Ипак, Државна комисија није имала надлежности у домену директних оптужби, суђења и кажњавања. Ти задаци и даље су остали под ингеренцијом других војних и цивилних органа.⁵

2 М. Борковић, *н. д.*, 287–290; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011, 155–158.

3 Душан Недељковић (1899–1984) био је професор Филозофског факултета у Београду, етнолог, филозофски писац и члан САНУ и МАНУ. Био је учесник НОБ-а од 1941. године. Аутор је око две стотине мањих и већих радова из историје филозофије и више студија о разним филозофским питањима. *Мала енциклопедија Просвета*, Том 2, Београд 1986, 769.

4 Архив Југославије, фонд: 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла: 809, документ: 10 (даље: АЈ, 110–809–10).

5 Поред одлуке о оснивању, други основни документ за организацију и рад ове службе јесте Правилник о раду државне комисије, донет 8. маја 1944. године. Правилник, у само 13 чланова, даје основне смернице деловања Државне комисије, земаљских комисија и њихових органа. Тај документ је до краја рада Комисије остао најважнији правни пропис за рад њених чланова. АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића o radu Državne komisije*, 1, 40; Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, октобар-децембар, број 1–2/3–4, Београд 1961, 388.

Државна комисија је деловала нешто мање од пет година и у њеном раду могу се уочити три фазе, од којих свака има извесне посебне карактеристике како у односу на организацију и структуру службе, тако и у односу на поље деловања. Прва фаза рада обухвата период од оснивања до завршетка рата и ослобођења целе земље. Друга фаза углавном од маја 1945. до средине 1946, а трећа од друге половине 1946, до завршетка рада и укидања Комисије Указом Председништва владе ФНРЈ од 14. априла 1948. године. Тим Указом активности Државне комисије требало је да доврши Јавно тужилаштво ФНРЈ и архива Комисије је предата на чување Врховном суду ФНРЈ.⁶

У периоду када је рад на истраживању и утврђивању злочина био најинтензивнији постојале су, поред Државне комисије као централног органа, шест земаљских комисија (за сваку народну републику), једна покрајинска (АП Војводина), две обласне (Космет и Санцак), 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских комисија. Поред те „редовне“ мреже образоване су и посебне анкетне комисије при Државној комисији и земаљским комисијама са задатком да истражују и утврђују поједине злочине већег обима или специфичног карактера. Таквих комисија укупно је било 28.⁷

Државна комисија, земаљске, једна покрајинска, обласне и остале комисије прикупиле су више од 900.000 пријава о ратним злочинима и ратним злочинцима које су им поднели оштећеници, преживеле жртве, чланови породица настрадалих или други грађани. У границама могућности, све пријаве су провераване у смислу њихове веродостојности. Записника о саслушањима сведока има скоро 550.000, а поред тога велики је број записника о саслушањима самих криваца, као и записника о увиђају на лицу места, ископавању масовних и појединачних гробница и сл. Обиман материјал представљају и документи из непријатељских извора – прикупљено их је око 20.000. У току рада комисије су донеле око 120.000 одлука којима је утврђена оодговорност око 65.000 „ратних злочинаца, издајника и народних непријатеља“. Комисија је имала задатак и да процени ратну штету проузроковану током чињења злочина, као и да спроведе меру о прелазу непријатељске имовине у државну својину; то је, истина, чињено само на почетку деловања комисија, док све те активности нису прешле у надлежност других органа. Када је реч о злочинцима или издајницима за које се знало или претпостављало да су

6 А. Бајс, *н. д.*, 389; Jelena Lopičić-Jančić, *Albert Vajs (1905–1964), život i delo*, Beograd 2014, 29.

7 А. Бајс, *н. д.*, 390–391.

у иностранству анхажовање Државне комисије било је унеколико сложеније. У таквим случајевима приступало се захтевима за изручење, било посредством делегација Државне комисије у иностранству, било преко Министарства спољних послова. Уколико су злочинци били страни држављани, тзхтеву за ексттрадицију најчешће је претходило регистровање поменутих особа код Комисије Уједињених нација за ратне злочине (КУН). Те активности одвијале су се посредством Делегације при КУН. Југославија је затражила регистровање скоро 5.000 најодговорнијих окупаторских ратних злочинаца, као и неколико домаћих у том рангу и издајника. КУН је прихватила и унела у своје записнике нешто мање од 2.700 злочинаца. Међутим, укупно је изручено тек око 200 окупаторских и 171 домаћих ратних злочинаца.⁸

У овај истраживачки рад ваља уврстити још и израду елабората и тематских реферата који су обрађивали извесна посебна питања, нарочито поједине масовне злочине. Укупно је израђено 170 елабората. Важну активност у том смислу представља и израда структурних шема окупаторских организација, војних организација и других формација. Посебно се приступило и изради статистичких табеларних прегледа попуњаваних према врсти злочина.⁹

Министарство иностраних послова упутило је 26. јуна 1945. године молбу Државној комисији за израду реферата у циљу презентације „колико је жртава претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“. Тај реферат требало је да послужи југословенској делегацији на мировној конференцији, оа је требало да има карактер статистичког приказа жртава по срезовима и евентуално по општинама.¹⁰

Државна комисија је својим актом наложила израду таквих прегледа 8. јула 1945. године и од свих земаљских комисија затражила хитно прикупљање „статистичких података о жртвама“. Уз акт су послати и истоветни формулари које је требало упутити свим месним народним одборима ради попуњавања. Такође је наређено да сви прикупљени формулари буду достављени Државној комисији до 8. августа 1945. године.¹¹

Табеле које је требало да буду попуњене подељене су у четири категорије, формулара према врсти злочина:

8 А. Бајц, *н. д.*, 394–395; АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића о раду Државне комисије*, 21–29, 47–54.

9 Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

10 АЈ, 110–49–1.

11 АЈ, 110–49–10.

- 1) Лишење живота: бомбардовањем цивилног становништва, стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем (пребијањем); каснија смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима.
- 2) Повреде тела: осакаћење; рањавање; мучење – злостављање (којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено); туча – лака и тешка телесна повреда; силовање.
- 3) Повреде личне слободе: хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље.
- 4) Повреде имовине: спаљене куће и друге зграде; разорене куће и друге зграде; пљачка стоке; пљачка хране; пљачка фабрика и радњи; пљачка намештаја; пљачка одела.

За сваки наведени злочин (осим из четврте категорије) постојала је рубрика са поткатегоријама где су разврставани злочини почињени над „људима“, „женама“, „деци“ и „старцима“.¹²

Поред тога сваки од поменутих формулара садржавао је и поделу на извршиоце злочина: „Немци у земљи“; „Немци у логорима ван Југославије“; „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „усташе“, „Д. М.“ (припадници Југословенске војске у отаџбини); „Љотићевци“ (припадници Српског добровољачког корпуса); „Рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, што се тиче подручја Србије, дописивано руком злочини „СДС“ или „недићевци“ и „четника Косте Пећанца“ или „Пећанчевих четника“. На појединим местима навођена је и одредница „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“.¹³ Статистичке табеле попуњаване су од општина, преко срезова, округа, република, па до савезног нивоа.¹⁴

Пошто земаљске, покрајинске и обласне комисије нису могле на време да обаве тако захтеван посао, Државна комисија је морала константно да ургира и пожурје те активности на нижем нивоу. Највише проблема у Србији забележено је у том контексту у Чачанском и Новопазарском округу.¹⁵ Најједноставније речено – закаснелост у слању формулара, недостатак обучених кадрова и неповезаност надлежних ин-

¹² Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

¹³ У допису Државне комисије од 8. јула стајало је: „... Ако у којој општини постоје још и други специфични ратни злочини или групе које су вршиле злочине, њих означити у прегледу посебни...“ АЈ, 110–49–3. Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

¹⁴ Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

¹⁵ АЈ, 110–49–7–49–8.

ституција спречавали су брже и стручније обављање тих послова. Први статистички подаци које смо анализирали у овом раду потичу с краја октобра 1945, када је Земаљска комисија Србије послала Државној комисији статистички преглед.¹⁶

Због нестручности и константног одлагања сптовођења датих задужења на nižем нивоу Државна комисија огласила се 26. јануара 1946. дописом свим подручним комисијским телима: „... Приликом проучавања ових података и израде рекапитулације за целу земљу примећено је да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални. У великом броју случајева види се да се небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет. Тако у завршеном формулару за 'лишење живота' у рубрици 'смрт у логорима' Земаљске комисије Србије стоји да су изгубили живот свега 23 лица која су упућена у логор од стране Специјалне полиције... У подацима Покрајинске комисије Космета стоји да из среза ђаковачког није нико принудно пресељен итд, итд..." Због свега тога је Државна комисија поново наредила да буду прикупљени сви статистички подаци из напомену да се нарочито обрати пажња на формулар број 1 – „лишење живота“ од 6. априла 1941. до ослобађања односне територије.¹⁷ Земаљска комисија Србије је нове податке послала углавном до средине 1946. године. Међутим, проблеми у прикупљању података и даље су постојали, па је Државна комисија слала сличне дописе земаљским и покрајинским комисијама и током августа и септембра 1946. године.¹⁸

Надлежне установе, предвођене Државном комисијом, временом су схватиле да им је за успешну израду статистичких прегледа неопходно вишемесечно планирање и израда. Кад је о томе реч нарочито спора била је Земаљска комисија Хрватске – тек 10. јуна 1947. послала је Државној комисији податке „о жртвама фашистичког терора на подручју Народне Републике Хрватске и то посебно за сваки округ и скупно за читаво подручје Народне Републике Хрватске“.¹⁹

Најважнији карактеристика рада Државне комисије требало је да буде коначна квантификација и систематизација злочина на простору Југославије током Другог светског рата. Комисија је понудила разврставање злочина према типологији, интензитету, према онима који су причинили злочине, географском и тематском принципу итд. Ти подаци послужили су касније надлежним установама и институцијама у њихо-

16 AJ, 110–55–10. Видети још: AJ, 110–49–5, AJ, 110–49–11.

17 AJ, 110–49–12.

18 AJ, 110–49–13; AJ, 110–49–14.

19 AJ, 110–49–24.

вом раду на екстрадицији и суђењу ратним злочинцима, на пописивању ратне штете, одређивању репарација и тд.

У наставку текста дајемо статистички преглед почињених злочина припадника СДС-а према подацима Државне комисије. Коришћене су табеле „лишење живота“, „повреде тела“ и „повреде личне слободе“. У анализи нису коришћене табеле „повреде имовине“ због различитог карактера унетих података и несређености.

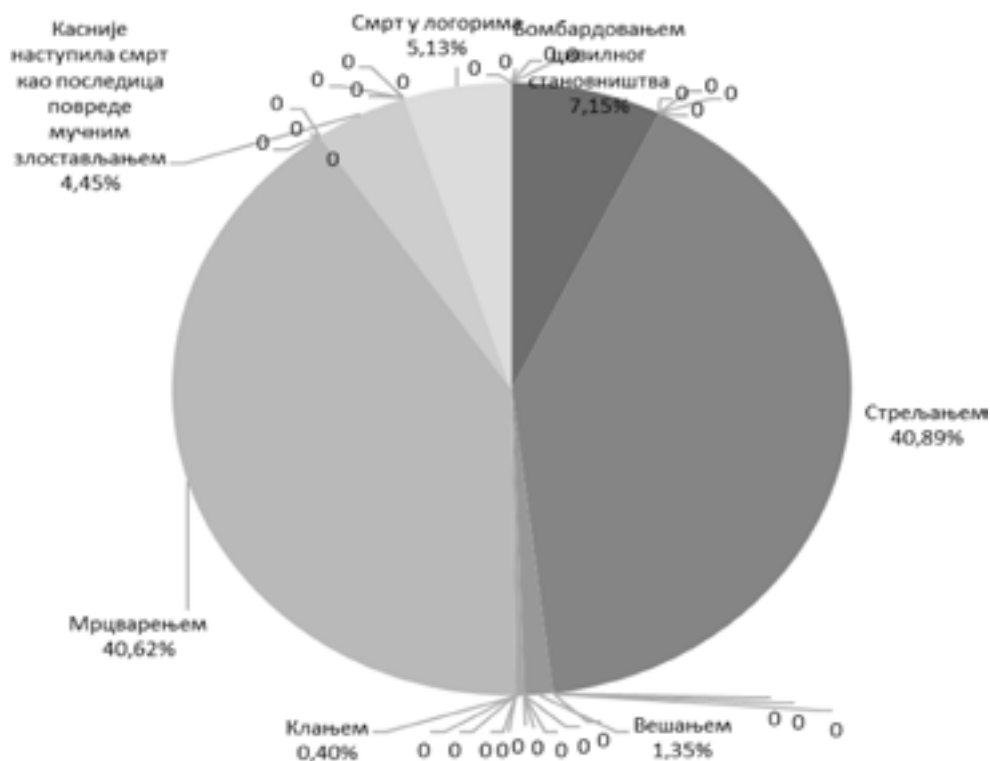
Квантификација злочина припадника СДС-а

Злочини припадника СДС-а према подацима Комисије из октобра 1945. године

У првом прегледу што следи дати су подаци за територију Народне Републике Србије, без покрајина. У табели „Лишење живота“ дата је класификација жртава у односу на формацију чији припадници су их лишили живота, али и према начину извршења злочина. Укупан број особа страдалих на такав начин на територији Србије износио је 65.293. Више од половине жртава страдало је од немачких окупаторских снага: „Немци у земљи“ 32.591 (49,91%) и „Немци у логорима ван Југославије“ 1.706 (2,61%). Од „Д. М.“ страдало је 15.093 (23,12%), од „Бугара“ 9.438 (14,45%), од „Љотићеваца“ 1.745 (2,67%), од „Албанаца“ 945 (1,45%), од „Муслиманске милиције“ 940 (1,44%), од „Усташа“ 772 (1,18%), од „СДС“ 741 (1,13%), од „Пећанчевих“ (четника Косте Пећанца) 505 (0,77%), од „Специјалне полиције“ 466 (0,71%), од „Италијана“ 303 (0,46%), од „Мађара“ 37 (0,06%) и „Рупниковаца“ 11 (0,02%).

Од 741 особе страдале од припадника СДС-а, 53 су биле жртве „бомбардовања цивилног становништва“, 303 „стрелања“, 10 „вешања“, три „клања“, 301 „мрцварења (пребијање)“; за 33 особе наведена је категорија „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“, а 38 је задесила „смрт у логорима“. У наредном графикону наведени подаци за СДС представљени су графички са процентима.²⁰

20 АЈ, 110–55–11, Табела I – лишење живота (Србија).

Графикон бр. 1: Структура страдалих од припадника СДС-а према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије с краја октобра 1945. године

Табелу особа страдалих од припадника СДС-а упоредили смо са налазима окружних комисија са простора НР Србије без покрајина и добијени подаци се незнатно разликују. Број „стрељаних“ је за три особе већи, па их је 306, тако да је и укупан број особа страдалих од СДС-а већи и износи 744. Као што се из табеле може видети, према првим налазима Земаљске комисије, највећи број жртава страдао од припадника СДС-а евидентиран је у Београдском, Моравском и Крагујевачком округу.²¹

²¹ Подаци окружних комисија у НР Србији без покрајина, који су нам послужили за анализирану статистику по окрузима, налазе се у Архиву Југославије, фонд 110, фасцикле 55–71.

НАЧИН СТРАДАЊА	Бомбардовањем цивилног ста- новништва	Стрељањем	Вешањем	Клањем	Мртварењем (пребијањем)	Касније наступила смрт као по- слевица повреде, злостављањем - мучењем	Смрт у логорима	УКУПНО
Београдски	25	23	4	1	56	11	28	148
Чачански	0	16	0	0	1	4	0	21
Крагујевачки	2	9	1	0	122	3	0	137
Крушевачки	0	6	0	0	0	1	0	7
Лесковачки	4	35	0	0	13	0	0	52
Моравски	2	132	5	0	0	2	0	141
Нишки	0	10	0	1	2	5	3	21
Новопазарски	0	0	0	0	0	0	0	0
Пиротски	0	1	0	0	61	3	0	65
Подрински	0	0	0	0	14	1	0	15
Пожаревачки	18	9	0	0	0	0	0	27
Топлички	0	28	0	1	5	1	7	42
Ужички	0	0	0	0	0	0	0	0
Ваљевски	0	3	0	0	25	0	0	28
Врањски	0	0	0	0	0	0	0	0
Зајечарски	2	34	0	0	2	2	0	40
УКУПНО	53	306	10	3	301	33	38	744

Табела бр. 1: Структура страдалих од припадника СДС-а према начину извршења по окрузима НР Србије на основу података Земаљске комисије Србије с краја октобра 1945. године

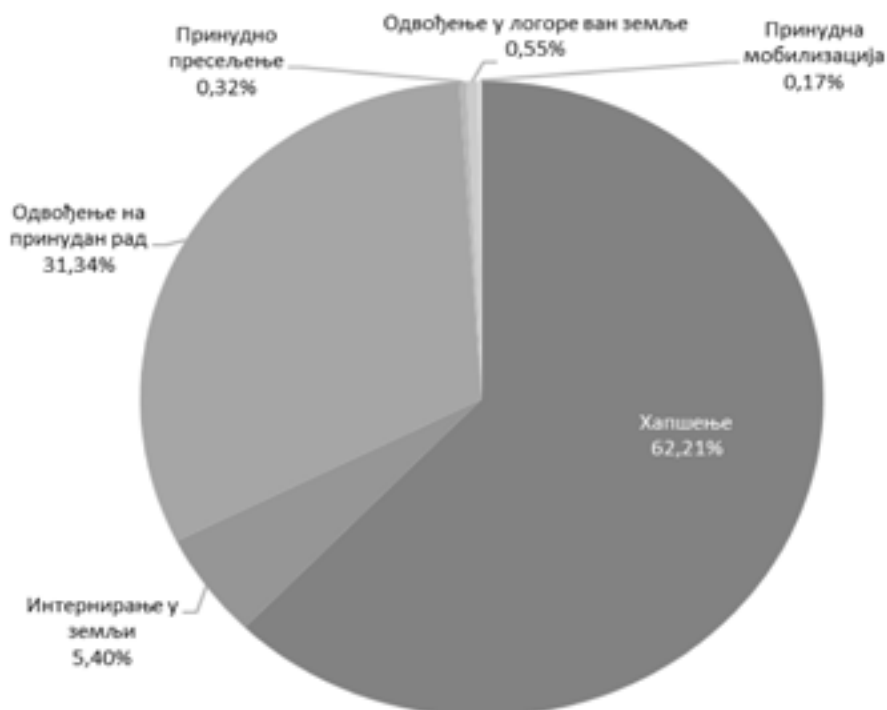
У другој статистичкој табели садржани су случајеви окарактерисани као „Повреде тела“ и ту је удео „Немаца“ знатно мањи него у првој. Укупно је забележено 130.802 „повреде тела“ – највише су их починили припадници ЈВуО 46.505 (или 35,5%). Потом следе „Бугари“ 30.356 (23,21%), па „Немци у земљи“ 27.569 (21,08%), а на четвртм месту су припадници Српске државне страже 8.120 (или 6,21%). Даље су то „Љотићевци“ са 7.668 (5,86%), „Четници Косте Пећанца“ 2.536 (или 1,94%), „Специјална полиција“ 1.991 (1,52%), „Албанци“ 1.775 (1,36%), „Муслиманска милиција“ 1.169 (или 0,89%), „Немци у логорима ван Југославије“ 1.126 (0,86%), „Италијани“ 1.095 (0,84%), „Усташе“ 880 (0,67%) и „Мађари“ 12 (0,01%). Међу 8.120 случаја у рубрици „Повреда тела“ које су починили припадници Српске државне страже евидентирано је 59 „осакаћења“, 410 „рањавања“, 1.566 „мучења-злостављања“, 6.013 „лаких и тешких телесних повреда“ и 72 „силовања“.²²

Графикон бр. 2: Структура „повређених“ од припадника СДС-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије с краја октобра 1945. године

²² АЈ, 110–55–12, Табела II – повреде тела (Србија).

Трећа табела бележи случајеве „Повреде слободе“ – регистровано их је 330.088. Немачке окупаторске снаге („Немци у земљи“), починиле су највише таквих злочина, то јест више од половине – 173.897 (52,68%); потом следе „Бугари“ са 71.088 (21,54%), па редом „Д. М.“ 26.100 (7,91%), а „С. Д. С.“ је на четвртм месту са 16.847 (5,10%); даље су ту „Љотићевци“ у 14.084 случаја (или 4,27%), „Албанци“ 7.154 (2,17%), „Италијани“ 6.263 (1,90%), „Немци у логорима ван Југославије“ 4.648 (1,41%), „Специјална полиција“ 4.257 (1,29%), „Муслиманска милиција“ 2.952 (или 0,89%), „Четници Косте Пећанца“ 1.446 (0,44%), „Усташе“ 1.280 (0,39%) и „Мађари“ 72 (0,02%). У 16.847 случаја окарактерисаних као „повреда слободе“ што су их починили припадници Српске државне страже наведено је 10.481 „хапшења“, 910 „интернирања у земљи“, 5.280 „одвођења на принудни рад“, 54 „принудна пресељења“, 93 „одвођења у логоре ван земље“ и 29 случајева „принудне мобилизације“.²³

Графикон бр. 3: Структура „повреда личне слободе“ од припадника СДС-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије с краја октобра 1945. године

²³ АЈ, 110–55–13, Табела III – повреде личне слободе (Србија).

Злочини припадника СДС-а према подацима Комисије из средине 1946. године

Због разлога наведених у претходном тексту, Државна комисија је ургирала и „притискала“ подређене републичке, покрајинске, обласне и окружне комисије да тражене податке темељније класификују, пошто је утврђено да су неке од табела попуњаване „од ока“, „напамет“ и сл. До средине 1946. године за НР Србију послати су нови подаци и они су се знатно разликовали од претходних – док су формулари табела остали готово идентични, у већини случајева додата је рубрика „погинули у борби“. Број жртава у НР Србији без покрајина био је већи готово за трећину и износио је 98.440. Према тим подацима, око половине жртава је страдало од немачких окупаторских јединица („Немци у земљи“) 45.525 (или 46,25%). Од припадника јединица ЈВуО страдало је 17.271 (17,54%), од „Бугара“ 12.707 (12,91%), 9.661 особа (или 9,81% њих) је „погинуо у борби“, а од „Немаца у логорима ван Југославије“ 3.373 (или 3,43%). Од припадника СДС-а страдале су 2.554 особе (или 2,59% њих), од „Специјалне полиције“ 1.778 (1,82%), „Четника Косте Пећанца“ 1.472 (1,50%), „Љотићеваца“ 1.339 (1,36%), „Муслиманске милиције“ 1.281 (1,30%), „Усташа“ 583 (или 0,59%), од „Италијана“ 531 (0,54%), „Албанаца“ 250 (0,25%) и „Мађара“ 105 (0,11%). Иако је број укупних жртава повећан за трећину, број страдалих од припадника Српске државне страже повећан је готово 3,5 пута. Према начину страдања структура је била следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ 20, „стрељањем“ 699, „вешањем“ 32, „клањем“ 66, „мрцварењем-пребијањем“ 1.589, код 128 особа је „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“, а „смрт у логорима“ задесила је 20 особа.²⁴

²⁴ АЈ, 110–55–15, Табела I – лишење живота (НР Србија, без Војводине и Космета).

Графикон бр. 4: Структура страдалих од припадника СДС-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

Као и са првим налазима о жртвама из октобра 1945, и ове податке смо упоредили са налазима окружних комисија и у овом случају они се знатно разликују; број страдалих од припадника СДС-а је за 197 мањи. Највероватнији разлог за то, по свему судећи, јесте недостатак података за Зајечарски округ. Према овом прегледу података и даље је по броју страдалих од припадника СДС-а на првом месту вио Београдски округ. Међутим, за разлику од претходног окружног прегледа, за Београдским округом следи Топлички у коме је број страдалих „скочио“ са 42 на чак 544, што је повећање од 1.295%. Након Београдског и Топличког округа, следе Нишки, Ужички, Лесковачки итд.²⁵

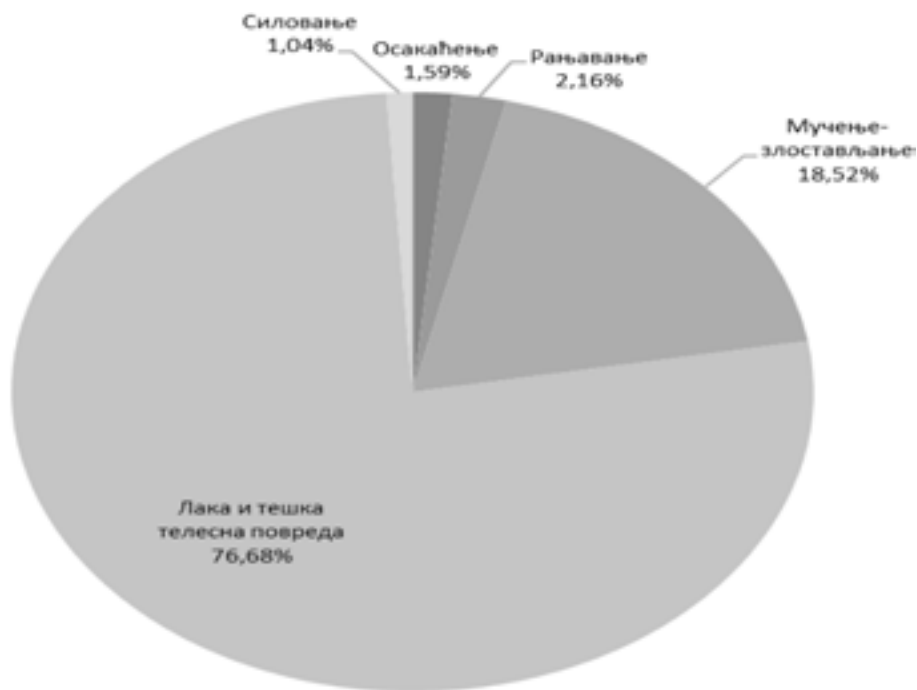
²⁵ АЈ, фонд 110, фасцикле 55–71.

НАЧИН СТРАДАЊА	Бомбардовањем цивилног ста- новништва	Стрељањем	Вешањем	Клањем	Мртварењем (пребијањем)	Касније наступила смрт као по- слеица повреде, злостављањем - мучењем	Смрт у логорима	УКУПНО
Београдски	2	115	4	2	414	21	3	561
Чачански	3	24	0	0	26	5	0	58
Крагујевачки	0	27	0	26	54	4	0	111
Крушевачки	0	18	1	2	5	0	0	26
Лесковачки	0	100	0	2	32	15	3	152
Моравски	0	123	6	1	10	1	1	142
Нишки	0	57	0	0	125	8	8	198
Новопазарски	0	22	0	20	18	7	0	67
Пиротски	10	15	21	0	19	9	1	75
Подрински	0	41	0	4	72	30	0	147
Пожаревачки	0	22	0	0	35	3	0	60
Топлички	0	53	0	8	467	14	2	544
Ужички	0	19	0	2	134	5	1	161
Ваљевски	5	16	0	0	30	4	0	55
Врањски	0	0	0	0	0	0	0	0
Зајечарски	нема података							0
УКУПНО	20	652	32	67	1441	126	19	2357

Табела бр. 2: Структура страдалих од припадника СДС-а према начину извршења и по окрузима НР Србије на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

У другој табели регистроване су „Повреде тела“. Као и у претходној из октобра 1945. године највећи број „повреда тела“ приписан

је припадницима ЈВуО – 58.033 (или 30,55%). Потом следе „Бугари“ са 47.941 (25,24%), „Немци у земљи“ 46.973 (или 24,73%); на четвртм месту је „СДС“ са 11.245 (5,92%), па „Љотићевци“ 6.970 (3,67%), „Специјална полиција“ 6.308 (или 3,32%), „Четници Косте Пећанца“ 4.617 (2,43%), „Муслиманска милиција“ 2.947(1,55%), „Немци у логорима ван Југославије“ 2.073(или 1,09%), „Усташе“ 1.133(0,60%), „Албанци“ 947(0,50%), „Италијани“ 535(0,28%), „Рупниковци“ 114(0,06%) и „Мађари“ 94(0,05%). Укупно 11.245 „повреда тела“ починили су припадници СДС-а, а структура је била: „осакаћење“ 179, „рањавање“ 243, „мучење-злостављање“ 2.083, „лаке и тешке телесне повреде“ су нанели 8.623 пута, а „силовано“ је 117 жена.²⁶

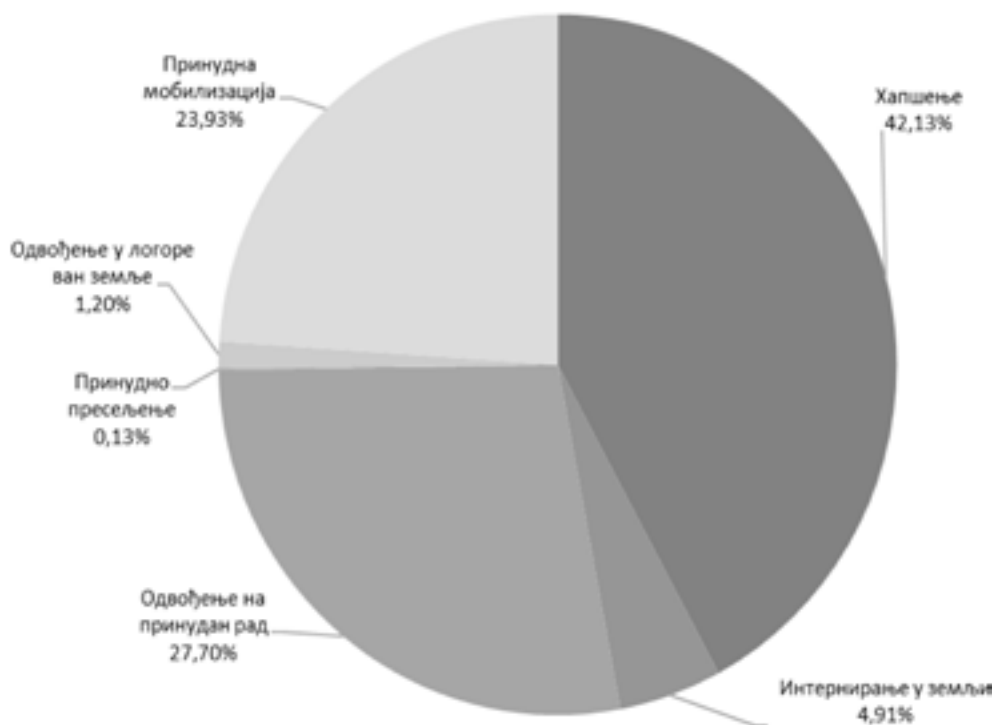

Графикон бр. 5: Структура „повређених“ од припадника СДС-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

У трећој табели третиране су „Повреде слободе“. И у овом случају је приметно знатно повећање злочина под поменутом одредницом, го-

²⁶ АЈ, 110–55–16, Табела II – повреде тела (НР Србија, без Војводине и Космета).

тово двоструко, у односу на октобар 1945. године. Укупно су забележена 615.733 случаја „повреда слободe“. Највише су их починили „Немци у земљи“ (199.736 или 32,44%), потом припадници „Д. М.“ (187.085 или 30,38%) па редом „Бугари“ (97.408 – 15,82%), „СДС“ (41.654 – 6,76%), „Љотићевци“ (20.936 – 3,31%), „Муслиманска милиција“ (21.860 – 3,55%), „Специјална полиција“ (14.002 – 2,27%), „Немци у логорима ван Југославије“ (13.675 – 2,22%), „Четници Косте Пећанца“ (8.917 – 1,45%), „Италијани“ (7.444 – 1,21%), „Албанци“ (1.765 – 0,29%), „Усташе“ (1.591 – 0,26%), „Рупниковци“ (110 – 0,02%) и „Мађари“ (90 – 0,01%). У 41.654 „повреде слободe“ које су починили припадници Српске државне страже приметна је огромна разлика у категорији „принудна мобилизација“ јер је са 29 случаја повећана на 9.968. Уз то забележени су случајеви 17.550 „хапшења“, 2.045 „интернирања у земљи“, 11.540 „одвођења на принудан рад“, 53 „принудна пресељења“ и 498 „одвођења у логоре ван земље“.²⁷

Графикон бр. 6: Структура „повреда личне слободe“ од припадника СДС-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946.

²⁷ АЈ, 110–55–17, Табела III – повреде слободe (НР Србија, без Војводине и Космета).

У објављеном списку „злочинаца“ које је током свог деловања регистровала Државна комисија, који је обухватио 8.961 имена, евидентиран је 161 припадник СДС-а (или 1,80%). Према националности у огромној већини били су, очекивано, Срби (153); Албанаца је било тројица, Словенаца двојица и по један Рус и Црногорац.²⁸

Удео припадника Српске државне страже у чињењу злочина за време окупације био је у одређеној мери сразмеран њиховој „помоћној“ улози, предвиђеној од окупатора. Статистичке табеле које су у два наврата сачинили чланови земаљске и покрајинске комисије и упутили их Државној комисији за злочине окупатора и њихових помагача представљају врло упитан и дискутабилан историјски извор и ти налази захтевају додатне провере. Ипак, иако су поменуте бројке упитне, макар нам дају представу о улози у чињењу злочина што су је нове југословенске власти претпоставиле за припаднике Српске државне страже. Ова формација није ни у једној категорији злочина у првом плану, а најмањи удео у односу на друге злочине има у „лишењу живота“. Тиме, наравно, злочине припадника СДС-а ни у ком случају не оправдавамо, њихова улога у колаборацији и помагању окупатору је документована и значајна, а велики део немачких злочина је омогућен и њиховим помоћним деловањем.

Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Резиме

Почетком 1942. у окупираној Србији долази до реорганизације окупаторског и колаборационистичког система безбедности. Реконструисане су војна и полицијска управа окупатора, а у складу са тим и колаборационистичке полицијске снаге. Почетком марта формирана је Српска државна стража, формација дефинисана као униформисана и оружана трупa која обавља полицијску извршну и граничну службу. Иако је формално била потчињена председнику владе генералу Милану Недићу и министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу, њоме су у потпуности руководили немачки полицијски органи предвођени СС-генералом Аугустом Мајснером. Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а од 29. новембра 1943. створена је Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача. Новоформирана Комисија имала је задатак да утврди одговорности и проналажење и привођење свих особа одговорних за ратне злочине у Југославији. По коначном ослобођењу земље створене су и земаљске комисије за сваку од република и покрајина, уз окружне, среске и општинске комисије као подручне орга-

28 Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата, II том, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1998, 293–691.

не. Те комисије су, до свог укидања у априлу 1948, прикупиле више од 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима. Такође су прикупљени подаци о 550.000 случаја саслушања сведока и донето 120.000 одлука којима је утврђено око 65.000 „ратних злочинаца, издајника и народних непријатеља“. Због свог помоћног карактера и подређене улоге, припадници Српске државне страже нису у подацима Државне комисије били препознати као једна од формација што је имала водећу улогу у „чињењу злочина“. Према прикупљеним подацима у два наврата припадници СДС-а су „лишили живота“ тек 1,13% (према подацима из октобра 1945), односно 2,59% жртава (према подацима из средине 1946. године) на простору НР Србије, без покрајина. Иако прикупљени подаци представљају дискутабилан историјски извор, они нам макар дају представу коју су улогу у чињењу злочина нове југословенске власти претпоставиле за припаднике СДС-а.

Quantification of the crimes of members of the Serbian State Guard according to the data of the State Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and their Abettors

Summary

In early 1942, occupied Serbia saw the reorganization of the occupying and collaborative security systems. The occupation military and police departments were reconstructed, and accordingly the collaborationists police forces. At the beginning of March, the Serbian State Guard was created, a formation that was defined as a uniformed and armed troupe performing police executive and border services. Although formally subordinated to General Milan Nedić and Interior Minister Milan Aćimović, it was entirely run by German police authorities led by SS General August Meyszner. The decisions of the Second AVNOJ Session of November 29, 1943, created the State Commission for the Investigation of the Crime of Occupiers and Their Abettors. The newly formed commission was tasked with determining responsibility and finding and apprehending all those responsible for war crimes in Yugoslavia. After the liberation, land commissions were created for each of the republics and provinces, as well as district and municipal commissions as regional bodies. By their abolition in April 1948, these commissions had collected over 900,000 reports of war crimes and criminals. 550,000 witness hearings were also collected, 120,000 decisions were made, which identified some 65,000 “war criminals, traitors and national enemies”. Due to their auxiliary character and subordinate role, members of the Serbian State Guard were not recognized in the State Commission as one of the formations that played a leading role in the “commission of crime”. According to the data collected, on two occasions, members of the SSG “killed” only 1.13% (according to data from October 1945), or 2.59% of victims (according to data from mid-1946) in the territory of the Republic of Serbia, without provinces. Although the data collected is a debatable historical source, they at least give us an idea of the role that the new Yugoslav authorities assumed in the crime committing for the Serbian State Guard.

Извори и литература

Архивска грађа:
Архив Југославије

1) Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Објављени извори:

1) *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, II том, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1998.

Литература:

Борковић Милан, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, књ. 1, Београд 1979.

Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, октобар–децембар, број 1_2/3_4, Београд 1961.

Вишњић Петар, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, 1956, 84–92.

Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011.

Ђокић Небојша, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, *Лесковачки зборник*, L, 2010, 289–338.

Ђурић Вељко, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, 159–168.

Кресо Мухарем, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979.

Лорић-Јанчић Јелена, *Albert Vajs (1905–1964), život i delo*, Beograd 2014.

Мала енциклопедија Просвета, Том 2, Београд 1986.

Немачка обавештајна служба, књ. IV, Београд 1959.

**А
Р
Х
И
В
С
К
А**

**Г
Р
А
Ђ
А**

Вељко ЂУРИЋ МИШИНА

Музеј жртава геноцида, Београд

Саслушање Мирослава Филиповића Мајсторовића

У сведочанствима заточеника концентрационог логора Јасеновац као један од најмонструознијих злочинаца помиње се усташа Мирослав Мајсторовић (световно Вјекослав Мирослав Филиповић, монашко Томислав фра Филиповић). О њему су изнете многе негативне квалификације чији зачетак стоји у тексту пресуде изречене 29. луна 1945. године после суђења у Војном суду у Загребу. Први рад у коме је у знатној мери разјашњен његов животни пут пре стварања Независне Државе Хрватске, пошто кад је реч о ратном периоду износе бројне прилично натегнуте и неутемељене тврдње (а то се, уосталом, наслућује и из самог наслова текста), потиче из пера фра Мартина Планинића, „Fra Tomislav Filipović žrtva klevete“, *Tomislavgradske ratne novine*, Šuica 1993, 147 str.

Аутора је на писање подстакао став да „mnogo је crnila potrošila komunistička strahovlada da bi oklevetala hrvatski narod u njegovu državnom i crkvenom liku“ (н. д., 5). Фра Планинићу нису у првом плану почињени злочини већ му је стало да скине клевету са дела фра Томислава Филиповића. При томе није користио нити један документ настао у хрватском државном и војном систему усташке или домобранске провинијенције већ се позива на сведочења своје фратарске сабраће наводећи их као једино мериторне и аутентичне изворе истине. Није нам намера да се споримо око великих злочина почињених у фебруару 1942. године нити о месту што га је Мирослав Филиповић Мајсторовић заузимао у Јасеновцу. Био би то узалудан посао јер би друга страна посве извесно остала при својим тврдњама о апсолутној невиности једног, ипак, (са) учесника у злочинима!

Да би донекле схватили о каквој личности је реч, у наставку дајемо биографију коју је написао Здравко Диздар а објављена је у књизи *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb, 1997, 114–115:

FILIPOVIĆ, MIROSLAV, ustaški dužnosnik (Jajce, 4. VI. 1915. – Zagreb, 1945.). Poznat je po prezimenu Majstorović. Gimnaziju završio kod franjevacu u Visokom. U franjevački novicijat stupio u lipnju 1932. u Livnu i tom prilikom dobio ime fra Tomislav, pod kojim je poznat do srpnja 1942. Nakon završena novicijata položio prve zavjete 30. VI. 1933.; nastavio gimnaziju i nakon velike mature započeo studij filozofije i teologije u Sarajevu. Za svećenika zaređen u rujnu 1939. Posljednju godinu studija 1939/40. proveo je u Kraljevoj Sutjesci, a sredinom 1940. došao za kapelana u Petrićevac kraj Banje Luke. Povezuje se s V. Gutićem i pristupa ustaškom pokretu. Nakon proglašenja NDH počeo je djelovati kao samozvani vojni kapelan (bez dopuštenja svog provincijata i banjalučkog biskupskog ordinarijata). Zbog neposluha i svojevoljne veze sa ustašama napisan mu je premještajni dekret u siječnju 1942. što je on otklanjao. Kao dušobrižnik 2. PTB bio je nazočan prilikom napada na sela Drakulić, Motike i Šargovac i zločina nad pravoslavnim stanovništvom u veljači 1942. Koncem veljače odlazi u Zagreb, završava u istražnom zatvoru zbog zločina 2. PTB u selima kraj Banje Luke. Nakon puštanja V. Luburić ga u lipnju 1942. šalje u Jasenovac za jednog od zapovjednika logora, gdje se predstavlja prezimenom Majstorović. U međuvremenu ga je papinski legat G. Markone suspendirao i upućen je zahtjev Upravi Reda i Svetoj Stolici za njegovo isključenje. Zahtjev je usvojen te je Filipović isključen iz franjevačkog reda 10. VII. 1942. kada gubi i pravo na ime fra Tomislav. Koncem listopada 1942. premješten je iz Jasenovca u Staru Gradišku za zapovjednika logora i tamo ostaje do sredine ožujka 1943. u tim su logorima ubijeni deseci tisuća ljudi; prema raznim izvorima se s pravom smatra ga se izravnim sudionikom u tim zločinima. U ožujku 1943. upućen je u Mostar (u činu satnika pod prezimenom Karlović) za operativnog pobočnika pukovniku F. Šimiću. U prosincu 1943. vraća se u Zagreb na raspolaganje Zapovjedništvu ustaške obrane. U travnju 1944. dobiva čin ustaškog bojnika i odlazi u Liku za pomoćnika zapovjednika 4. ustaškog zdruga. U rujnu 1944. premješten je za zapovjednika Kozarskog područja, gdje ostaje do početka 1945., kada je zadužen za vođenje izvještajne službe u Istočnoj Bosni. Početkom svibnja 1945. povlači se u Austriju i predaje Britancima, koji su ga odmah izručili jugoslavenskim vlastima. U Zagrebu je 29. VI. 1945. osuđen na smrt.

(Напомена: Суђење (Суд. Бр. 290/45) Вјекославу Томиславу фра Филиповићу, уз још 57 других оптужених, у Војном суду команде града Загреба и читање пресуде (29. јуна 1945. године) протекло је без присуства публике. Текст пресуде је објављен у више научних радова штампа-

них у Хрватској и нема сврхе наводити детаље.¹ Додуше, треба указати да су у пресуди коришћене речи и фразе у духу оmdашњег времена и владајуће политичке идеологије. Фактографија о почињеним злочинима није, међутим, у већем делу спорна, спорне су нијансе описа.)

Сматрамо да текст Здравко Диздара завређује пажњу јер он на ауторски начин приступа биографији личности о којој износи релевантне податке. Такође, нудимо још један допринос разјашњењу биографије поменутог Томислава фра Филиповића односно Мирослава Мајсторовића објављујући записник са једног од његових саслушања. Документ дајемо у оригиналној верзији уз неколико допуна датих у угластим заградама што је уобичајена пракса у историографији. Документ се чува у Хрватском државном архиву (раније Архив Хрватске), фонд ЗКРЗ (Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), Зк-број 14542-15446. Саслушање је обављено после читања пресуде за потребе Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

ZAPISNIK

Sastavljen po komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u prostorijama vojnog suda Komande grada Zagreba Zagreb, dana 29/VI.1945. god.[ine]

Dr. Vuković Hrvoje, referent
Srdelić Pavica, zapisničar

Pristupa dovedeni iz zatvora FILIPOVIĆ MIROSLAV iz Jajca star 30 god[ina] osuđen na smrt, te odgovara slijedeće:

1. Istina je pošto mi je predložen iskaz VJEKOSLAVA SERVATZI u koliko se odnosi na pokolj u okolnim selima Banja Luke, da sam bio dušobrižnik II. P.[oglavnikove] T.[jelesne] B.[ojne]. Ja sam kao takav, jedne noći sa bojnomo II. P.T.B. pošao u akciju i to navodno samo radi pretresa, okolnih pravoslavniha sela koji su bili sumnjivi zbog četništva. Ja nisam sudjelovao u pokolju pravoslavaca iz sela Drakulići, Šargovca i Zaselaka Motike, već

1 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946*, zbornik 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 458–477.

sam ostao sjedjeti u Motikama u razgovoru s nekim učiteljem Kalajcam Mirkom domobranskim poručnikom. Ističem da sam ja u tom kraju bio kapelan prije N.D.H. Ja sam vidio kako su ustaški vojnici vraćali se s pokolja krvavi, poslije se je pričalo, da je tom prilikom pobijeno 2.000 ljudi. U toj akciji sudjelovali su NIŠLOV JOSO ustaša nadporučnik, mislim negdje oko Drniša, VUKIĆ, komu imena neznam i BATINIĆ ustaški poručnik, obadvojica emigranti. Zapovjednik NIKOLA ZELIĆ nije sudjelovao u toj akciji već je postavio za zamjenika MIŠLOV JOZU. Još se sjećam ustaškog zastavnika ČEIVANA, koji je također sudjelovao u pokolju.

2. U Jasenovcu sam bio kao ustaški časnik i upravitelj logora od konca lipnja 1942. g.[odine] – kraja listopada 1942. g.[odine]. Priznajem, da sam lično kod javnih streljanja ubio oko stotinu zatočenika log.[ora] Jasenovac i Stara Gradiška. Isto tako priznajem, da su se za vrijeme moga upraviteljstva u log.[oru] Jasenovac vršila masovna ubijanja u Gradini, ali ja u tome nisam sudjelovao i ako sam za ta masovna ubijanja znao. Ispravljam se, da sam kod tih masovnih ubistava prisustvovao ali ih nijesam izvršivao. Ta masovna ubijanja dopuštao sam kao upravitelj jer sam imao usmene naloge od [LJUBOMIRA] LJUBE MILOŠA a još više od MATKOVIĆ IVICE, a kadkade i od [VJEKOSLAVA] MAKSA LUBURIĆA. U gradini ubijalo se maljem, i to tako, da bi žrtva morala sići u iskopanu jamu, našto je slijedio udarac maljem po glavi odostraga. Osim toga se ubijalo i streljanjem i klanjem. Kad su se vršile likvidacije žena i djevojaka u Gradini, znam da su se nad mladima izvršila i silovanja. O tome je određivao MATKOVIĆ IVICA a silovanja su koliko ja znam vršili cigani i to cigani grobari. Ja nisam vršio silovanja. U log.[oru] Jasenovac za to vrijeme bili su slijedeći časnici: PUDIĆ DRAGUTIN, ŠIMUN BUJTIĆ, STANIŠA VASILJ iz Međugorja, MODRIĆ ANTO, poručnik [MATAIJA] MATAJA JOSIP, MATIJEVIĆ [JOSIP] JOSO, ŠAKIĆ DINKO, BRZICA PETAR, MARINKO POLIĆ, SUDAR JOJA. Svi navedeni časnici sudjelovali su u masovnim ubijanjima.

Dočasnici u log.[oru] Jasenovac dok sam ja boravio bili su: BALTA IVAN, Dalmatinac mislim iz kraja Imotskoga prema Omišu, UŽIČANIN RAŠID, SIVRIĆ GAVRO iz Međugorja, SANKOVIĆ MIŠKO iz Brušana, MARKOTIĆ STANKO iz Ilića, ŠARAC ANTO zvani VENDA iz Ilića, MILIČEVIĆ NIKICA od Mostara soboslikar u civilu, MARKIĆ IVAN električar, radio u rudniku kraj Mostara, DRAGIĆ iz Jasenovca a poginuo je u Hercegovini, MIHALJEVIĆ MARKO iz Livna. Svi ovi navedeni dočasnici izvršavali su pokolj u log.[orima] Jasenovac i Gradini, još se sjećam da su sudjelovali u pokoljima log.[oru] Jasenovac ALILOVIĆ FRANO iz Hercegovine ustaški dočasnik kasnije časnik, SOŠIĆ ANTE iz Hercegovine ustaški vojničar.

1. PISMA

Postavljam po komisiji za utvrđivanje zločina o'upašara
i njihovih pomagača, a predstojnika vojnog suda Komanda Zgraba
Zagreb, dana 29/VI.1945.god.

Pričinu

Dr. Vukobrat Vukobratović
Stavilo P. Vukobratović

- Pristupaću dnevni iz zatvora BILIPKOVIĆ MIROSLAV iz Jajca star 30 god
smrti na smrt, te odgovara sljedeće:
1. Istina je kako ni je vratio iz Jasenovca u koliko se od
njega poznaje u okolima sela Banja Luka, da sam je bio dobrovoljnik II.
P.T. Banja Luka, te sam bio u vojsci II.P. T.B. počeo u akciju i
to najprije sam bio učesnik u okolnim pravoslavcima, koji su bili sam-
niti u logor Jasenovac. Istina je da sam bio dobrovoljnik u pokolju pravoslavaca
u selu Bratunici, Sarajevu i u selu Motike, već sam bio svedeti u Mo-
staru u raspravu s njima učesnik u selu Banja Luka, dobrovoljnik poručnik
Istina je da sam je u tom kraju bio kapetan prije N.D.P. Ja sam radio kako su
mogli vojnici vratiti se spokojno kući, poslije se je pričalo da je tom
prikladno 2.000 ljudi u toj akciji sudjelovali su MISLOV JOJO ustaš
dobrovoljnik, ali sam se nije oko Bratunice, Vukobratović koga imena nisam i BILIPKO
ustaški vođa, dobrovoljnik, enigranti. Zapovjednik MIROSLAV JOJO nije sudje-
lovao u toj akciji već je postavio za zarobljenika MISLOV JOJO. Još se svedeti
ustaški instruktor ČIČIĆ, koji je također sudjelovao u pokolju.
 2. U Jasenovcu sam bio kao ustaški časnik i upravitelj logora od konca lipnja
1942. g. kraja listopada 1942. g. Priznajem, da sam lično kod javnih strelja-
nja bio kao stotnik zatočenika log. Jasenovac i Stara Gradiška. Isto tako
priznajem, da se su u vrijeme mog upravljanja u log. Jasenovac vršila
masovna ubijanja u Gradini, ali ja u tome nisam sudjelovao i ako sam se u to
masovna ubijanja znao, priznajem, da sam se kod tih masovnih ubija-
nja prisustvovao ali ih nijesam izvršavao. U masovna ubijanja dopustao sam
kao upravitelj jer sam i bio usmene naloga od LJUBE MILOŠA i još više od
BILIPKOVIĆ IVICA, a kasnije i od KARA LUBURICA. U Gradini ubijalo sam lično,
a to tako, da bi žrtva morala ići u iskopanu jama, našto je sljedeći udarac
bio na glavu odostraga. Osim toga se ubijalo i strelnim oružjem i klanjem.
Kad su se vršili likvidacije žena i djevočaka u Gradini, spominje su se i
mlađane izvršili i silovanja. O tome je određivao BILIPKOVIĆ IVICA a silovanje
su kako je znao vršili cigani i to cigani grobari. Ja nisam vršio silova-
nja u log. Jasenovac na to vršene bili su sljedeći časnici: PUDIC DRAGUTIN
STARIĆ BUNIC STANIŠA VASILJE iz Ljubovra, MOHRIC ANTO, poručnik, KATAJA JOSIP
BILIPKOVIĆ JOJO, KARIĆ MIRO, BRATICA PETAR, MARINKO POLIC, SUDAR JOVA.
Svi navedeni časnici sudjelovali su u masovnim ubijanjima.
Dobrasnici u log. Jasenovac dok sam je bio bio bili su: BALTA IVAN Dalmatinac
iz sela iz kraja Ljubovra, oca Osiu, UZICANIN RASID, SIVRIĆ GAVRO iz Medu-
nica, SARAJEVIĆ MIRO iz Bratunice, MARKOTIC STANKO iz Ljubovra, SIVRIĆ ANTO iz
Vukobrat, iz Ljubovra, BILIPKOVIĆ IVICA od Mostara, soboslikar u civilu, MARINKO IVAN
električar, ručni i ručni u k. u Mostaru, DRAGIC iz Jasenovca a poginuo je
u Hercegovini, BILIPKOVIĆ MIRO iz Ljubovra. Svi ovi navedeni dočasnici izvršav-
ali su pokolje u log. Jasenovac i Gradini, još se svedeti da su sudjelovali
u pokolju u log. Jasenovac BILIPKOVIĆ FRANO iz Hercegovine ustaški dočasnik,
časnik časnik, JOSIP ANTO iz Hercegovine ustaški vođa.
 3. Za toli vrijeme po kom računam likvidirano je u log. Jasenovac 20-30 hilja-
da ljudi. Početkom istog, da je u početku ljeta izvršena u Jasenovcu
likvidacija log. Jasenovac. Tada je likvidacijom rukovodio je MATIJEVIĆ JOJO
ustaški vođa, koji je likvidacije log. Jasenovac računao da je bilo oko 2-3
hiljade poginulih i djece.
 4. U Jasenovcu sam bio u log. Stara Gradiška koncem listopada 1942. - 27/III.
1943. g. U tom vrijeme došli su se i u log. Stara Gradiška masovne li-
kvacije, koje su se obično vršile izvan logora tako n.p.r. u Mlaci, Jablanu
i otvoreni su i u Jasenovac. Ovakvi veliki transporti su likvidaciju vr-
šili se u log. Jasenovac. Na ovaj način otpremljeno je, oko 2-3
hiljade ljudi u log. Jasenovac, da sam informiran, da je Parlek Miskina ubio.

- ili ga je kao ^{ubij} VIKTOR ustaški potporučnik a inače visoki funkci-
onar u U.N.S.-u i ja sam sam lično postreljao zatočenike u Staroj -
Gradišci i to kako sam ved naveo u drugo oko atotina, isto računam i
Jasenovacku žrtve.
4. LUBURIC MARKO tako je obo sebe tjelesnu gardu. U ta su specijal JURICIC
JEKO Heccegovac ustaški zastavnik, SLACO ROKIC ustaški zastavnik iz
Heccegovine, PRINOVAC SILVESTAR Heccegovac ustaški zastavnik, RAGUZ
ustaški zastavnik Heccegovine, PSIHAR NIKOLJA ustaški zastav. Heccegovac,
CINOCOVAC ustaški zastav. Heccegovac, KOLAK PETAR ustaški zastav. Heccegovac,
BISPIKOVIC BRAGAN ustaški zastav. Ispitan u nastanjen u školi Olin,
PSIHAR PETAR ustaški voćnik Heccegovac, JURCEVIC JOZO ustaški zastav. Heccegovac,
RACIC ustaški voć. Heccegovac, GALIC ustaški voć. Heccegovac.
5. U 1944. u njemom ružinu bio sam član prekog pokretnog suda u Jasenov.
Sudovi su bili: JACIE ustaški, MILKOVIC MARTIN ustaški, nad-
poručnik bitan. JEKO SAKIC ustaški, nadporuč. iz Bos. Broda. Mi pisao
suditi nego sam sudjelovao osude. Osude je izradio i nama davao
za potpis Dr. RAKIC PAPIC MIROVIL, šef pravosudnog ojele sa područje
Jasenovac. Tako sam potpisao sarnu osudu Jurcev Marimu ustaški, satniku
Heccegovine, Benji Meriji, Belusicu Vinku, ustaški, nadporučniku,
Jakovici, Zarku, električaru, iz Pakrada, Rukavina, Franji, bivšem finansu.
Ove sarnu osude donesene su navodna radi vese koju, da su imali s par-
tizanima, isto tako sam potpisao sarnu osude civilima iz Dubice, mis-
li 17. Heccegovac, u koji su bili optuženi radi vese s partizanima.
Ovih 17 optuženo je u Dubici. Napokon potpisao sam kao član prekog
suda s sarnu osuda u Novskoj, Seljenskičarima, te su ovi obježeni.
Sve ove vijestima izvješene su u jesen sam, i sve je osude izradio Dr.
PAPIC MIROVIL, a sama izvršenja učinjena su na raznim mjestima kako
sam naveo.
6. U novoj god. 1945. vratio sam obavještajnu službu o kretanju nakanama i
prilivu četnika iz Srbije i Crne Gore prema Bosni, tako sam bio u Bjel-
ini, Brčkom, Građanici, Gradačcu, Bos. Saseu, Doboju, Drventi. O kojoj sluš-
bi bio sam direktno odgovoran LUBURIC MARKO.
- 15/IV. 1945. vratio sam se u Jasenovac, gdje sam ostao do kraja. Značen
sam u to vrijeme bile radene ličine zatočenika iz Gradišne i spalje-
ne tako bi ne zamisliti trag bivšim slobodnima. Ja nisam sudjelovao u
ličinskoj i ubijanju zatočenika nego samo u eksekuciji. >>>>

Davalo se i potpisano

Marko
balic

Marko

2000

Uredovna bilješka

Ostali slobodnici navedeni u ovom zapisniku iz log. Jasenovac
su obrađeni, jer su obrađeni u spisku ove Komisije reg. br. 7001.

Marko

554

MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA
RAVNOTEŽJSTVO ZA JAVNI RED I SIGURNOST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKO

Fra. Broj: 1/42.
Predmet: Izvješće o stanju
do 14. II. u 8 sati.

Zagreb, 14. veljače 1942.

I Z V J E Š Ć E

Šupaka redarstvena oblast iz Petrinje svojim dnevnim izvješćem od 12. o. m. j. javlja, da je dana 10. o. m. j. prije podne pošao odred 28. druga pukovnika Mraka od 12 ustaša i vojnika iz mjesta Kraljevdani prema susjednom selu Šušnjari, kotar Glina, da prikupe živuće namirnice. U blizini sela Šušnjari odmetnici su otvorili pušcanu i stroje-puščanu vatru iz kuća, te je tom prilikom ubijen šestišni zamjenik Ivan Jančić, je 5 ustaša. Osti toga odmetnici su trojicu ustaša odveli sa sobom u Šumu, dok je četvorici uspjelo pobjeći.

Šupaka redarstvena oblast iz Nove Gradiške svojim dnevnim izvješćem od 10. o. m. j. javlja, da su dana 8. o. m. j. Andrija Kolobarić, član ustaške pripreme bojne i Joso Kosak, namještenik državne Šumarije, krenuli saorušiti puškama prema pobunjeničkom selu Štrboina 2 namjeri da dovedu dijeno. U Štrboini je na njih otvorena puščana vatra, te su obojica poginuli. Nadalje javlja, da je u Bos. Dubici stiglo 119 domobrana 2. pješačke pukovnije, koji su polaseli iz Bos. Kostajnice prema Bos. Dubici naišli na nadmoćne partizane, koji su ih rasorušili i preuzvukli u građanska odiela, pa pustili.

Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe primilo je tajnu krugovalnu brzojavku iz Banja Luke u kojoj kaže, da je dana 7. o. m. j. mjesni sat ustaške bojne pod zapovjedništvom nadporučnika Josipa Mislora u pratnji Šupnika Vjekoslava Filipovića zaposjao rudnik Kakovac. Tom prilikom podijelili su krasom 37 Podrića grčkoistočnjaka. Poslije toga postavili su za ubijanjem grčkoistočnjaka muškaraca, žena i djece u selu Kotike, gdje je ubijeno oko 715 osoba. U selima Brakulić, Čargovac ubijeno je oko 1500 osoba. - Prednja vijest potvrđuje kotarska oblast Banja Luke. - U drugoj tajnoj krugovalnoj brzojavi javlja, da je dana 11. o. m. j. napadnuta posada od 150 domobrana, koja se povlačila iz Krpe na Vrbanu. Napadaj se odigrao kod mjesta Karanovca. Nadalje javlja, da su 12. o. m. j. stigla u Banja Luku dva ranjenika, dok se za ostale ne zna.

Šupaka redarstvena oblast iz Tuzle svojim dnevnim izvješćem od 9. o. m. j. javlja, da su se naše postrojbe, koje su djelovale na zemljištu u planini Ozren, povratile u svoja uporišta. Nadalje javlja, da je saznavo, da se vodi borba između naših domobrana i četnika duž Belje-sničke pruge Tuzla - Doboj, a u predjelu od Petrova sela do Suhog Polja. - Dana 5. o. m. j. četnici su odveli Dr. Slavka Miroslava, liječnika zdravstvene ambulante za suzbijanje epidemioznog sifilisa, koji se toga dana nalazio u selu Raduši, kotar Tešanj. Istog dana četnici su odveli ustašu Alju Boharića iz kotara tešanjskog. - Na području kotara Maglaj također se vode borbe između četnika i domobrana i to kod Beljemičke pruge u blizini postaje Trbuk.

Ministarstvo unutarnjih poslova primilo je izvješće od Šupake redarstvene oblasti iz Sarajeva, da je jučer u 10 h uzeo naglom ardu Ras Ulema. Pogreb je odredjen u nedjelju u 11 h.

Šupaka redarstvena oblast Sarajeva svojim dopisom od 10. o. m. j. javlja, da su redarstveni organi u mjestu Pazaricu uhitili nekog Željka Nikolića. Ovaj je na saslušanju priznao, da je raspušćavao komunističke četake. Pomenuti Nikolić odao je još nekoliko sašćenika, koji su uhićeni. Po iskazu ovih uhićenika ušlo se u trag nekoliko četnika, koji su rušili mostove i napadali ustaške obhodne, a u mjesecu rujna bacili

595
bomba na ustaški samovoz, kojem su prilikom poginula 4 ustaše. Nadalje je izjavio, da su letci, koje je on raspašavao, tiskani u Trnaru na pi-sačim strojevima, a unášavani na roto-stroju, kojega četnici posjeduju. Osim toga uhićena je neka Vjera Nikolić /bugarske narodnosti/, koja je sa nekim Đorđevićem iz Zagreba odlazila na Igman planinu i nosila od-metnicima sanitetski materijal. Kod svih uhićenika pronadjen je veći broj vojne sprene oružja i streljiva.

Župska redarstvena oblast iz Vukovara brzojavno javlja, da je jučer oko 19.30 h eksplodirao pakleni stroj na željezničkoj pruzi između postaja Sid - Mača i to na mostu preko Bosute. Pakleni stroj je prilikom eksplozije neznatno oštetio most. Na označenom mjestu na-djen je mrtav željeznički stražar, koji je čuvao pomenuti most. Ingledai-da su ovo djelo izvršila dva četnika, koji su došli iz Bosne preko sa-ljedene rijeke. Promet je obustavljen.

Ispostava župske redarstvene oblasti u Zemunu svojim dopisom od 11.o.mj.javlja, da je dana 10.o.mj.upravitelj ispostave Štali pod izli-kom posredovanja radi krišančarenja živečnih namirnica po njemačkim voj-nicima posjetio Dra Turnara. Dra Turnar u razgovoru o našim unutarnjim prilikama, a vjerojatno pod dojmom Dančevićih uvjerenja izjavio je, da je stanje u Bosni takvo, da Nijemci ne će moći više dugo mirno gleda-ti, jer se remeti obći red na Balkanu. Nadalje je izjavio, da Hrvataka-ni u kojem slučaju nije u stanju da savde red i mir u Bosni.Upravitelj ispostave tvrdi, da je ova izjava plod Dančevićih kyrdanja i obećanja, da će on sa svojim četnicima navesti red u Bosni, ako mu se da vlast. Nadalje javlja, da je dana 11.o.mj.opet došlo u Beograd 5 Dančevićih ča-tnika, koji su bili gosti u beogradske-njemačkom častničkom domu. U svom daljnjem razgovoru Dra Turnar je izjavio o krišančarenju živečnih namirnica, te o protuzakonitom kupovanju istih od njemačkih vojnika u okolnim selima Zemuna, da su njemački vojnici prinudjeni, da se na taj način dopognu potrebnih namirnica iz rasloga, što hrvatski seljaci ne sase u Srijemu, nego dapače u čitavoj Hrvatskoj ne će da nose namirni-ce u gradove i to radi toga, što oko 90% hrv.seljaka pristaje uz Dra Mačeka, te namjerno sabetiraju uređnu opskrbu građeva.

Na Dom spremni!

Glavniatelj:

Đorđe Đaković

Za moje vrijeme po mom računu likvidirano je u log.[oru] Jasenovac 20-30 hiljada zatočenika. Posebno ističem da je u početku ljeta izvršena u Jasenovcu likvidacija log.[ora] Đakovo. Tom je likvidacijom rukovodio je MATIJEVIĆ JOSO ustaški poručnik. Kod te likvidacije log.[ora] Đakova računam da je bilo oko 2-3 hiljade pobijeno Židovki i njihove djece.

3. Iz Jasenovca sam došao u log.[or] Stara Gradiška koncem listopada 1942. – 27/ III. 1943. g.[odine] Za gornje vrijeme događale su se u log.[oru] Stara Gradiška masovne likvidacije, koje su se obično vršile izvan logora tako n.pr. u Mlaci, Jablancu a otpremani su i u Jasenovac. Ovakvi veliki transporti za likvidaciju vršili su se po nalogu MATKOVIĆ IVICE. Na ovaj način otpremljeno je oko 2-3 hiljade ljudi. Napose ističem da sam informiran da je Pavlek Miškin[a] ubijen ili ga je dao ubiti TOMIĆ VIKTOR ustaški potpukovnik a inače visoki funkcioner u U.[staškoj] N.[adzornoj] S.[lužbi]-a. I ja sam lično postreljao zatočenike u Staroj Gradiški i to kako sam već naveo ukupno oko stotinu, u što računam i Jasenovačke žrtve.

4. LUBURIĆ MAKS imao je oko sebe tjelesnu gardu. U tu su spadali JURIČIĆ JERKO Hercegovac ustaški zastavnik, BLAGO ROZIĆ ustaški zastavnik iz Hercegovine, PRIMORAC SILVESTAR Hercegovac ustaški zastavnik, RAGUŽ ustaški zastavnik, iz Hercegovine, PEHAR NIKOLA ustaš.[ki] zastav[nik], Hercegovac, CRNOGORAC ustaš.[ki] zastav.[nik] Hercegovac, KOLAK PETAR ustaš.[ki] zastav[nik], Hercegovac, GASPAROVIĆ DRAGAN ustaš.[ki] zastav[nik] Ličanin nastanjen u okolini Gline, PEHAR PETAR ustaš.[ki] vodnik Hercegovac, JURČEVIĆ JOZO ustaš.[ki] zastav[-nik] Hercegovac BAGARIĆ ustaš.[ki] vod[nik] Hercegovac, GALIĆ ustaš.[ki] vod[nik] Hercegovac.

5. U 1944. g.[odini] u mjesecu rujnu bio sam član prekog pokretnog suda u Jasenovu a članovi su bili MATAJA JOSIP ustaš.[ki] satn.[nik] MILKOVIĆ MARTIN ustaš.[ki] nadporučnik Ličanin i DINKO ŠAKIĆ ustaš.[ki] nadporuč.[nik] iz Bos.[anskog] Broda. Mi nismo sudili nego samo potpisivali osude. Osude je izrađivao i nama davao na potpis Dr. PRPIĆ MIHOVIL šef pravosudnog odjela za područje Jasenovac. Tako sam potpisao smrtnu osudu Jurčev Marinu ustaš.[kom] satniku ljekar i njegovoj ženi Mariji, Belušiću Vinku ustaš.[kom] nadporučniku Janković Žarku električaru iz Pakraca, Rukavina Franji bivšem financu. Ove smrtnе osude donesene su navodno radi veze koju, da su imali s partizanima. Isto tako sam potpisao smrtnе osude civilima iz Dubice, mislim 17 nabrojeno a koji su bili optuženi radi veze s partizanima. Ovih 17 obješeno je u Dubici. Napokon potpisao sam kao član prekog suda 8 smrtnih osuda u Novskoj željezničarima, te su ovi obješeni. Sva ova vješanja izvršena su u jedan dan, i sve je osude izradio

Dr. PRPIĆ MIHOVIL, a sama izvršenja učinjena su na raznim mjestima kako sam naveo.

6. U novoj god.[ini] 1945. vršio sam obavještajnu službu o kretanju nakanama i prilivu četnika iz Srbije i Crne Gore prema Bosni, tako sam bio u Bjeljini, Brčkom, Gračanici, Gradačcu, Bos. Šamcu, Doboju, Derventi. O mojoj službi bio sam direktno odgovoran LUBURIĆ MAKSU.

16/IV. 1945. g.[odine] vratio sam se u Jasenovac, gdje sam ostao do konca. Znam da su u to vrijeme bile vađene lješine zatočenika iz Gradine i spaljene kako bi se zametnuo trag bivšim zatočenicima. Ja nisam sudjelovao u likvidaciji zadnjih zatočenika nego samo u ekskumaciji.

Dovršeno i potpisano

КУЛТУРА

СЕТЬА

Радован РАТКОВИЋ, дипл. инж. електротехнике
Београд

ПОТИСКИВАЊЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ

Прикривање усташког геноцида над Србима у Славонији 1942. године

Апстракт: Током 1942. године власти и војска Независне Државе Хрватске (НДХ) организовано су починиле већи број масовних злочина над српским народом у околини Пакраца, Славонске Пожеге и Грубишног Поља који по организованости, обиму, свирепости и намјери имају све елементе геноцида. Због виших политичких интереса (прокламованог братства и јединства), о њима се није адекватно извештавало и писало, чиме су систематски прикривани карактер и размере тих злочина, што је такође злочин. О неким од њих први пут јавно се проговорило тек деведесетих година 20. века. Описани су злочини у околини Пакраца и Слав. Пожеге, уз осврт на шири простор Славоније.

Кључне речи: Славонија, II светски рат, прикривање, злочини над Србима, 1942. година

Организовано и планско чињење масовних злочина над неким народом представља велики злочин против човечности. Исто тако, велики злочин је и организовано спречавање да подаци о злочину буду забележени у историји, како би били доступни светској јавности и истраживачима.

Проучавајући историјску грађу о II светском рату у Славонији, уочава се чињеница да о геноциду над Србима у српским и мешовитим селима пакрачког краја, почињеном у летњим месецима 1942. године има врло мало текстова. Први је ту проблематику начео Милан Продановић, тек 1968. у свом чланку „Ustaški teror na pakračkom kotaru 1942. godine“, који је сачуван у оригиналу у пакрачком Завичајном музеју¹, а 1975. је публикован у 23. књизи едиције *1941. i 1942. u svedočenjima uče-*

¹ Текст је публикован под насловом „Ustaški zločini i držanje naroda Pakračkog kotara“ у едицији *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, књига 23 (ur Radomir Petković, Mirko Jovanović), 1975, str. 491–505.

snika NOB. Потом у публикацијама сусрећемо узгредно, сажето, понекад непрецизно и нетачно, помињање тих догађаја, при чему су се аутори користили наведеним чланком као извором података. Тек након више од 50 година од II светског рата, потомци из неколико пакрачких села написали су монографије о својим насељима, где су детаљније навели страхоте покоља током 1942. године. Те монографије су штампане у малим тиражима, скромног одјека у широј јавности, а тиме и недовољне у ширењу истине о наведеним догађајима.

У Новој Градишци је 21. маја 1942. године одржан састанак усташких и полицијских руководиоца из хрватских котара Нова Градишка, Славонска Пожега, Нашице и Подравска Слатина и том приликом је закључено да су српска села колективно одговорна за подршку партизанима, па је у извештају констатовано „... potrebno је primjeniti najoštrije represalije protiv ovog [српског – прим. аут.] stanovništva [...] Represalije treba da provodi ustaška ili domobranska vlast jer moraju biti velike t.j. obuhvatiti cijela sela. Represalije bi se sastojale u neposrednom otpremanju cjelokupnog stanovništva određenih mjesta u sabirne logore.“² Иако су бројни злочини над српским народом чињени и раније, по свему судећи поменути састанак био је кључни за још масовније злочине што ће уследити.

У јулу 1942. заповедништво 2. домобранског збора организовало је операцију ширих размера на подручју Бабје Горе, Диља, Крндије и Псуња са циљем уништавања партизана и спровођењем репресалија тзв. казних експедиција према становништву које сарађује с партизанима. У ту сврху основано је више крстарећих и јуришних одреда разноликог састава (устахе, домобрани и јединице *Einsatzstaffel*³), који су изненадним опкољавањима села на брзину хапсили становништво, чинили покоље над голоруким мештанима, пљачкали им имовину, палили куће и одводили их у логоре.⁴

У извештају заповедништва 4. горског здруга од 15. августа 1942. о активностима у јулу 1942. констатује се: „Srpska sela pomažu djelotvorno partizane, ne samo u pogledu izvještajne službe, prehrane, zavaravanja na-

2 *Građa za historiju NOP u Slavoniji*, knj. 2, Slavonski Brod, 1963, str. 217–218, dokument 147.

3 *Einsatzstaffel (Ајнзацштафел)* – војне јединице њемачке мањине у НДХ, под командом усташа. Заклињали су се на оданост нацистичком фиреру Адолфу Хитлеру и усташком поглавник Анти Павелићу.

4 У народу је за те акције често коришћен назив „дизање села“.

ših potjera i prikrivanjem partizana, već i djelatno, na taj način što s oružjem u ruci sudjeluju u podhvatima partizana... Zato je prvi i jedini siguran put za onemogućavanje djelatnosti partizana, a zatim i njihovo uništenje, da se likvidiraju ta sela“.⁵ Због тога су на територији котара Пакрац у августу 1942. покренули операцију „Псуњ“, како би спровели идеју о ликвидацији тих српских села, током које је почињено више масовних злочина над српским становништвом.

Немци и снаге Независне Државе Хрватске у јуну и јулу извели су офанзиву на територији Козаре и Просаре, на десној обали Саве. Неколико десетака хиљада Срба је страдало у стрељању или у гранатирању згуснуте масе народа што се повлачила пред Немцима, усташама и домобранима. На десетине хиљада заробљених Срба отерано је у „логоре смрти“ – Јасеновац и Стару Градишку, а више десетина хиљада их је, након логора, депортовано у западнославонска српска села. „Vlasti NDH-e imale su namjeru da ovim naseljavanjem Slavonije postignu i ove ciljeve: da zaustave razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta i da iscrpe ekonomsku snagu naroda koji je pomagao partizane.“⁶ Козарчани су били добро прихваћени међу братским српским народом, готово као чланови породица: заједно са домаћинима су боравили, обедовали и обављали послове у кући и на њивама. У малом броју случајева, Козарчане су прихватили и становници хрватске и других националности. За време покоља у лето 1942. године, Козарчани су поделили судбину Славонаца – неки су убијени и бачени у бунаре, а неки отерани опет у логоре, где их је мали број преживео рат.

Злочини у лето и јесен 1942. у котарима Пакрац и Савонска Пожега

Дана 2. августа 1942. усташе су запалили село Кричке (Трокутске), заклали 64 житеља, а неке су и недоклане и рањене бацали у огањ запаљених кућа. У раним јутарњим сатима 4. августа 1942. усташе су опколиле село Дерезу. Све становнике, које су успели ухватити, дотерали су на сабирно место у селу. Након што су одвојили мушкарце од жена и деце, изван број жена и деце су одвели у логор Стара Градишка, а мушкарце и преостале жене и децу су побили и бацили у два бунара

⁵ Grada..., н. д. стр. 375, документ број 179.

⁶ Дане Павлица је изнео да је по процени Штаба 3. оперативне зоне у Славонију премештено 50.000 до 60.000 жена и деце са Козаре – *Стратегија око Папука и Псуња*, 2007. стр. 35.

(дубља од 30 метара!). Тога дана у селу је убијено 230 мушкараца, жена и деце. У логорима НДХ и Немачке погинуло је за време рата 156 становника Дерезе. При хватању мештана по селу, довођењу на сабирно место, убијању, клању и бацању у бунаре, усташе су испољиле зверство, бруталност и садизам. Између осталог, тога дана су силовали, а затим заклали 15 дерешких жена и девојака. Сва опљачкана имовина из дерешких домаћинстава у неколико наредних дана одвезена је у Шпановицу и још нека села око Дерезе. Од дана покоља, па до краја II светског рата, у Дерези није било становника.

Већ 6. августа 1942. године почињен је велики злочин над српским становништвом села Омановац, Горња Обријеж и Батињани. Усташе су примениле исте бруталне методе, као претходног дана у Дерези. У тим и околним мешовитим селима на лицу места су побили 87 људи, а 447 отерали у логоре где ће страдати 230 особа.

Усташе су често залазили у село Шеовицу јер су знали да је то место од самог почетка устанка било поуздано упориште партизанима. Већ ноћу 7. јула су опколили село, са циљем исељавања становништва и плјачке њихове. У извјештају 13. усташке бојне од 9. јула 1942. пише: „U zadatku je bilo predviđeno da se čitavo stanovništvo sela imade izseliti, a sva stoka, živežne namirnice i odjevni predmeti pokupiti“⁷. У тој операцији је убијено 12 људи. Почетком августа је село потпуно исељено и опљачкано. У пустим шеовачким кућама смештај је нашло 56 жена и деце из Поткозарја, до тада смештених у Јапаги.

Усташе под командом Вјекослава Макса Лубурића око поднева 10. августа 1942. године опкољавају село Јапагу. Сав народ што су га затекли у селу истерали су из кућа и догнали у једно двориште усред села. По мушкарцима су осули паљбу из митраљеза и потом њихова тела бацили у бунаре, а жене и децу су сптовели у логор. Само неколико дана по почињеном злочину у Јапаги, усташе сижу поново у Шеовицу и прикупљају Козарчане, обећавајући да ће их сместити у празне куће у Јапаги. Када су их дотерали у Јапагу, усташе су почеле злочин: свирепо су их поклали и бацили у бунар. Мало, мирно и питомо село Јапага остало у крви и пусзо. Један бунар био је пун лешева житеља Јапаге, а други Козарчана. Убијено је 118 мушкараца, жена и деце и побацано у бунаре, а 98 особа је отерано у логоре – 41 није преживела рат. У логору Стара Градишка деца су одвојена од мајки и одведена у децје логоре, а жене де-

⁷ Slavica Hrečkovski, Mile Konjević, *Radnički i NOP u Pakracu i okolini – dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918 – maj 1945*, str. 293, dokument 270 (у даљем тексту: С. Хречковски, М. Коњевих, н. д.).

портоване углавном на рад у Немачку. Логораши у Старој Градишци су побијени, а од депортованих у друге логоре и Немачку само мањи број их се вратио. У септембру је Шеовица запаљена, тако да до краја рата практично и није постојала.

Истог дана, 10. августа 1942. почињен је злочин и у Бјелановцу. Усташе су опколиле село и сакупиле све становништво. Стотинак мештана су одвојили и одвели на рад у Немачку, а 42 особе су убијене у Бјелановцу. При томе је ликвидирано још и 26 жена и деце са Козаре. Од мештана отераних у Немачку на рад, крајем рата вратило се само око 50 особа.

У свануће 11. августа 1942. усташе из Шпановице⁸, нападе су село Бранешце. У првом налету успели су да ухвате и побију 86 житеља села. Једна мања партизанска јединица, која се затекла у близини, ступила је у борбу и омогућила народу да се извуче према Јаворнику и Равној гори, чиме је спречила потпуно уништење Бранешчана.

У јутарњим сатима 13. августа 1942. године, усташе су опколиле села Кусоње и Драговић. Све становнике које су успели да ухвате, довели су у центар Кусоња. Одвојили су изван број жена и деце и спровели их у логор Стара Градишка. Све преостало становништво спровели су у кусоњску цркву и одатле су у групама одводили мештане до бунара где су их убијали и бацали унутра. Када су бунаре напунили телима убијених, усташе су их затрпали. Затим су запалили и православну цркву у том месту. Са Кусоњанима и Драговићанима страдали су тог дана и становници Поткозарја што су се ту затекли. Тога дана у селу је погинуло око 250 кусоњских мушкараца, жена и деце, а од мештана протераних у логор страдало је око 150 жена и деце. На простору Драговића и кусоњских бунара страдало је 227 становника Драговића. Нема тачних и поименичних података о томе колико је тога дана у Кусоњима и Драговићу убијено Козарчана, а колико отерано у логоре.

Од 13. до 20. августа 1942. усташе су под руководством Лубурића чиниле злочине над Србима у западном делу Пожешке котлине (котар Славонска Пожега). У Слобоштини и околним селима, по истом крвавом сценарију као и у Кусоњима, стрељали су и поклали око 1.380 мушкараца, жена и деце⁹, а међу њима је било око 850 Козарчана;! Када је 1947. комисијски обављана ексхумација, из пет слобоштинских бунара је извађено 1.096 тела (954 женска и 142 дечја) – 847 је било тела Козар-

⁸ Шпановица – село код Пакраца, према Славонској Пожеги, насељено Хрватима. Током 1941. масовно су приступили усташама и починили бројне злочине над Србима у околним местима. Упориште је ликвидирано 4/5. октобар 1942. године.

⁹ Jovan Kokot, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, 1987.

чана. Већина је, како је утврђено, страдала услед гушења, што значи да су живи бачени у бунаре.¹⁰ Након извесног времена у бунаре су сипали 430 килограма креча¹¹ како би спречили ширење могуће заразе. Тих дана је страдало много Срба и у околним селима, а многи су отерани у логоре које ће преживети само мањи број људи.

Дана 11. октобра 1942. припадници усташког здруга из Липика опколили су село Кукуњевац. Сакупили су становништво, одвојили извешан број жена и деце и отерали у логор, а преостале становнике спровели до сеоске цркве. У цркви су им везали руке жицом, па их по групама од по двадесетак одводили до раније ископане велике гробнице, клали их и бацали у јаму. Тога дана у селу и касније у логорима погинуло је више од 660 мушкараца, жена и деце из Кукуњеваца.¹²

У оквиру поменуте операције „чишћења села“ од партизана, терору су били изложени и становници села Доња Шуметлица, где је убијено 80–90 људи.¹³ У селима Трокута (Горња и Доња Субоцка, Ловска, Доњи Чаглић, Јагма и Корита), иза сваке рације и злочина хрватских оружаних формација увек су остајале куће у пламену и бројне људске жртве, тако да је током око 75 тамошњих мештана погинуло 1942. године.

То су најсажетије приказани подаци о усташко-домобранским злочинима над Србима у лето 1942. у пакрачком и пожешком крају. Нажалост, било је још много жртава пре и после тог периода.

Заједничко свим поменутим злочинима било је да су спроведени намерно и плански до најситнијег детаља, уз одређену законодавну и подршку локалног римокатоличког клера. У ликвидацијама су коришћене различити врсте оружја и приручних алата, жртве су безумно и брутално масакриране, бацане у огањ запаљених зграда, у бунаре, масовне гробнице и сл. Тешко је психолошки схватити и објаснити тотално помрачење ума и мржњу починилаца злочина. Сви ти погроми и покољи садрже карактеристике масовног, планског и организованог државног злочина или то данас казали, геноцида над српским народом.

Подаци о злочинима у документима и литератури

Да би се установило шта је, како и колико о тим мрачним догађајима записано у ратним документима и послератној литератури, ана-

¹⁰ Д. Павлица, *н. д.* стр. 150. и 157.

¹¹ *Исто*, стр. 155.

¹² *Исто*, стр. 89.

¹³ С. Хречковски, М. Коњевић, *н. д.*, стр. 301, документ 276.

лизирани су списи партизанских штабова и команди, чланова комитета и органа Комунистичке партије Хрватске (КПХ), војних и цивилних власти НДХ, реферати на научном скупу „Славонија у НОБ“, спискови жртава рата 1941–1945. године Савезног завода за статистику, као и мемоари и чланци објављени након II светског рата.

У документима штабова 3. оперативне зоне, одреда и батаљона Народноослободилачког покрета (НОП) у Славонији током лета и јесени 1942. нису описани ужаси и злочини почињени у пакрачком крају. Постоји само неколико примера узгредног помињања злочина, са навођењем имена понеког од страдалих села. У тим текстовима, се, ипак, спомињу и речи: покољ, пљачка, паљење села, бацање жртава у бунаре, терање народа у логор, Дереза, Јапага, Кусоње итд. Међутим, све то је веома сажето и уопштено. То, дакле, није адекватан опис затирања српског становништва у поментим селима 1942. године из кога би се јасно видело ког је дана, у ком селу, колико људи побијено и шта је учињено са телима, ког су старосног узраста и пола биле жртве, колико мештана је отерано у логоре где су наредних дана многи убијени или су умрли у страшним мукама, ко су били починиоци покоља и по чијем наређењу или одобрењу је то спроведено, не види се шта је било с имовином жртава после тих страшних злодела, шта се касније дешавало с децом која су преживела логоре (прекрштавање, похрваћење), шта се збивало са женама што су у Старој Градишци издвојене и одведене на принудни рад у Немачку итд., итд. Само такав комплетан опис носио би собом свој пуни значај и поуку. Јер, када се презентује тек уопштени податак да је било покоља и паљења кућа, неупућени читалац може да схвати да је ту реч само о појединачним злочинима, каквих је – узгред буди речено – било много, а не о масовним погромима и затирању српског народа одређеног краја. Таквим приказом се, дакле, знатно „разводњава“ трагичност, окрутност, садизам, крволочност, немилосрдност и понижавање људских бића, тј. губе се обележја геноцида над Србима.

У документима (партизанске) Треће оперативне зоне често се почињена злодела у пакрачком крају приписују усташама из Шпановице. Ипак, шпановачки зликовци су представљали смо уизвршилачку јединицу која је починила бројне злочине, а главну улогу имали су припадници усташког Обрамбеног здруга и 13. усташке бојне из Липика, дакле, тада легалне војске Независне Државе Хрватске. То, наравно, не амнестира шпановачке злочинце, али показује и да су власти НДХ плански, смишљено и припремљено чиниле наведене злочине над Србима из пакрачког краја.

То што у актима партизанских команди из 1942. године није свеобухватније описан наведени злочин, сигурно је велики пропуст. Истина је, додуше, да су неке објективне околности ометале ажурно и подробно извештавање у том периоду, као рецимо реорганизација и попуна штабова партизанских јединица и офанзива непријатеља али, нажалост, о трагедији пакрачких села није писано ни у наредном периоду, када су за то постојали знатно повољнији услови.

У преписци органа Комунистичке партије Хрватске (КПХ) у Славонији готово да нема трагова о покољима у пакрачким селима. Пакрачки Котарски комитет КПХ није о томе извештавао Окружни комитет КПХ Нова Градишка или Поверенство ЦК КПХ за Славонију (чији су чланови су били Павле Грегорић, Карло Мразовић и Грга Јанкес). У извештају Централном комитету КПХ од 28. августа 1942. године Поверенство такође само узгредно и веома уопштено помиње те догађаје. При томе је текст толико сажет, рекло би се, блед и разводњен, да читалац тог материјала уопште не може да уочи трагичност тих догађаја. И у другим актима из 1942. године Поверенство се није бавило летњом трагедијом у пакрачком крају.

У доступним извештајима команди војних јединица и цивилних власти Независне Државе Хрватске својим претпостављенима, врло мало је писано о тој проблематици. Осим тога, из пропагандних разлога, ти материјали неретко су састављани тако да не приказују праву истину о догађајима на терену. На пример, у извештају од 30. новембра 1942. године Оперативни одјел Главног стожера хрватског домобранства о страдању села Кукуњевац даје само кратку белешку: „Izvršeno izseljavanje pravoslavaca iz S. Kukunjevac“. Као што се види, покољ становништва је у овом спису приказан као исељавање, а додали је још и да је „ubijeno u bjekstvu 15 muškaraca“.¹⁴

Поводом 25-годишњице устанка у Славонији, у Славонском Броду је 1966. организован дводневни научни скуп *Славонија у НОБ*. Скупом су руководили чланови Организационог одбора на челу др Павлом Грегорићем, а присуствовали су му угледни политичари, историчари, професори историје из славонских школа и други. На скупу је разматрано више тема. Нада Лазић је представила реферат „Терор окупатора и квислинга у Славонији“. С обзиром на проблематику којом се тај чланак бави, управо њен реферат је требало да буде од посебног значаја. Она је, међутим, дала изузетно мали простор опису терора 1942. године. Од 14 страна реферата, само једна је посвећена 1942. години! Од села страда-

¹⁴ Д. Павлица, *н. д.*, стр. 89.

лих у операцији „чишћења“ и злодела у местима Бабје Горе, Диља, Крн-дије и Псуња, Лазићева је само навела да су „из села Кукуњевца иселили цјелокупно становништво и отјерали у логор Јасеновац“. Наравно, то је само делимично тачно, јер у Кукуњевцу је тога дана поклато неколико стотина становника, а само изван број жена и деце је отеран у логор. При писању реферата она се очигледно, као извором података, служила усташко-домобранском документацијом. Преписала је тврдње изнете у тим документима, не проверавајући њихову истинитост. Разлика између њеног текста и материјала који је користила постоји, заправо, тек у граматички: усташе су, примера ради, писале „izseljavati“. Ни речи нема о томе каквим је стравичним методама уништаван „непоћудни“ народ у логорима и у каквим су страшним мукама умирале недужне жртве, старци и деца, који нису представљали никакву претњу безбедности НДХ.

У списку жртава рата 1941–1945. године Савезног завода за статистику налазе се подаци: презиме, очево име (ако је познато) и име, година рођења (ако је позната), националност, година и место где је одређена особа погинула. Списак је прилично несређен и непоуздан. Неке особе нису уписане, а поједине су у њему приказане више пута. Због тога се при сакупљању свеобухватнијих података може користити само као „помоћни“ материјал. Осим тога, то је „голи“ списак жртава без текстуалних описа стварних догађаја, тако да се из њега не може сагледати трагичност и суштински карактер тих немилих дешавања.

У публикованим мемоарима, чланцима и литератури, износе се углавном сећања и објашњења појединих војних руководиоца и истраживача. Павле Грегорић Брзи, као представник ЦК КПХ, руководио је устанком и развојем НОБ-а у Славонији 1941. и 1942. године. У другој половини 1941. провео је много времена у пакрачком котару. Током 1942. године знатно мање се кретао пакрачким тереном (осим на слободној територији у планинским пределима). Можда због тога није у књизи *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine* готово ништа написао о догађајима на територији Пакраца, па ни о зазирању десетак српских села. Једино је опширно описао уништење усташког села Шпановице.

Неколицина руководиоца НОБ-а, пореклом из пакрачког краја (Богдан Црнобрња, Мане Трбојевић и још неки), у послератним годинама публиковаће сећања на догађаје у 1941. на терену пакрачког котара. Нажалост, нема трагова у њиховим сећањима на догађаје из лета 1942. године па до краја рата. Душан Чалић Цуле, који је 1942. био високи партијски руководиоца у Славонији, насео је, очигледно, терминологијом подвали где се уместо термина геноцид потура термин исељавање. У

чланку са насловом „Политичка ситуација у Славонији 1942. године“¹⁵, констатује да је један од метода репресалија било исељавање становништва, па као пример наводи исељавање православаца из села Кукуњевац, не помињући да је у том селу почињен покољ. У својим књигама и чланцима, из неких разлога, не помиње ни покоље ни у једном од осталих пакрачких села у лето и јесен 1942. године!

У већ поменутом, веома садржајном, тексту Милана Продановића нису уопште описани покољи у селима на подручју општине Бадљевина: Омановац, Батињани, Горња и Доња Обријеж. Од времена тих погрома, наредних 60 година нико их у било којем облику није описао у публицистици, били су заиста успешно скривени од јавности. Да није Васо Бунчић, пуковник у пензији, после распада СФРЈ, прикупио и сортирао извесне материјале који су, после његове смрти, у обради Марка Тутука објављени 2007. у књизи Дане Павлице *Стратишта око Папука и Псуња*¹⁶, изван тих села не би се о тим злочинима никада ништа дознало – они за историју не би постојали.

Слични покољи над Србима, претходно описани, догађали су се и у билогорском крају – на територијама котара Грубишно Поље и Вировитица. Јован Кокот у књизи *Dvanaesta proleterska slavonska brigada* набраја билогорска насеља уништавана у јесен 1942. на готово исти начин (Грубишно Поље, Мали Грђевац, Сибеник, Велика Ператовица, Брзаја, Велика и Мала Дапчевица, Лончаница – са више од 500 страдалих Срба).¹⁷

Крсто Босанац пише: „До сада још нису обављена систематска истраживања о обиму тог усташког терора на подручју грубишнопољског и вировитичког котара, првих октобарских дана 1942. године“.¹⁸ А тада је већ било прошло више од 40 година од тих догађаја! Ни ти покољи у поменутих насељима нису помињани у документима и литератури, а сведока који су те ратне страхоте преживели данас готово да и нема међу живима. Дакле, и у билогорском крају је спровођено масовно уништавање српског народа.

15 (Ur. Radomir Petković, Mirko Jovanović), *1941–1942. u svetočenjima učesnika Narodnooslobodilačke borbe*, knjiga 14, Beograd, 1975, str. 37–69.

16 Дане Павлица, *Стратишта око Папука и Псуња*, Београд, 2007.

17 Jovan Kokot, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, 1987, 433.

18 17. *slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, Београд, 1978, стр. 11

Душан Јеринић у књизи *Od podela do genocida: stradanje Srba u Slavoniji 1941–1945.* описао је депортацију у усташке логоре Срба из села Паучје, Велико Набрђе, Боровик и Ченково у Горњем Повучју (или западној Ђаковштини) спроведено 11. августа 1942. године.¹⁹ Страдало је више од 860 особа, а међу њима и 170 деце. Иако је на том подручју током II светског рата страдало више од 55% Срба, о карактеру и размерама тих страдања се није довољно писало!

Закључак

Претходно изнети подаци и образложења указују да је неки прећутни договор руководиоца двају најбројнијих народа у Хрватској, а због „виших“ политичких интереса (прокламованог братства и јединства), довео до тога да се писало о страшним усташким злочинима над Србима у селима пакрачког, пожешког, грубишнопољског, вировитичког и ђаковачког краја у лето и јесен 1942. године. По свему судећи, та злодела, иако геноцидних размера и карактера, систематски су потискивана из памћења народа и историје.

Извори и литература

Објављени извори:

Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knjiga 2, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1963.

Slavica Hrečkovski, Mile Konjević (prir.), *Radnički i NOP u Pakracu i okolini – dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918 – maj 1945.*, Slavonski Brod, 1970.

Спискови жртава рата 1941–1945. године Савезног завода за статистику.

Литература:

Đuro Adamović, Krsto Bosanac, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, Beograd, Grubišno Polje, 1983.

Pavle Gregorić, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, Zagreb, 1978.

Dušan Jerinić, *Od podela do genocida: stradanje Srba u Slavoniji*

¹⁹ Dušan Jerinić, *Od podela do genocida: stradanje Srba u Slavoniji 1941–1945.*, Beograd, 2018.

1941–1945., Beograd, 2018.

Jovan Kokot, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, 1987.

Дане Павлица, *Стратегија око Панука и Псуња*, Београд, 2007.

Radomir Petković, Mirko Jovanović (ur.) *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knjiga 14, Beograd, 1975 (svedočenje Dušana Čalića, „Politička situacija u Slavoniji 1942. godine”, str. 37–69).

Radomir Petković, Mirko Jovanović (ur.), *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knjiga 23, Beograd, 1975 (svedočenje Milana Prodanovića, „Ustaški zločini i držanje naroda Pakračkog kotara”, str. 491–505).

Slavonija u NOB – materijali naučnog skupa 25. i 26. novembra 1966. godine povodom 25-godišnjice ustanka, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1967, (referat Nade Lazić, „Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji”, str. 185–198).

Бојан АРБУТИНА, историчар

стручни сарадник Музеја жртава геноцида

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ДНЕВНОЈ ШТАМПИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Пример дневног листа *Дневник* 1953–1980.

Апстракт: Пролазећи кроз различите фазе контроле од власти социјалистичке Југославије, дневна штампа као важна полуга моћи, чинила је снажан утицај на југословенско друштво својом писаном речју. Улога новосадског *Дневника* на формирање колективног памћења и анализа заступљености фељтона посвећених народноослободилачком рату, револуцији и жртвама рата, у период од 1953. до 1980. године, биће предмет анализе рада, замишљеног као наставак научног рада објављеног у претходном броју Годишњака за истраживање геноцида.

Кључне речи: Култура сећања, дневна штампа, социјалистичка Југославија, *Дневник*, народноослободилачка борба, ратни злочини, жртве рата

Дневна штампа у социјалистичкој Југославији и место новосадског *Дневника*

У научном чланку објављеном у претходном издању *Годишњака за истраживање геноцида* анализирани су новински текстови дневног листа *Слободна Војводина* у раздобљу од 1945. до 1952. године, у историографији познатој агитпроповској фази југословенске културне политике, и њихова улога у процесу формирања колективног памћења на догађаје из Другог светског рата. Хронолошки се надовезујући на претходни рад, тема научног дела, који пред читаоце излази у новој свесци *Годишњака за истраживање геноцида*, задржава фокус на утицају штампаних медија у процесима формирања колективног памћења и покушава да одговори на питања у коликој мери и на који начин су штампани медији, у периоду од 1953. до 1980. године, утицали на обликовање свеобухватне друштвене слике о Другом светском рату на простору Југославије.

Остављајући иза себе прве послератне године, што су обиловале перманентним кризама на спољнополитичком колосеку, од Тршћанске кризе до сукоба са Информбироом, и које су протекле у обнови тешко разорене земље, југословенске власти могле су више пажње посветити организацији државног и друштвеног система, који се почетком 50-их година прошлог века ослободио совјетског модела развоја. У трагању за сопственим путем у социјализам, у оквирима југословенске државе није било места за агитационо-пропагандни апарат, један од симбола власти првих послератних година, чије су контуре и организационе структуре полако нестајале у првим месецима 1951. године. Нестанак агитпроп апарата означио је, између осталог, и почетак нове етапе југословенске штампе и новинарства.

Како би што правилније била оцењена улога штампаних медија у формирању колективног памћења у постагитпроповским временима социјалистичке Југославије, неопходно је било обавити периодизацију и апострофирати главне одлике штампе кроз различите етапе њеног постојања, анализирати законске акте, узајамно деловање штампе, радија и телевизије, као и домете штампаних медија у социјалистичкој Југославији.

У оквиру докторске дисертације *Развој штампе у С.Р.С. 1945–1980. са освртом на југословенску штампу*, аутор Сергије Лукач начинио је периодизацију медија на следећи начин: период од 1945. до 1951. године назвао је државно-административном етапом, од 1951. до 1960. године етапом „почетних корака самоуправног социјализма“, а од 1960. до 1980. године етапом „успореног раста дневне штампе“. Нешто другачију периодизацију југословенске штампе извео је др Данијел Кежић: период од 1945. до 1952. године назвао је совјетским моделом дириговане штампе, од 1952. до 1961. године оценио је као југословенски модел дириговане штампе, период од 1961. до 1966. године за тог аутора је представљао југословенски модел „либерализоване“ дириговане штампе, од 1966. до 1971. године југословенски модел „слободне штампе“, док је време од 1971. до 1976. године окарактерисао као моделе „слободне штампе“. Главна карактеристика и најважнија промена за југословенску штампу и новинарство у првом периоду након укидања агитпроп апарата била је промена концепта дневних новина, пошто су поред идеолошке, добиле и информативну функцију. Штампа се протоком времена отварала за најшире теме из политичког, друштвеног, економског, културног и спортског спектра, док су новинари приморавани, у духу самоуправљања, да отварају теме и износе ставове о политичким и економ-

ским дешавањима битним за развој земље Временом, информативни карактер дневних новина постао је доминантан и то је представљало суштинску разлику у односима између југословенске и совјетске штампе. За разлику од периода између 1945. и 1952. године, када се може говорити о строго контролисаној и диригованој штампи, за период после 1952. године не могу се са сигурношћу давати коначни одговори о контроли и диригованости медија од представника државе, већ се могу пратити тенденције што су у различитим периодима имале различите карактере.

Штампани медији, нарочито дневне новине, у свакодневном „додиру“ са читаоцима, имали су значајан утицај на формирање вредносних ставова грађана, па је зато неопходно, пре него што се покренемо квантитативну и квалитативну анализу новинских текстова у вези са Другим светским ратом, обратити пажњу на стање дневних листова у социјалистичкој Југославији у периоду од 1953. до 1980. године. У првим послератним годинама, све до масовније појаве радио апарата, а затим и телевизија, штампани медији били су најмоћнија полуга масовног информисања. И поред те чињенице, једна од главних карактеристика дневних листова у социјалистичкој Југославији била је константно низак тираж. Наиме, тираж дневних новина повећавао се само у ситуацијама политичких напетости, када су грађани, жељни информација, масовно куповали примерке дневних новина, али генерално, југословенско друштво није испуњавало УНЕСКО стандард од минимум 100 примерака на 1.000 становника. Разлози ниског тиража, осим у развоју радија и телевизије, могу се, поред осталог, потражити и у неписмености становништва, која се, ипак, временом смањивала, у неразвијености дистрибутивне мреже, као и у недостатку културе читања дневне штампе. У поменутом контексту, од 1. јануара 1953. године, после десет година излагања под именом *Слободна Војводина*, дневни лист из Новог Сада променио је име и почео је излазити као *Дневник*, остајући при томе најутицајнији регионални дневни лист у Војводини. Странице *Дневника* и новински текстови посвећени Другом светском рату, исписани у периоду од 1953. до 1980. послужиле као узорак за квантитативну и квалитативну анализу што би требало да да одговоре на које начине и у којој мери су дневни листови, у овом случају дневне новине *Дневник*, утицали на стварање друштвено пожељне слике о Другом светском рату.

Анализа новинских текстова у претходном раду, у распону од 1945. до 1952. године, пружила је одговоре на иста питања, у којој мери и на који начин се писало о жртвама Другог светског рата. Резултат анализе поменутог периода указивао је на постојање две тенденције у писа-

њу дневног листа *Слободна Војводина*. У првим послератним годинама више простора на новинским страницама заузимају су чланци садржајем усмеравани на цивилне жртве рата, где се о злочинима, злочинцима и жртвама више говорило и писало. До промене долази 1949. године, у време почетка сукоба са Информбироом, када на страницама *Слободне Војводине* читамо знатно више текстова о подвизима Народноослободилачке војске Југославије, разним партизанским јединицама и народним херојима.

Зашто је дошло до поменуте промене не може се објаснити једноставним одговором. Објашњење би се, можда, могло потражити у новонасталим политичким приликама у држави. Прве послератне године биле су године опоравка и обнове, па и године бола, када су се многе породице суочавале са губицима најближих и када су добиле прилику да на достојан начин сахране своје најмилије. Свакако да су суђења злочинцима, са сведочењима о почињеним злочинима, као и одржавања помена и комеморација цивилним жртвама рата утицали на писања у дневној штампи. Питање је колико би тенденција писања о цивилним жртвама трајала дуго да се југословенско руководство није сукобило са Информбироом. У напетој политичкој ситуацији што је могла ескалирати у војни сукоб, требало је мобилизовати становништво и припремити га за евентуалну ескалацију кризе на релацији Југославија – Информбиро. Поред свих доступних средстава за остваривање поменутог циља, југословенске власти су користиле и могућности дневне штампе, и од тог времена почиње све више простора да се уступа текстовима о партизанским војним подвизима из Другог светског рата. Неоспорна је чињеница, установљена на основу анализе новинских текстова *Слободне Војводине*, да је управо 1949. година преломна у промени заступљености писања о жртвама рата на новинским страницама; не усуђујем се да изводим закључке о разлозима промене, осим изношења горенаведеног запажања које може да послужи као једна од могућности у објашњењу читавог процеса. Да ли се тенденција писања о војним жртвама рата и партизанским војним успесима, успостављена 1949. године, наставила и након отопљавања односа са СССР-ом, питање је којем ћемо пажњу посветити у наставку рада.

Методологија анализе садржаја у дневном листу *Дневник*

Предмет проучавања и анализе, као и у претходном раду, биће новосадски дневни лист *Дневник*, при чему ће фокус бити усмерен на ана-

лизу фељтона из периода од 1953. до 1980. године. Разлог одабира фељтона за анализу јесте садржан у чињеници да у поменутом периоду скоро па није прошао ни дан а да се у *Дневнику* није појавио новински текст у вези са Другим светским ратом, те да би огромна количина новинских текстова утицала на губитак суштине анализе, као и ауторово уверење да се проучавањем фељтона може, приближно, оценити заступљеност цивилних и војних жртава рата у дневној штампи. Анализи новинских чланака посвећених Другом светском рату приступили смо методологијом квантитативне анализе садржаја, што подразумева „пребројавање учесталости јављања претходно дефинисаних категорија анализе, односно изражавања учесталости у нумеричком облику“.

Фељтони, дужи новински текстови што су у дневној штампи излазили у наставцима, од своје појаве у 19. веку служили су, у почетку, за објављивање претежно књижевних садржаја истакнутих писаца, да би временом уступили простор и значајним савременим политичким, друштвеним, економским, културним и спортским процесима, као и догађајима и личностима који су обележили прошлост. Могућност да се дубински анализирају савремени и прошли процеси, писци фељтона користили су овај сложени облик новинског текста да поред анализе појединих појава учине и популаризацију одређених тема међу читаоцима. У том светлу посматраћемо фељтоне објављиване на страницама новосадског *Дневника* посвећене дешавањима из Другог светског рата на простору Југославије, изузимајући оне о другим догађајима.

Учесталост фељтона са тематиком Другог светског рата на страницама новосадског *Дневника* континуирано је расла из године у годину. У педесетим годинама прошлог века објављено је тек десет фељтона у *Дневнику*, у шездесетим долази до њиховог пораста, док седамдесете представљају период својеврсне експанзије фељтона као новинарског жанра. Други светски рат, како у Југославији тако и у Европи и свету, представљао је неисцрпни извор инспирације и тема која је пружала могућност да се широј читалачкој публици представи пожељна слика прошлости, што је у социјалистичкој Југославији, чији су темељи почивали на неговању револуционарних традиција и сећања на народноослободилачки рат, максимално коришћено. Публиковање фељтона углавном је пратило „округле“ годишњице о обележавању извесних ратна дешавања на простору Југославије. Тако су годишњице почетка и завршетка рата на простору Југославије, заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), годишњице формирања партизанских војвођанских војних формација или формирања Антифашистичког

фронта жена (АФЖ), оснивања *Слободне Војводине*, годишњица великих злочина попут оних у Бачкој у зиму 1942. и у Срему у лето исте године, као и многобројне друге годишњице биле поводи за публикување фељтона чији су садржаји били у корелацији са обележаваним догађајима. Да се не би изгубила прегледност, анализи текстова приступићемо се по декадама, анализирајући засебно педесете, шездесете и седамдесете године прошлог века.

Педесете године 20. века

До првих годишњица и обележавања ратних дешавања дошло је почетком педесетих година прошлог века, тачније, на десетогодишњицу обележавања почетка Другог светског рата у Југославији. Власти социјалистичке Југославије искористиле су прву „округлу“ годишњицу од почетка рата и кроз разноразне манифестације, попут организовања свечаних церемонија, партизанских маршева или откривања споменика посвећених народноослободилачкој борби, у први план истицале догађаје из претходног рата који су им погодовали у конструисању друштвено пожељног памћења. Један од механизма конструисања колективног памћења била је и дневна штампа на чијим страницама су се појављивали новински чланци у вези са ратним дешавањима. Новосадски *Дневник* током педесетих, тачније у периоду од 1953. до 1960. године, не карактерише обиље објављених фељтона у вези са Другим светским ратом, а тај број нарочито постаје занемарљив када се упореди са каснијим периодима. Изражено бројевима, у поменутом времену на страницама *Дневника* објављено је десет фељтона са ратном тематиком, и то већи део од 1953. до 1955. године. Главни фокус фељтона усмерен је на ратне подвиге партизанских јединица и страдања народних хероја и других истакнутих партизанских бораца. После фељтона *Из славних дана борбе* из 1951. године који је читаоцима нудио подсећање на акције партизанских одреда широм Војводине, година 1952. прошла је без иједног значајног фељтона посвећеног ратним дешавањима. Неопходно је напоменути да се управо те 1952. године навршавала десетогодишњица најстрашнијих злочина почињених у Срему током Другог светског рата, у време акције Виктора Томића, и да тим злочинима, као ни злочинима у Бачкој током Новосадске рације јануара 1952. године, није посвећена ни приближно велика пажња у поређењу са другим ратним дешавањима. Наредну, 1953. годину, обележили су фељтони посвећени партизанским сремским одредима и војвођанским бригадама. Поводом обележавања десетогодишњице

оснивања војвођанских бригада – током 1943. године основано је пет војвођанских бригада – од марта до септембра 1953. године излазили су фељтони посвећени тим дешавањима. Учешће у писању фељтона, поред новинара, узимале су и личности из политичког и војног миљеа, па су се на страницама *Дневника* појавили текстови пуковника Срете Савића, потом мајора Саве Савића, Јове Антеља, Митра Станојловића, Ивана Киша, као и Симе Релића, првог команданта Фрушкогорског партизанског одреда, и истакнутих друштвено-политичких посленика попут Јована Веселинова Жарка и Пашка Ромца.

Објављивање првог фељтона у *Дневнику*, посвећеног ратним злочинима, ратним злочинцима или ратним жртвама на простору Југославије, датира с почетка октобра 1955. године. Фељтон *У служби пете колоне*, аутора Васе Казимировића, пред читаоце је изнео животни пут Јураја Шпилера, предратног полицијског службеника у Краљевини Југославији и помоћника шефа полиције у Новом Саду пред сам почетак рата, а током рата шефа Команде јавне безбедности за Банат, одговорног за почињене злочине на простору Баната у Другом светском рату. Фељтон, поред праћења полицијске и шпијунске каријере Шпилера у Краљевини Југославији и сукоба немачких и мађарских концепција у вези са Банатом и Бачком, у погледу осветљавања почињених злочина за које је сносио одговорност, не представља, међутим, посебно значајно штиво за читалачку публику. Тек у тридесет и другом наставку фељтона *У служби пете колоне* помиње се Шпилерова нечасна улога у почињеним злочинима, уз објашњење да је терор, за који се тврди да је био његов основни систем рада, „узимао фантастичне форме, грозније, често, и од средњовековне инквизиције“ и да су „мучења била ужасна, таква да је против њих чак и један немачки подофицир сматрао за потребно да протестује“.

До краја педесетих година, од запаженијих фељтона објављиваних у *Дневнику*, издвајају се они под насловима *Четрдесет година Савеза комуниста Југославије* и *Ликови револуционара*, публиковани 1959. године поводом четрдесетогодишњице оснивања Комунистичке партије Југославије. У поменутих фељтонима, аутори попут Родољуба Чолаковића, Николе Груловића, Динка Давидова и других, представили су историју Комунистичке партије Југославије у предратно, ратно и поратно доба, као и улоге и значај истакнутих револуционарних активиста.

Шездесете године 20. века

Прва половина шездесетих година такође је протекла у обеле-

жавању годишњица из Другог светског рата, али за разлику од педесетих, број фељтона на страницама новосадског *Дневника* био је знатно бројнији. Идентичан је остао и избор ратних тема у тим фељтонима. И поред тога што је прошло двадесет година, ратни злочини почињени на простору Војводине, нарочито на простору Бачке и Срема, још увек нису своје место пронашли у облику фељтона на страницама *Дневника*. Међутим, за разлику од педесетих година, у *Дневнику* су се, ипак, појавила два фељтона у вези са ратним злочинима на простору Југославије. Хапшење Адолфа Ајхмана што су обавили припадници израелске тајне службе Мосада, у Аргентини 1960. године, заокупило је пажњу светске јавности па је с великим интересовањем праћено Ајхманово суочавање са правдом у Израелу. Као и светски медији, тако су и југословенски заинтригирани тим судским процесом; почетком 1961. године све више пажње усмеравањем је на поменута дешавања у Јерусалиму. У том периоду и контексту на страницама *Дневника* појавио се фељтон *У мрежи техничара смрти – југословенски документи о злочинима Адолфа Ајхмана*. У наредних месец дана, све до 17. марта 1961. године, читаоци *Дневника* имали су прилике да читају, у наставцима, о Адолфу Ајхману и његовом положају у нацистичкој Немачкој и улози у истребљењу Јевреја широм Европе, о јеврејским жртвама и њиховом страдању у свим деловима окупиране Југославије, о концентрационим логорима и одговорним особама за почињена злодела. Фељтон *У мрежи смрти – југословенски документи о злочинима Адолфа Ајхмана* био је први у том смислу публикован у новосадском листу *Дневник*, намењен, рекло би се, искључиво цивилним жртвама рата, то јест, жртвама геноцида или Холокауста спроведеног на простору Југославије. Две године касније, у октобру 1963. године, у пет наставка, објављен је фељтон *Крвава јутра*, аутора Милана Инђића, чији је садржај био посвећен злочинима усташа током Другог светског рата над Србима у Старом Мајдану, у близини Санског Моста. Иако у знатно мањем броју наставака у односу на фељтон *У мрежи смрти – југословенски документи о злочинима Адолфа Ајхмана*, фељтон *Крвава јутра* је значајан управо из разлога што је први текст таквог типа на страницама *Дневника* који се бавио злочинима почињеним од припадника једног од југословенских народа у Другом светском рату.

Што се тиче фељтонских текстова посвећених народноослободилачкој борби и револуцији, у првој половини шездесетих година публиковано је на десетине фељтона, а у наредним пасусима поменућемо најважније. Двадесетогодишњица почетка Другог светског рата на

простору Југославије свакако је била фокус тема током 1961. године те је *Дневник*, узимајући учешћа у обележавању те годишњице, објавио фељтон под насловом *Војводина у борби*; читаоци су могли да га читају сваких седам дана од јануара до децембра 1961. године, и хронолошки је представљао дешавања из народноослободилачког рата на простору Војводине. Фељтон који је обележио 1962. годину био је посвећен двадесетогодишњици оснивања *Слободне Војводине*, док је наредне, 1963. године, обележена двадесетогодишњица Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу. Новосадски *Дневник* обележио је двадесетогодишњицу ослобођења Војводине и читаве Југославије, као и завршетак Другог светског рата, објављивањем ратних мемоара британског мајора Базила Дејвидсона (*Basil Davidson*), што је током рата на простору Југославије боравио у својству представника Савезничке војне мисије при Главном штабу Војводине. Дејвидсон је у том тексту изнео сећања на ратну мисију у Југославији, почев од источне Босне преко Срема до Бачке и назад до Срема. Годину и по дана проведених са партизанским борцима описано је у том штиву, а то је за уредништво *Дневника* био је довољан повод да кроз фељтон *Партизанске слике* публикује мемоара Базила Дејвидсона током 1964. и 1965. године.

Тренд раста објављивања фељтона у *Дневнику* настављен је и у другој половини шездесетих година и готово да није било дана да се на страницама новосадског листа нису појављивали текстови у тој форми. Иако у времену од 1966. до 1970. године није било „округлих“ годишњица и обележавања значајних догађаја из Другог светског рата, на страницама *Дневника*, несмањеним ритмом, публиковани су фељтони са ратном тематиком. Квантитативно посматрано још увек су преовлађивали фељтони посвећени народноослободилачком рату, што је константа још од краја четрдесетих година, али простор у новинама све више је уступљиван и ратним злочинима. У период од 1966. до 1970. године објављено је пет фељтона чији је садржај био директно посвећен ратним злочинима почињеним у Срему, Банату и Бачкој. Први од поменутих пет фељтона објављен је у јануару 1967. године и третирао је злочине почињене у оквиру рације у јужној Бачкој. Уредништво *Дневника* одлучило је да на страницама тог дневника, у форми фељтона, пренесе новински и чланак публикован у једним од најчитанијих мађарских дневних листова, у будимпештанском *Magyar Nemzet*, где је аутор Ервин Памлењи, посветио текст жртвама рације у јужној Бачкој поводом двадесетпетогодишњице злочина. Недовољна пажња посвећена жртвама рације у Бачкој, бар што се тиче новинских фељтона, надомештена је месец дана касније, када се

у *Дневнику* појавио фељтон посвећен, поново, Јурају Шпилеру, овај пут под именом *Шпилер – крвник Баната*. За разлику од претходног фељтона посвећеног Шпилеру аутора Васе Казимировића, објављеном 1955. године, под насловом *У служби пете колоне*, где је главни фокус био на самој личности Шпилера, док се о његовој одговорности за злочине и терор у Банату током Другог светског рата тек узгредно и недовољно писало, суштина овог из 1967. године односила се управо на почињена ратна злодела.

Преостала три фељтона из друге половине шездесетих година са темама о ратним злочинима, објављени су 1969. године. Два од поменутих три односила су се на ратне злочине почињене у Банату, док је трећи фељтон био посвећен страдању Сремаца у лето 1942. године. Одмах на почетку 1969. године, од 9. до 18. јануара, у *Дневнику* је објављиван фељтон *Крвави јануар – масовни злочини окупатора у Банату 1942. године*; садржај текста је подсећао читаоце на злодела немачких окупатора из јануара 1942. године, када је масовно страдао народ северног и средњег Баната. Шест месеци касније, у јуну 1969. године, Вукашин Кобаш, на страницама *Дневника*, у четири наставка објављује фељтон *Гробница непознатих жртава – тајне стратишта 10.000 родољуба између Панчева и Јабуке*, у коме пише о стратишту Јабука, недалеко од Панчева, где су током Другог светског рата обављана масовна стрељања грађана. Први фељтон посвећен страдању Сремаца током Другог светског рата објављен је 1969. године под насловом *Сремско крваво лето – масовни злочини Виктора Томића 1942.* и у том тексту су описана страдања сремачког становништва у лето 1942. године када је Виктор Томић, специјални изасланик усташког поглавника Анте Павелића, стигао у Срем где је руководио операцијама масовног стрељања становништва широм Срема, нарочито у вуковарском Дудику и на православном гробљу у Сремској Митровици.

Тематика народноослободилачке борбе током друге половине шездесетих година прошлог века и даље је била доминантна у односу текстове о ратним злочинима. У бројкама изражено, објављено је 20 фељтона тематски везаних за народноослободилачку борбу, тачније, четири пута више у односу на фељтоне што су третирали ратне злочине. У оквиру поменутих 20 фељтона, највећи број њих се односио на ратне путеве војвођанских одреда и бригада. У априлу 1966. године, пуковник Миленко Раданов – Цига објављује фељтон *Стварање првих војвођанских бригада*, у јануару 1967. године Никола Божић *Наш Пети батаљон* у коме прати ратни пут Седме војвођанске бригаде, Зора Вуковић

у марту исте године објављује фељтон *Четврти батаљон б. источно – босанске бригаде*, Само Слабински у новембру *Словачка чета „Јурај Јаношик“*, затим Ђ. Васић у марту 1968. *Четири одреда, четири драме* посвећен новосадском, петроварадинском, фрушкогорском, кисачком, шајкашком, жабаљском, чурушком и ђурђевачком партизанском одреду, да би исте године крајем новембра и почетком децембра исти аутор публиковао фељтон *Пожар у равници* посвећен офанзиви Бачко-барањског партизанског одреда из 1943. године, док у фебруара 1969. године Иво Матовић објављује фељтон *На босанским странама* посвећен Другој војвођанској бригади. Вредни пажње су и фељтони о значајним биткама из Другог светског рата попут оног под насловом *Споменици на небу*, из септембра и октобра 1967. године, аутора А. Радаковића; сведочи о борбама партизанских партизанских пилота. Следи затим фељтон *Генерали, мирно!*, из новембра 1967. године, аутора Васа Весковића, о борбама око реке Драве с краја рата, као и фељтони посвећени бици на Батини *У рововима Батине*, аутора Зоре Вуковић и Богдана Врачара, објављеног децембра 1967. године, и *Битка на Батини*, аутора Вукашина Кобаша, публикованог у новембру 1969. године.

Седамдесете године 20. века

У анализираној епохи новосадског *Дневника*, седамдесете године прошлог века представљају „фељтонистичко“ доба. У прилог поменутој тврдњи наводимо чињеницу да је само у времену од 1970. до 1980. године на страницама *Дневника* објављено 147 фељтона. Тај број је сам по себи вредан пажње јер се у односу на претходне две деценије, уочава појачано интересовање уредништва *Дневника* за публикавањем фељтона са ратним садржајима. Интересантно запажање представља и чињеница да је *Дневник* више пажње, односно више новинских текстова, чланака и фељтона, посветио тридесетпедогодишњицама него тридесетогодишњицама догађаја из Другог светског рата, што је резултовало и већим бројем фељтона у другој половини седамдесетих година. Као и у претходним деценијама, настављен је континуитет упадљиво мањег броја текстова посвећених темама о ратним злочинима него дешавањима из Народно-ослободилачке борбе. Од 147 фељтона, ратним злочинима посвећено је само њих шест. Од тих шест, пет их је било посвећено ратним злочинима почињеним у Срему, што је битна промена у односу на претходно анализиране периоде, а од поменутих пет, четири су била посвећена страдању села Босут, док је један говорио о злочинима Антона Бауера, заповедни-

ка румске полиције током ратних година. Преостали фељтон третирао је тему о страдању југословенских заробљеника у немачком логору у Оснабрику током 1944. године.

Док су шездесетих година преовлађивали фељтони посвећени ратним путевима и успесима војвођанских бригада, седамдесетих година главни фокус је био на личности комунистичког вође Јосипа Броза Тита и индивидуалним ратним сведочанствима партизанских бораца, док су фељтони о партизанским јединицама били у мањој мери заступљени него у деценији пре. Новосадски *Дневник* је дао свој највећи допринос изградњи култа Јосипа Броз управо током седамдесетих година када је на страницама тог листа објављено 13 фељтона директно посвећених Брозу, а највећи број њих 1977. године када се прослављала четрдесетогодишњица његовог доласка на чело Комунистичке партије Југославије. О доживљајима Бровових најближих сарадника из ратних времена, а што су сведочили о самој личности југословенског комунистичког вође читаоци *Дневника* могли су прочитати у редовима његових водећих сабораца Косте Нађа, Јована Веселинова Жарка, Срете Савића, Пашка Ромца, Љубомира Стојина Књижара и других. Друга специфичност фељтона из седамдесетих година односи се на истицање појединачних, индивидуалних, ратних прича, сведочанстава, дневничких белешки или мемоара. Прилику да своје виђење рата изнесу пред јавност и сачувају од заборава добили су бројни учесници Народноослободилачког рата, попут Каменка Петрова, морнара на монитору „Драва“, о сећањима на Априлски рат, затим Бранка Павловића, ратног економа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије, Саве Оровића, првог начелника Главног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Војводине, чији су се одломци из ратног дневника публиковали 1976. године, као и одломци Илије Радуловића, команданта 5. батаљона 3. крајишке бригаде, годину дана раније; ту су били аутори и бројни други учесници рата што су писали фељтоне, штампали делове из ратних дневника или сами новинари. Бројне епизоде из партизанске борбе у Другом светском рату такође су нашле своје место у фељтонима током седамдесетих, од хроника борби на појединим местима, херојских подвига до великих битака вођених крајем рата. Душан Лазић Гојко писао је о фрушкогорским Рохал базама, према његовим речима једном од највећих партизанских центара устаничке Југославије, Ђорђе Момчиловић о борбама у Банату, док је Драгиша Тодоровић наводио сећања о отпору и страдању банатске породице Стефановић из Избишта, Милорад Ћурчин Филип о борби народа Шајкашке, Сретеније Зоркић и Петар Вукелић о борбама станов-

ника Сурдука и Белегиша, Бора Радовановић о партизанској штампарији у селу Сасе; на страницама *Дневника* нашла се и посебна „трилогија“, три фељтона, посвећена бекству заробљеника из сремскомитровачког за-творора у августу 1941. године, аутора Пашка Ромца, Станке Веселинов и Жике Тадића.

Закључак

Квантитативна анализа 230 фељтона посвећених дешавањима у Другом светском рату, тј. Народноослободилачкој борби, револуцији и жртвама рата на простору Југославије, објављеним у периоду од 1953. до 1980. године на страницама новосадског *Дневника*, пружила је недвосмислен одговор на питање о односу заступљености догађаја из Народноослободилачке борбе и револуције, с једне стране, и ратних злочина и цивилних жртава с друге стране. Податак да је само 14 фељтона посвећено ратним злочинима и цивилним жртвама рата на простору Југославије, у односу на 216 фељтона о Народноослободилачкој борби и револуцији, представљала податак који је сам по себи вредан пажње. Уређивачка политика редакције новосадског листа *Дневник* својим избором тема из периода Другог светског рата и њиховим публиковањем током педесетих, шездесетих и седамдесетих година прошлог века, недвосмислено је утицала на читаоце и прикључила се бројним другим државним механизмима у процесу формирања друштвено пожељног памћења догађаја из поменутог периода. Схватајући важност анализирања и осталих државних механизма у формирању колективног памћења, попут јавних манифестација, посета меморијалним комплексима и споменичке архитектуре уопште, образовног система, историографије и књижевности, филма и радија, и других видова комуникације, овај рад не претендује да пружи коначне одговоре, већ само да послужи као користан прилог у проучавању поменутих државних механизма социјалистичке Југославије који су искоришћавани за формирање колективне слике о Другом светском рату у Југославији.

Библиографија

Периодика
Дневник

Литература

Željka Manić, *Primena i mogućnosti metode analize sadržaja u sociologiji*, Beograd 2014.

Сергије Лукач, *Развој штампе у С.Р.С. 1945–1980. са освртом на југословенску штампу*, Београд 1982.

Чланци

Бојан Арбутина, „Дневна штампа и сећање на жртве Другог светског рата. Пример дневног листа „Слободна Војводина“ 1945–1952.“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 11/2 (2019), стр. 515–530.

Данијел Кежић, „Писани медији из времена социјалистичке Југославије у контексту историјских извора 1945–1976“, *Токови историје*, бр. 1 (2013), стр. 231–257.

94:341.485(=163.41)(497.5 Гудовац)“1941”(093.2)
341.322.5(497.5)“1941”(093.2)
COBISS.SR-ID 12909833

Вељко ЂУРИЋ МИШИНА

Музеј жртава геноцида, Београд

ЧЕМУ ИСКРИВЉАВАЊЕ ИСТИНЕ У ЛЕГЕНДАМА ФОТОГРАФИЈА¹

Абстракт: Фотографија може да буде извор за појашњење одређених догађаја под условом да њен аутор, непосредни сведок, забележи најосновније податке где је и када настала, шта је снимљено. У историографији и публицистици има сијасет примера коришћења фотографија када стварне чињенице бивају измењене лажним подацима. Постоји и мноштво примера да на полијини фотографија нису наведени никакви подаци па их измишљају они који их користе с одређеним намерама. У овом тексту разматрамо о случајевима фотографија за које располажемо конкретним неопходним подацима али приређивачи измишљају легенде из само себи познатих разлога, то јест, потписе испод слика.

Кључне речи: фотографија, злочини, легенде, Гудовац, Славко Одић

Фотографија на посебан начин сведочи о одређеним историјским догађајима, личностима, објектима, ношњама, оружју... Истраживачки рад почиње прикупљањем што већег броја фотографија на задату тему.

Подаци о фотографијама могу се поделити у две групе. Прву чини опис који даје податке о месту и времену снимања, о снимљеном догађају или особама. Другу групу чине технички подаци: начин снимања, врста (негатив или позитив, репродукција), материјал, димензије, аутор. Тек по прибављању већине наведених података, фотографија је одређена у адекватном историјском контексту.

Потом следи критичко утврђивање оног што приказује. Анализа би требало да се заврши јасном тврдњом коју је касније готово немогуће оспорити. Тек тада фотографија постаје историјски извор. Да би се до-

¹ Ово је расправа која, на извешан начин, представља наставак текста „Исправљање једне погрешне легенде“ објављеног на званичној интернет презентацији Музеја жртава геноцида.

шло до тог степена треба имати одређено знање о историјском контексту догађаја и личностима.

Познато је да се због разних потреба и фотографијама може манипулисати најпре на најпростији начин – маказама, потом ретушом. Исто тако познато је да је данас у дигитално доба за те сврхе користе савремене рачунарске програме, на пример photoshop.

Фотографија може помоћи у манипулацији кад се, рецимо, уз њу, свесно или несвесно, напишепогрешна легенда. А она бива касније преношена у безброј варијанти.² У савременом добу манипулације су олакшане технологијом, нарочито програмима који се користе за разноразне презентације на интернету.

Градић Гудовац код Бјеловара у Хрватском Загорју постаће упамћен у историји по злочину који су над српским житељима тог краја 28. априла 1941. године извршили припадници Хрватске сељачке и грађанске заштите са локалним усташама које је, судећи по одређеним изворима, предводио Еуген Дидо Кватерник, равнатељ Равнатељства за јавни ред и сигурност, дела Министарства унутрашњих послова Независне Државе Хрватске.³ Тачан број страдалих никада није прецизно утврђен, најчешће се наводи да је било 186 жртава, то јест онолико колико су припадници немачке јединице из Бјеловара фотографисали екхумираних тела два дана након масакра.⁴ Од свих становника околних села који су похапшени и доведени у Гудовац ради ликвидације, спасио се само један Србин и то захваљујући немачким војницима који су га

2 Саша Ружесковић, „Трагом једне фотографије Ристе Марјановића“, *Весник*, Војни музеј, 37, Београд, 2010, 171–177. Аутор је указао на погрешну легенду једне познате фотографије објављене у периодичној публикацији *Балкански рат у слици и речи*, бр. 7 од 3. фебруара 1913. године, за коју се веровало да је снимљена у току повлачења војске Краљевине Србије преко Албаније 1915. године. Ружесковић је доказао да су одећа и оружје на мртвом војнику, у ствари, били опрема тадашњег турског војника и указао на подвалу која је сама по свом садржају штетна и непотребна.

3 О том злочину је објављено више корисних радова међу којима се (због навођења корисне литературе) издвајају два текста истог аутора: Željko Karaula, „Slučaj Gudovac‘ 28. travnja 1941“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb, 2007, 199–210; Željko Karaula, „Jedna dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, *Zbornik Janković*, br. 3, Daruvar, 2018, 408–413.

4 Тврдња Жељка Караула да се „fotografije njemačke komisije sa stratišta u Gudovcu čuva u Muzeju žrtava genocida u Beogradu“ је, условно, делимично тачна. Наима, Музеј жртава геноцида чува само неколико копија фотографија али нема података како су у Музеј доспеле – Ж. Караула, н. д., 206.

рањеног открили међу лешевима.⁵ До недавно се веровало да снимци немачког фотографа нису сачувани. Оне су се, међутим, у јавности појавиле изненада и то у установи и граду где се то никако не би могло очекивати и за то нема готово никаквих а камоли убедљивих објашњења. Но, чудни су путеви!

Наиме, крајем априла 2019. године Архив Војводине из Новог Сада и Српско национално вијеће из Загреба објавили су двојезични каталог *Гудовац 1941. Пут злочина (Gudovac 1941. The path of crime)*. Реч је о публикавању малог дела архивског материјала у власништву Славка Одића, пуковнику Југословенске народне армије, који је после његове смрти неко од блиских рођака предао Архиву Војводине. Тадашња пракса коришћења архивске грађе настале у штабовима и установама непријатељских формација, у првом реду војнообавештајне провенијенције, наводи на закључак да није спроведен класичан процес архивирања документације и припремања нарочитих стручних елабората корисних за разјашњења извесних недоумица. У таквим околностима могло се десити да је Одић добио од колега из ондашњих војнообавештајних структура много више архивске грађе или да ју је напросто узео и однео у свој стан. Ипак, све то је сада у домену претпоставки.

Да појасним поменути тврдњу. Немачка обавештајна служба у Југославији имала је неколико својих центара, један је био у Београду, други у Загребу. Део документације београдског центра чува се у Историјском архиву Београда, фонд БдС (БдС је скраћеница од *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienstes* – Полиција безбедности) и доступан је за коришћење. Та служба је прикупљала информације корисне за спровођење економске, војне, безбедносне политике на територији окупиране Југославије. Размена информација и одговарајуће документације између центара довела је до тога да су Немци у Београду знали, на пример, шта се 28. априла 1941. године догодило у Гудовцу код Бјеловара. Наиме, по сазнању о масакрирању готово 200 Срба мештана, Немци су, боравећи на том подручју као окупатори, упутили стручну екипу да обави ексхумацију тела и о томе сачине нарочити извештај са фотографијама. Један примерак тог материјала упућен је у Београд, у Службу безбедности, то јест у БдС.

Када су партизански обавештајци крајем октобра 1944. године дошли до готово комплетне документације поменуте Службе безбедности, највећи део је, према одређеним правилима, требало да буде предат надлежној институцији (војнообавештајној и/или Одељењу за заштиту

5 Ж. Караула, н. д., 205.

народа) док је мањи „завршио” у радним столовима и орманима припадника тих служби. Тако је део архивске грађе БДС доспео код Славка Одића. Из неколико личних фондова војних аналитичара Бранислава Божовића⁶ и Славка Комарице⁷ и истраживача Драгоја Лукића очито је да је део грађе умножаван и прослеђиван сродним службама што значи и појединцима. Тако се десило да су бројне копије, урађене према немачком оригиналу, преко Одића доспеле код Лукића (својевремено је знатан део тога предао Музеју жртава геноцида), а он је ту грађу публикувао у својим радовима или чувао. Значи, Одићева фасцикла није непозната! Као пример за ту тврдњу наводим случај немачке фотографије једног Србина масакрираног у Гудовцу са одговарајућом легендом из Одићеве фасцикле која је у радовима неколицине аутора добила сасвим другачију легенду.⁸

Каталог *Гудовац 1941. Пут злочина* садржи три целине: Увод (5–8), Масакр у Гудовцу (9–18) и Фотографије (21–40). Приређивач је Небојша Кузмановић, уводни текст је потписао Александар Бурсаћ, док је основни текст потписао Милан Радановић.

6 Бранислав Божовић је један од аутора пројекта реконструкције немачке обавештајне службе у Југославији у периоду од 1918. до 1945. године – *Немачка обавештајна служба*, Београд, 194–195. Познато је да је неколицина припадника југословенских обавештајних служби користила поменуту немачку архиву. Мање је, међутим, познато да су појединци узимали делове те архивске грађе и износили је изван институција, чак и у приватне станове а још мање је познато шта се с њом дешавало после њихове смрти. Међу такве спада и Божовић, који је, додуше, готово сву своју грађу (у којој има много оригиналних или копија непознатих и некоришћених докумената) предао Музеју жртава геноцида. Нешто слично је учинио и Драгоје Лукић, такође припадник државних (цивилних) обавештајних служби. У том контексту треба споменути да је и поменути каталог Архива Војводине и Српског националног вијећа настао из дела архивске грађе која је (на тајновит начин) доспела у Архив Војводине. Лично мишљење о садржају поменутог архивског материјала и манипулацијама које су извршене у штампаним београдским дневницима у оквиру пројекта „Гидеон Грајф“, објавио сам текст „О једној фасцикли Архива Војводине“ у *Политици* 19. септембра 2019. године. Нешто ширу верзију објавио сам тих дана на интернет сајту „Стање ствари“ а текст је преузео сајт „Стандард“.

7 Искуство са архивском грађом која се налазила код Бранислава Божовића и Славка Одића, као и Драгоја Лукића, упућује на закључак да је и Комарица код себе држао знатан део те документације али је тешко претпоставити шта се с њом могло десити.

8 Расправа о легендама поменуте фотографије под насловом „Сензационализам, аматеризам или нешто треће“ постављена је на званичном сајту Музеја жртава геноцида.

Није ми намера да расправљам о садржају Радановићевог у суштини информативног и коректног, текста. Не желим да расправљам ни о томе да ли је приређивач довољно квалификован да објављују архивску грађу пошто начин на који то ради више подсећа на аматере него на школоване историчаре. Пример за ту тврдњу јесте фотографија објављена најпре на странама 25 и 28 са идентичном легендом (мада су то два листа са различитом сигнатуром, што упућује на закључак да су немачки обавештајци фотографије израђивали у више примерака и слали на више адреса), потом и на страни 38 без легенде на немачком језику. Желио бих да кажем нешто друго!

Део каталога насловљен са *Фотографије* чине факсимили 20 оригиналних листова са меморандумом београдског одељења немачке Службе безбедности, то јест БдС. Тешко је утврдити да ли је реч о првом или неком од следећих копија! У том контексту треба посматрати исту фотографију залепљену на две различите картице (странице 25 и 28).

На свакој картици на врху се налази меморандум немачке службе, испод је текст на немачком језику и то је, у ствари, одговарајућа и истинита легенда фотографије. Није ми намера да разјашњавам сваку фотографију, већ сматрам да би било упутно да нешто више кажем о поменуте две фотографије и пратећим легендама.

Прва фотографија објављена је на страни 26, илустрација број шест. Фотографија је, што би рекли у „бранши“, положена, то јест ширина јој је већа од висине. Испод меморандума стоји реч *Ustaschagrenal* (у преводу: Страхоте усташа). Легенда је куцана на машини: „*Ermordeter Serbe aus dem Bjelovar*“ (Убијени Србин из округа Бјеловар).

Фотографија приказује горњи део (од појаса навише) тела масакрираног мушкарца. На његовим грудима и врату се лако уочавају убоди ножем. Видљиве су и ране на левом образу. Тешко је, међутим, утврдити колико је жртва имала година. Могуће је само претпоставити: од половине тридесетих до 50 година!

У литератури у којој се дају чињенице о страдању свештенослужитеља Српске православне цркве, уз поменути фотографију обавезно је писало да је реч о телу епископа бањалучког Платона Јовановића (1874–1941) али навођене су и другачије легенде.

Прво објављивање поменуте слике (у усправној варијанти) под измењеном легендом забележено је у књизи *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача*, број 66–93, Београд, 1945, стр. 772, са легендом: „„Unakaženi leš banjalučkog vladike Platona“. То указује на чињеницу да је приређивач књиге свесно фалсификовао податке.

Ту фотографију пренео је Љубомир Дурковић Јакшић у књизи *Платон Јовановић епископ бањалучки* (Крагујевац 1986, стр. 3), додуше у усправној варијанти, са легендом: „Унакажено тело епископа бањалучког извађено из реке Врбаса (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Саопштење бр. 66–93, Београд 1945, 772)“.

Унакажено тело епископа Бањалучког извађено из реке Врбаса
(Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Саопштење бр. 66–93, Београд 1945, 772)

Та варијанта фотографије нашла се у фонду Драгоја Лукића, у материјалу који је својевремено предао Музеју жртава геноцида. Легенда је била другачија од поменуте две: „Leš Milivoja Jovanovića Platona, Banjalučkog Vladike, koga su ustaše masakrirali na obali Vrbasa 5. maja 1941. godine.“⁹

Дурковић Јакшић наводи следеће тврдње о изгледу тела епископа Платона. Тако, прота Јово Давидовић казује: „Поч. епископа препознао је црквено-општински служитељ Љубо (коме не знам презиме) у просектури државне болнице у Бањалуци, по једној страни лица, док је

⁹ Фотографија је објављена и у књизи Владимира Дедијера и Антуна Милетића *Против заборава и табуа* (Сарајево 1991, стр. 403) са новом легендом: „Бањалучког владика Миливоја Јовановића Платона, усташе су масакрирале 5. маја 1941“. Иста фотографија објављена је и на страни 311 књиге Едмонда Париса *Genocide in Sattelite Croatia 1941–1945*, (непознато место и година издања), такође са новом легендом у којој је аутор тврдио да је реч о лешу Србина индустријалца Милоша Теслића, кога су усташе масакрирале 1941. године.

друга била посве унакажена. Тврди да је био го, са каишом око струка, са ципелама званим штифлетне, какве је, знам, носио. Обдуциран није. Судијама није био дозвољен приступ мртвом телу¹⁰.

У извештају другог, непознатог сведока наводи се да је са епископа било скинуто одело, да је тело нађено само у гаћама и ципелама.¹¹

Трећи сведок је конкретан: „Др Драго Врањешевећ и др Ђорђе Букинац, лекари, видели су мртво тело еп. Платона у мртвачници Државне болнице у Бања Луци. Имао је на себи чарапе, ципеле на еластику и кожни појас око голог тела. Кожа са главе била је сасвим огуљена (чиста лобања), у десној слепоочници видна округла рупа са 7,9 мм. Рубови оштри. Над десном обрвом налазила се рупа у кости истих својстава. Десна страна лица била је наједена и око је вирило напоље. Брада је била веома ријетка и са леве стране седа. Тело надувено без рана.“¹²

Знатно више података о изгледу тела епископа Платона дао је његов блиски сарадник прота Душан Мачкић: „Налазим Љубу Миљевића, служитеља српског Погребног друштва и шаљем га управнику болнице, да га у моје име замоли, не би ли се нађени леш, који је – по свему судећи – леш православног човјека, повјерио друштву на сахрану. Љубо се враћа и каже, да је леш владин. Он га добро позна. Окретао га је и запазио трагове трију метака: један у потиљак, други у слепоочницу а трећи, каже у леђа. На ногама су му ципеле са гумипластиком. У гаћама је и само је на њему, око њега кожни кајиш. Пола браде појеле су рибе, а пола се још добро види...“¹³

Поређењем поменуте фотографије са наведеним описима може се поуздано закључити да је досадашња тврдња да је реч о телу епископа Платона (или Милоша Теслића) нетачна. Поређењем исте фотографије са осталим у каталогу Архива Војводине уочава се да се ради о неименованој жртви (мада су пописана имена чија су тела фотографисана свих страдалој у Гудовцу 28. априла 1941. године).

И сада се намеће неизбежно питање колико ће се радова, где ће помиње судбина епископа бањалучког Платона Јовановића, опет појављивати поменута фотографија са устаљеном али очигледном погрешном легендом.

10 Љ. Дурковић Јакшић, н. д., 134.

11 Исто.

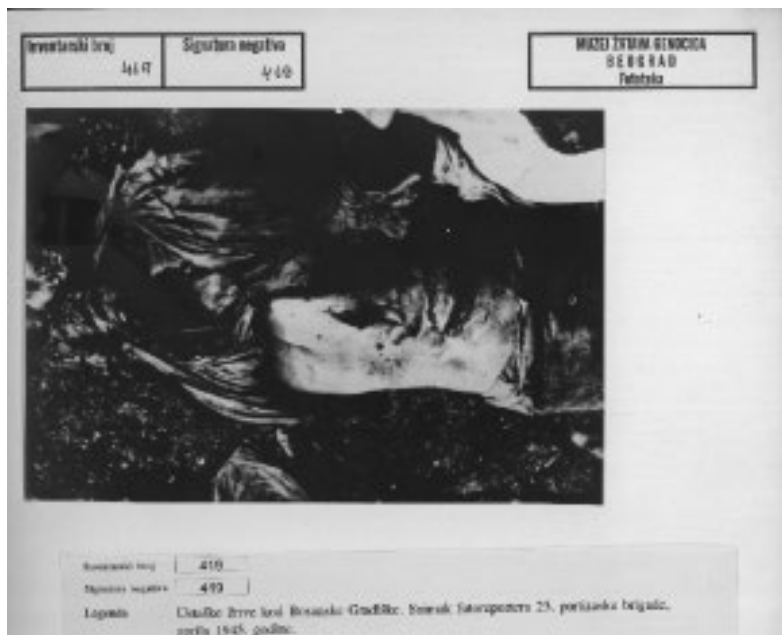
12 Исто, 136–137.

13 Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Свједочење о затирању. Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године*, Бања Лука–Београд 2016, стр. 104.

Друга фотографија која је предмет анализе објављена је на странама 25, 28 и 38 публикације *Гудовац 1941. Пут злочина*. На странама 25 и 28 стоје идентичне легенде док је на страни 38 дата другачија.

Није ми познато да ли је и где ова фотографија раније објављивана, а ако јесте, претпостављам да је пратећа легенда била посве другачија. Један пример ми је познат, додуше није реч о поменутом снимку већ о фотографији коју је Драгоје Лукић предао Музеју жртава геноцида у делу архивске грађе настале током његовог вишедеценијског истраживања судбине деце у рату 1941–1945. године.

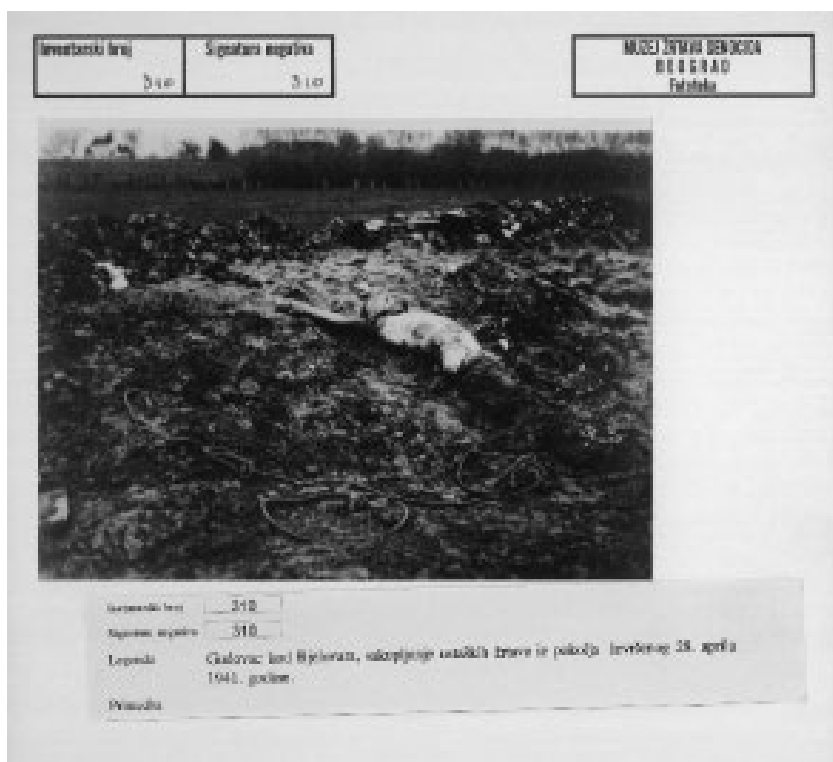
Као што се види, текст легенде уз фотографију је другачији речи: „Ustaške žrtve kod Bosanske Gradiške. Snimak fotoreportera 23. partizanske brigade, aprila 1945. godine.“

Вест о архивској грађа коју је чувао Славко Одић а његови рођаци предали Архиву Војводине представљена је јавности на сензационалистички начин. У то се лако уверити посетом интернету и претрагом по неколико кључних речи као што су „Гудовац 1941. Пут злочина“, „Архив Војводине“ и тако даље. Некоме је то очигледно било потребно у оквиру пројекта довођења историчара Гидеона Грајфа из Израела и његовог ангажовања као „праве“ личности која ће Србима и свету подастрти истину о Јасеновцу! У том контексту Одићев материјал је оквалификован као потпуно непознат историчарима и широј јавности па је помпезно најављивано његово публикување под руководством поменутог историчара.

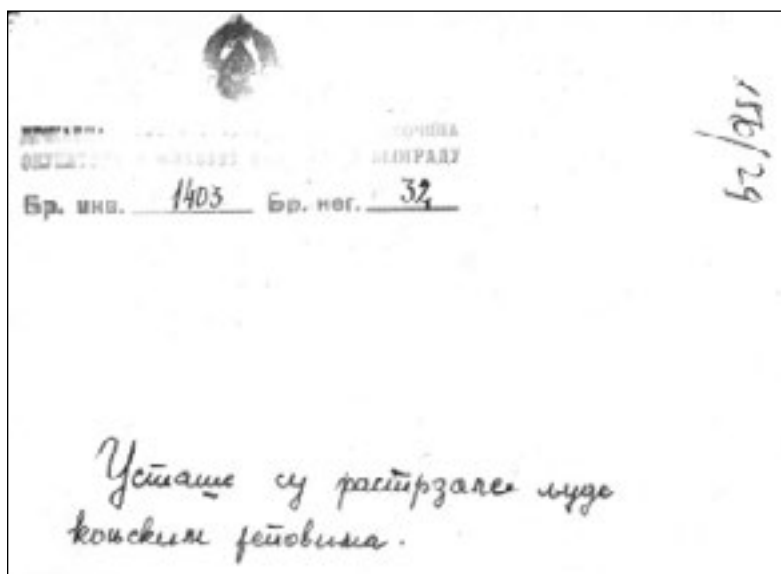
Време протекло од тада показало је да је цео пројекат, у ствари, велики промашај заснован на аматерским основама!

Тврдњу да је Одићева грађа непозната већ сам оповргао. У наставку ћу покушати да аргументујем да је поменута грађа била позната широј групи радника и сарадника Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, као и то да су поједине фотографије публиковане под лажним легендама, то јест навођени су подаци о другом месту и времену настанка снимка.

У личном фонду Драгоја Лукића који се налази у Музеју жртава геноцида сачувана је следећа фотографија са легендом: „Gudovac kod Bjelovara, sakupljanje žrtava zločina izvedenog 28. aprila 1941. godine“. Легенда указује да је Лукић имао (највероватније) све копије материјала (Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) што је настао два дана након масакра у Гудовцу и искористио га само у неколико прилика. У конкретном случају он је написао уопштену а тачну легенду али посве другачију од оне која је каталошки заведена уз оригинал фотографије у збирци Комисије.

Музеј жртава геноцида у својој фото-документацији има копију поменуте фотографије са сасвим другачијом легендом која је копирана из фонда Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, (сигнатура: Бр. инв. 1403, бр. нег. 32). Легенда гласи: „Усташе су растрзале људе коњским реповима“. И она је уопштена и нетачна јер би прецизнији опис требало да гласи: „Усташе су ухапшене Србе по групама везивале жицом и потом масакрирале“!

Резиме

Ова мала анализа посвећена (зло)употребама две фотографије из серије снимка насталих два дан након извршења масакра над 187 мештана српске националности околине села Гудовац код Бјеловара, показује колико аматеризам штети истраживању прошлости и уноси додатну конфузију и кад је реч о оно мало неспорних чињеница којима располажемо. Истовремено указује и на злоупотребе појединих радника одређених државних институција који су због природе свога посла (војнообавештајни аналитичари) лако долазили до веома вредном архивског и другог материјала али су се углавном аматерски односили према том историјском извору.

Извори и литература

Саша Ћ. Ружесковић, „Трагом једне фотографије Ристе Марјановића“, *Весник*, бр. 30, Војни музеј, Београд, 2020, 101–103.

Željko Karaula, „’Slučaj Gudovac‘ 28. travnja 1941“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb, 2007, 199–210.

Željko Karaula, „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, *Zbornik Janković*, br. 3, Daruvar, 2018, 408–413.

Вељко Ђурић Мишина, „О једној фасцикли Архива Војводине“, *Политика*, 19. септембра 2019. године.

Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Против заборав и табуа*, Сарајево 1991.

Edmond Paris, *Genocide in Sattelite Croatia 1941–1945*, (непознато место и година издања).

Љубомир Дурковић Јакшић, *Платон Јовановић епископ бањалучки*, Крагујевац, 1986.

Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Свједочење о затирању. Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године*, Бања Лука–Београд, 2016.

П Р И К А З И

Стефан РАДОЈКОВИЋ

сарадник Музеја жртава геноцида, Београд

„Насиље као генеративна сила“ Макса Бергхолца: приказ књиге
Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016.

Превод и објављивање књиге Макса Бергхолца (пун назив: *Насиље као генеративна сила. Идентитет, национализам и сјећање у једној балканској заједници*), у издању сарајевског издавача „Vuubook“ 2018. године, потресао је научну и ширу јавност у региону, о чему сведоче бројни прилози у новинама, чланци на интернет порталима и посећене промоције књиге у Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији. Књига је у Србији представљена у периоду од 23. до 25. маја 2019. године – за ширу јавност у Дому омладине Београда, а за стручну у Институту за друштвену теорију и филозофију (ИДТФ) и на Институту за новију историју Србије (ИНИС) – да би потом била и предмет научне расправе и на међународном Симпосиону „Новомученици: Полиперспектива V“ у организацији Музеја жртава геноцида и Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, у Загребу 6. септембра 2019. године. Одмах се поставља питање како је студија о дешавањима на микронивоу (злочини у Кулен-Вакуфу и околини током 1941. године у Независној Држави Хрватској (НДХ) успела да изазове толико реакција на глобалном (пет престижних међународних награда добила је у периоду од 2016. до данас)¹ и регионалном нивоу?

Ванредни професор на Универзитету Конкордија (Монтреал), др Макс Бергхолц (*Max Bergholz*) одговорио би да је реч о „једном случајном сусрету“ тј. контингентности догађаја – једносеместрални курс о историји Балкана и Југославије код проф. др Дениса Русинова (*Dennison*

¹ За више информација о биографији др Макса Бергхолца, као и урученим наградама, видети на интернету: <https://www.concordia.ca/artsci/history/faculty.html?fpid=max-bergholz> (Приступљено 24. септембра 2019).

Rusinow) – који га је усмерио током студирања на Универзитету у Питсбургу на истраживање поменутог региона. Слично, тражећи трећу студију случаја током истраживачког рада на докторској дисертацији – прве две се баве Глином у Хрватској и Чачком у Србији – проналази у Архиву Босне и Херцеговине (Сарајево) „игром случаја“ плаву фасциклу („Преглед стратишта у СР БиХ“) на којој стоји ознака забране коришћења за период од 30 година. Кроз анализу докумената насталих између 1983. и 1986. године, за интерну употребу тадашњих комунистичких власти, упознаје се с насиљем које је обележило, период април – септембар 1941. године, Кулен-Вакуф и његову околину. Десет година касније, трећа студија случаја биће 2016. Објављена као монографија издавачке куће Универзитета Корнел, Итака.

Укратко, Бергхолцова студија идентитета, национализма и сећања у једној балканској заједници састоји се од три дела, с тим што се први (*Историја*) и трећи део (*После насиља унутар заједнице*), састоје од по два поглавља, док други део (*1941. година*) јесте сама срж књиге коју чини укупно пет поглавља. Први део обрађује период од настанка Кулен-Вакуфа крајем XVII века до 1941. године где аутор сагледава међуетничке односе кроз перспективу локалног становништва (појединаца) – „давање гласа“ локалном становништву, где год то извори омогућавају, преовлађујући је приступ у целој студији – нарочито током преломних периода у животу локалне заједнице (Невесињска пушка 1875–1878, I светски рат 1914–1918, аграрна реформа из 1918. године и међуетнички односи током Краљевине СХС/Југославије 1918–1941).

У другом, кључном, делу књиге дубинском анализом (*in-depth analysis*) доступне архивске грађе (првенствено, докумената насталих радом институција НДХ али и махом необјављених етнографских истраживања из личног архива Есада Бибановића), као и мемоарских публикација и сакупљених усмених исказа из разговора са становницима Кулен-Вакуфа и околних села, аутор реконструише период од шест месеци (10. април–8. септембар 1941. године). Осим што описује кључне догађаје у којима учествује локално становништво – почев од првог таласа усташког насиља над православним српским становништвом села Суваја, Осредци и Бубањ (1–3. јула), преко другог таласа усташког насиља од 15. јула над поменутиим становништвом у Кулен-Вакуфу и околним селима, почетка устанка српског становништва 24. јула у селу Небљу-си и уништавање претежно муслиманско-хрватских села Бротња, Врточе, Крњеуше и Боричевац, као и поштеду села Бјелај, Босанска Дубица и Рашиновац током августа, да би догађаји кулминирали насиљем над

претежно муслиманским становништвом Кулен-Вакуфа, Клиса, Ћукова, Орашца и Островице између 6. и 8. септембра 1941. године – Бергхолц настоји и да разуме зашто насиље у области Кулен-Вакуфа избија тек од јула 1941. године а не раније, као у Гудовцу на пример; исто тако труди се да разуме и објасни зашто су одређена села уништена, док друга нису, односно зашто одређени појединци и групе чине насиље над комшијама, док други покушавају да га спрече како за време усташких злочина тако и за време устаничких напада и одмазда. Трећи део даје преглед односа међу припадницима етничких група, сада већ чврсто конституисаних након насиља, у социјалистичкој Југославији (конкретно, у Босни и Херцеговини), након II светског рата, све до шездесетих година XX века заједно са три скице догађаја који су се десили, редом, 1981, 1992, и 2014. године у Кулен-Вакуфу и непосредној околини.

Мишљења смо да разлози што стоје иза приличног интересовања регионалне научне заједнице за студију о насиљу у Кулен-Вакуфу и околини, или барем један од њих, представљају изазов у теоријском и методолошком погледу. Наравно, изазов може бити схваћен и као прилика за унапређење нашег концептуализовања и приступа будућим истраживањима. Зато ћемо, кроз наведену дихотомију, представити изазове/прилике с којима нас Бергхолцова студија суочава. По нама, најважнији изазов јесте критика тзв. приступа „спржене земље“ (*bloodlands approach*), тј. готово искључиво описивање насиља уз хроничан недостатак студија које имају за циљ да га објасне. Ако се насиље и објашњава, често се користи само једно, мета-објашњење, за насиље на свим нивоима (државном, регионалном и локалном), а то је националистичка-шовинистичка идеологија. Према Бергхолцу, ретко када поменуто објашњење може да буде и једино, поготово на локалном нивоу. Даље, насиље је у истраживањима регионалне научне заједнице често деконтекстуализовано; другим речима, догађаји се описују и хронолошки слажу без залажења у проблем временског и просторног одређења насиља и његових варијација (нпр. зашто у одређено време негде има насиља, а негде га нема у то исто време?). Такође, критикује се тзв. „склоност градовима“ приликом извођења истраживања (*urban bias*) пошто научници често раде у великим градским архивима не одлазећи у мање средине да би открили како су се наредбе с нивоа државе примењивале на регионалном и локалном нивоу (нпр. ако су примењиване, како су схваћене, у којој мери су спровођене и на који начин?).

Парадоксално, највише насиља у НДХ, пропорционално гледано, било је у руралним (локалним) срединама, а то је најмање истражен

сегмент историје те државе. Уместо тога, доминирају друге теме попут дебата о бројевима страдалих, да ли је муслиманско становништво било „природни савезник“ нацистичке Немачке или „природно склоно антифашизму“, дебате о борбама између партизана и четника. Бергхолц сматра да, иако су то легитимне теме за истраживање II светског рата на простору Југославије, оне ипак скрећу пажњу научника са суштинских питања, а последично и смањују њихову упознатост, са савременим научним токовима када је реч о истраживању узрока, динамике и последица политичког насиља у различитим светским контекстима. Последично, Бергхолц указује да је због склоности аутархичном приступу темама из поменутог рата, овдашња научна заједница пропустила да примети да је Југославија, након 1945, представља изузетак када се говори о међуетничким односима; у Европи је дошло до раздвајања ранијих сукобљених етничких група (нпр. Немаца и Пољака/Немаца и Чеха), чиме су онемогућени свакодневни сусрети између починилаца и жртви насиља. У складу с тим промишљањима, Бергхолц такође деконструира неколико регионалних митова: мит о „добросуседским односима“, где показује да је ту, заправо, већа могућност избијања насиља – позивајући се на налазе криминологије и социјалне психологије; мит о „антифашизму укорењеном у нашим народима“, где указује на чињеницу да су побуњени православни Срби – назива их *устаницима* – били хетерогена група која је идеолошки у себи носила заметке партизанског и четничког покрета али је и обухватала обичне људе који су желели да преживе и/или да се освете.

Ипак, Бергхолцова студија, поред несумњивих доприноса истраживању насиља/историје НДХ, садржи и одређене недостатке подлежне критици. Призвук балканизма при интерпретацији историје Кулен-Вакуфа, нарочито од Невесињске пушке до краја Првог светског рата, видљив је најпре у тумачењу улоге аустроугарске управе над Босном и Херцеговином. Двојна монархија виђена је искључиво као беневољентна управа странаца чији је циљ био да цивилизује и описмени становништво. Једина описана насиља у току тог периода јесу за време устанка Срба из Херцеговине, потом и Босне, од 1875. до 1878. године, и након краја I светског рата због аграрне реформе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Бергхолц у студији признаје да о шуцкорима (*schutzkorps*) не поседује довољно информација. Такође, осећа се утицај медијске пропаганде током деведесетих година XX века, било да га је Бергхолц свестан или не, јер одређене догађаје, барем имплицитно, интерпретира кроз аналитички и вредносни оквир дела данашње Републике Босне и Херцеговине (присутно позивање на ауторе попут Марка Атили Хоареа и Иве Банца).

Примера ради, када и спомиње шуцкоре наводи да је међу њима било и Срба те да су ти одреди чинили насиље и над муслиманима у источној Босни; слично, истиче анационалност муслимана односно „увезеност националне свести“ из региона (алудира на политичке и културне елите Срба и Хрвата) што је на различите начине перципирала помену-ту етничку/верску групу. Ништа слично не види у покушајима режима Бенјамина Калаја (1882–1903), за време аустроугарске управе, да пробуди („уведе“) националну свест код муслиманског становништва. Такође, приликом анализе политичког миљеа у међуратном периоду Кулен-Вакуфа примећује да међу локалним становништвом нису заступљене екстремне политичке групације/погледи – симпатизери Комунистичке партије Југославије и усташког покрета били су малтене статистичка грешка, а четничке организације нису постојале. Ту није јасно да ли аутор познаје историју четничког (војничког) покрета, да ли довољно добро тумачи архивска документа и да ли, свесно или не, усваја перцепцију насталу кроз медијски дискурс деведесетих година, која изједначава Србе и „четнике“ без обзира да ли су потоњи били историјска реалност или не, током поменутог периода.

Поред наведених спорних тумачења, поставља се питање до које мере се могу уопштавати налази Бергхолцовог истраживања на нивоу НДХ? Да ли је осветничко насиље у Кулен-Вакуфу изузетак од правила или није? Ако јесте изузетак, а Бергхолц даје наговештаје да јесте јер га пореди само са насиљем у Берковићима (Херцеговина), шта је онда правило? Бергхолц је током представљања књиге на ИДФ-у, као и у самој књизи, истакао да су налази његовог истраживања усмерени ка разумевању насиља на глобалном нивоу. Такав приступ аутор образлаже желом да проникне у логику (механизме) избијања и обуздавања насиља међу појединцима и групама који су живели у релативно мирољубивим односима. Последишно, правилно схватање тих механизма би омогућило разумевање других сукоба, без обзира на њихову географску и временску локацију. С друге стране, ако жели да његови налази буду примениви на глобалном нивоу, онда се подразумева, барем имплицитно, да би они морали бити коришћени и за врло јасно географски и временски одређен случај (Независна Држава Хрватска, 1941–1945), тим пре што то чини контекст његове студије. Стиче се утисак да је био или превише амбициозан или изузетно опрезан јер не уопштава своје налазе за НДХ што последишно доводи до изостанка његовог одређења према насиљу над Србима; за разлику од своје докторске дисертације где наговештава да то насиље достиже ниво геноцида.

Ипак, неки закључци се могу посредно извући и за НДХ иако Бергхолц није усмерио своје истраживање у том правцу. Аутор схвата НДХ као структуру (државу) која ствара претпоставке за избијање насиља у локалним срединама посредством законодавства и пропаганде. Сматра да су челни људи усташког покрета у регионалним и локалним срединама – Љубомир Кватерник (Бихаћ), Виктор Гутић (Бања Лука), Мирослав Матијевић (Кулен-Вакуф), Винко Маринковић (Доњи Лапац) и Грга Павичић (Боричевац) – имали одређену аутономију у деловању у односу на државу. Додуше, на одређеним местима тврди и да потпуно независно делују у односу на НДХ, јер административна структура у том подручју није била успостављена. Нажалост, не залази дубље у проблем непостојања административног система који се може објаснити и чињеницом да тај део Босне није обухватала претеча НДХ, кратковечна али у сазнајном погледу значајна, Бановина Хрватска у оквиру Краљевине Југославије (1939–1941).

Такође, у раду с изворима за локалну историју Кулен-Вакуфа показује одређена одступања када је је реч о њиховом критичком преиспитивању. Када је реч о архиви Есада Бибановића, Бергхолц узима његове налазе с примереном дозом научно засноване скептичности у процени броја припадника усташког покрета у Кулен-Вакуфу и околини; с друге стране, процене о страдалим током првог таласа усташког насиља (између 400 и 500 особа српске националности) и септембарског насиља устаника над муслиманима кулен-вакуфске области (између 2.000 и 2.100 особа) узима као скоро неупитне, иако зна за постојање пописа жртава Другог светског рата из 1964. године. Наравно, неспорна је чињеница да су се поменута страдања десила али према поменутом поименичном попису Савезног завода за статистику број страдалих у току 1941. године јесте следећи: 1) током насиља од 1. до 3. јула у селима Суваја, (Босански) Осредци и Бубањ убијене су у директном терору/масовном насиљу 24 особе;² 2) током насиља од 6. до 8. септембра у Кулен-Вакуфу и околини (Кулен-Вакуф, Ћукови, Клиса, Орашац и Островица) убијено је приликом директног терора/борби и бомбардовања/масовног насиља 336 особа.³ Бергхолцове изнете процене могу бити, можда, приближно

2 За више информација о поименичном попису жртава за СР Босна и Херцеговина, села Суваја и (Босански) Осредци (општине Босански Петровац и Дрвар), видети у: Савезни завод за статистику Социјалистичка Федеративна Република Југославија, *Жртве рата 1941–1945 (Резултати пописа)*, Београд, 1966, стр. 1013–1016 и 1275–1276; доступно посредством интернета: <https://www.muzejgenocida.rs/ратне-жртве/200-ратне-жртве/332-попис-жртава-рата-1941-1945.html> (Приступљено 9. октобра 2019).

3 За више информација о поименичном попису жртава за СР Босна и Херцего-

одговарајуће страдању становништва током све четири године рата или представљати горњу границу броја страдалих током тих јулских и септембарских дана; с друге стране, ни попис жртава Другог светског рата из 1964. године није потпун и без мањкавости али нам мање-више даје поуздан увид у доњу границу броја страдалих током 1941. године.

Нажалост, формат излагања нас ограничава само на скицирање садржаја студије, примењених концептуализација и методолошких приступа, заједно са проценом научносазнајних домета и мањкавости које свако научно истраживање, па и Бергхолцово, носи са собом. Укратко, ово је вредна студија која врло убедљиво показује да *насиље* генеришу „тврда“ схватања сопствене и *етничке припадности* Другог, а не обрнуто; да догађаји попут масовног насиља или његовог спречавања нису унапред одређени већ подлежу контингенцији (низу фактора који утичу да се један догађај деси или не деси); да је научној заједници у региону потребно дубље разумевање насиља у локалним заједницама, поред његовог неизбежног описивања; да простор за нова, пожељно компаративна, истраживања постоји и да се дубинском анализом историје једног случаја насиља на микронивоу могу извести корисни теоријски закључци примењиви за сличне случајеве на глобалном нивоу. Истовремено, реч је о студији која услед превише амбициозно постављеног циља, и/или можда због емотивне и политичке осетљивости саме теме, сувише опрезно заобилази одређене чињенице, а поседује и одређене недостатке, нарочито када се служи историјским изворима и њиховом контекстуализацијом на регионалном нивоу.

вина, места Кулен-Вакуф, Ћукови, Клиса, Орашац и Островица (општина Бихаћ), видети у: Савезни завод за статистику Социјалистичка Федеративна Република Југославија, *Жртве рата 1941–1945 (Резултати пописа)*, Београд, 1966, стр. 90–92, 120–122, 123–129, 137–139 и 139–140; доступно на интернету: <https://www.muzejgenocida.rs/ратне-жртве/200-ратне-жртве/332-попис-жртва-рата-1941-1945.html> (Пристапљено 9. октобра 2019).

MAX BERGHOLZ

NASILJE
KAO
GENERATIVNA
SILA

IDENTITET, NACIONALIZAM
I SJEĆANJE U JEDNOJ BALKANSKOJ
ZAJEDNICI

Biblioteka
Miroslava

Момир Н. НИНКОВИЋ, историчар
Београд

РУДО И РУЂАНИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Осврт на књигу Предрага В. Остојића *Рудо у Великом рату 1914–1918* (Београд 2018, стр. 150)

Стогодишњица Великог рата је била „катализатор“ за изучавање низа различитих тема из историје српског народа током тог планетарног ратног сукоба. У годинама које су претходиле стотој годишњици почетка Првог светског рата, потом у периоду од 2014. до 2018, али и након тога, бројни домаћи и инострани историчари (па и заљубљеници у историју!) публиковали су мноштво текстова, чланака, студија, монографија или приредили за објављивање различите изворне документе, фотографије, дневничка и мемоарска сведочанства. Све то значајно је допринело ширењу „научног знања“ о том изузетно важном периоду националне историје који има огромну улогу у уобличавању модерног српског националног идентитета. Осим помака и нових сазнања на пољу изучавања „великих“ питања и тема од општег значаја, видни искораци су начињени и у проучавању „локалне историје“. С једне стране, истраживања „завичајних“ тема унапредила су познавање локалних прилика током ратних дешавања у проучаваним селима, градовима или областима; с друге стране, та истраживања су донела низ вредних сазнања и употпунила представе о догађајима и процесима што су се одвијали на ширем плану (научно утемељене и квалитетне „локалне историје“ воде рачуна о ширем контексту, о односу „целине“ и „дела“, „општег“ и „посебног“). Не можемо се, нити за потребе овог приказа за тим има потребе, осврнути на све публикације што су претходних година урађене (мноштво чланака, више монографија, па и зборника радова, објављених изворних докумената), али бисмо истакли неколико примера који су нам били упечатљиви.

Као значајним делом промишљен, систематски напор да се одре-

ђена локална тема заокружено на више начина обради и презентује ши-рој јавности издваја се пример „Ваљевске болнице“, односно – како је од времена Битке на Дрини правилније називати овај феномен – „Ваљева, града болнице“. Током обележавања стогодишњице Првог светског рата, бројне активности спроведене су, инспирисан или праћене учешћем Народног музеја Ваљево, па је тако у граду 2017. године објављена моно-графија др Александра Недока „Ваљево српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915“. Осим тога, предузет је низ разноврсних и значајних корака на плану изградње „кул-туре сећања“ на важна збивања из тог периода: приређена је запаже-на изложба *Ваљево – град болница (1914–1915)* која је гостовала широм Србије, у Ваљеву су обележени објекти који су 1914/15. коришћени за смештај болесника, приређена је „виртуелна изложба“ (може се погле-дати на интернет адреси (www.valjevo-hospital.org), покренута је одгова-рајућа страница на друштвеној мрежи „Фејсбук“; снимљени су докумен-тарни филмови *Ваљевска болница 1914–1915* и *Др Аријус ван Тинховен, ваљевски Холанђанин* аутора Слободана Раковића; једна епизода попу-ларне телевизијске емисије аутора Бранка Станковића „Квадратура кру-га“ била је посвећена *Ваљеву, граду болници* (март 2017); према трећој књизи *Времен смрти* Добрице Ћосића урађена је представа *Ваљевска болница* драматурга Бранислава Недића; у режији Божицара Ђуровића и извођењу Биљане Ђуровић приређена је монодрама *Надежда Петро-вић*, чија се радња одвија у Ваљеву 3. априла 1915, на дан смрти велике сликарке; Влада Арсић је написао историјски роман *Кад звона занеме. Ваљево 1915*; у организацији Архива Србије и Историјског архива Ваље-во у октобру 2015. одржана је међународна научна конференција *Стра-дање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915*; објављени су тематски бројеви часописа (*Историјске свеске* Андрићевог института бр. 4) или прилози уз часописе (Специјални прилог бр. 115 уз *Одбрану* од 1. фе-бруара 2015), што су апострофирали поменућу тему; у дневној штам-пи објављен је низ текстова са сродном тематиком, а преведене су или поново објављиване и књиге истакнутих иностраних аутора (Џон Рид, Аријус ван Тинховен, Вилијам Хантер, Анри Барби...), што се у мањој или већој мери односе на догађаје у Ваљеву крајем 1914. и у првој поло-вини 1915. године.

Већина наведеног (изложба, спомен-обележја, документарни филм, телевизијска емисија, историјски роман...), убраја се у домен оно-га што називамо „јавном историјом“ („прошлост која се нуди јавној по-трошњи“, како је то формулисао Џон Тош). Но, ако оставимо по страни

такав широк приступ и усредсредимо се на форму о којој је у овом осврту реч (монографија), у низу издања посвећеним различитим насеобинама и областима, издвојили бисмо узорно урађену књигу *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату* Мирослава П. Лазића (Смедерево, 2018). Ваља истаћи и да су, осим колега историчара, до вредних сазнања и резултата о наведеној теми дошли и заљубљеници у историју, који су се – с племенитим побудама и „о свом руву и круву“ (!) – подухватили истраживања и обради „завичајне историје“. Међу публикацијама тих пасионираних прегалаца издвајамо овом приликом веома добру књигу Жарка Талијана Мирис тамјана. Азањци у ратовима од 1912. до 1918. године (Нови Сад, 2014).

Међу местима и градовима о којима су током обележавања стогодишњице Великог рата објављене монографије (Азања, Београд, Ваљево, Краљево, Осечина, Рашка, Смедерево, Сремски Карловци...), налази се и Рудо; књигу о актуелним збивањима у том месту у поменутом периоду овом приликом и желимо да представимо научној и широј јавности. *Монографија Рудо у Великом рату 1914–1918* историчара и књижевника из Рудог Предрага В. Остојића, у издању „Света књиге“, објављена је у Београду 2018. године. Настала је као својеврсна синтеза ауторовог додашњег, вишегодишњег бављења Горњодринским фронтом (у чијем се видокругу налазило и Рудо), током 1914. и 1915. године, и историјом тог места уочи и током Великог рата. Резултате тих истраживања П. Остојић је претходно објавио у две монографије: 1) *Офанзивни Горњодрински фронт. Из љетописа Рудог за 1914* (Рудо–Београд, 2014); 2), *Црногорска Санџачка војска на Горњодринском фронту (1914–1915)* (Рудо–Београд, 2016); и у тексту „Дух новог времена у новом Рудом пред Велики рат“, публикованом у Зборнику радова са Научног скупа „Милош Видаковић – Царски сонети младобосанске књижевности, као одраз друштвених прилика пред Велики рат“.

Монографију чине *Увод* (стр. 5–6); 18 поглавља: *Рудо на почетку XX вијека* (стр. 7–15), *Учитељ Манојло Илић* (стр. 15–19), *Горње Подриње пред Велики рат* (стр. 20–25), *Ратне операције на Горњодринском фронту 1914. Распоред снага* (стр. 26–31), *Аустроугарске снаге* (стр. 31–33), *Офанзива ограниченог обима (август 1914). Рудо прво ослобођено место* (стр. 33–36), *Аустроугарска офанзива (14–22. август 1914)* (стр. 37–45), *Одбрана Рудог* (стр. 46–53), *Наставак офанзиве* (стр. 53–58), *Офанзива српско-црногорских снага* (стр. 58–60), *Наступање ка Дрини* (стр. 60), *Друго ослобођење Рудог. 29. август 1914. године* (стр. 61–69), *Одбрана на Дрини* (стр. 70–83), *Борбе за Рудо* (стр. 83–97), *Бор-*

бе на Дрини 1915. (стр. 97–115), *Трећи пад Рудог* (стр. 115–119), *Окупација (15.11.1915)* (стр. 119–121), *Коначно ослобођење* (стр. 121–129); на крају књиге налазе се *Фото прилози* (стр. 130–142), списак коришћених извора и литературе (стр. 143–146), *Изводи из рецензија студија и текстова које се налазе у монографији Рудо у Великом рату (1914–1918)* (стр. 147–148), као и библиографија аутора (стр. 149).

Свеобухватно посматрано, садржај књиге се може поделити на три тематска оквира: 1) уводни делови књиге о Рудом и Горњем Подрињу пре Првог светског рата; 2) ратне операције око Рудог и на Горњодринском фронту; 3) судбина Рудог и Руђана у Великом рату.

Када је реч о првој ставци, на њу се односе прва три, горенаведена поглавља књиге. У њима се аутор осврнуо на историју Рудог од велике поплаве из новембра 1896, када је „ријека Лим однијела касабу Рудо“, до почетка Великог рата. Приказана је планска изградња новог насеља на висоравни на десној обали Лима, градња различитих приватних и јавних, верских и административних објеката, и инфраструктуре. Осим података о изграђеним објектима и саобраћајницама, аутор је читаоцима изглед места приближио са више фотографија датих како у уводним деловима књиге, тако и у *фото прилозима* на крају монографије. Наведени су број и структура становништва, као и административна организација Горњег Подриња. Према попису из 1910. у Рудом је живело 755 становника – 305 православних, 411 муслимана и 42 католика. Уочи Првог светског рата Рудо и околне сеоске општине улазиле су у састав котарског (среског) подручја Вишеград (према попису из 1910. у том котару је живело 24.350 становника – 11.840 православних, 11.460 муслимана, 700 католика, око 300 Јевреја и мањи број „осталих“). На подручју данашње општине Рудо – према прорачуну аутора – 1910. године живело је 9.892 становника; 6.142 православна, 3.633 муслимана, 112 католика и петоро Јевреја. Пишући о „развоју новог насеља“ аутор се осврнуо и на „стварање грађанског духа у том месту“, као и на напредак постигнут почетком 20. века „како у привредној тако и у културно-просвјетној делатности“. О привредној делатности сведоче, на пример, подаци о формирању Српске земљорадничке задруге у Штрпцима 1907. године (прва таква „сељачка кредитна задруга“ на простору аустроугарске провинције Босне и Херцеговине). Дужну пажњу аутор је посветио и просветним и културним приликама – оснивању првих народних основних школа у руђанском крају (у Штрпцима и Рудом), оснивању Српске православне читаонице и Одбора СПКД „Просвјета“ у Штрпцима; формирању Одбора „Просвјете“ и оснивању и делатности Српске читаонице и књижнице у Рудом. Указао је и на значај изградње цркава у Штрпцима (1908) и Рудом (1912).

Из књиге се јасно види улога коју су свештеници и учитељи имали у описмењавању и културном уздицању српског становништва – аутор се посебно осврнуо на делатности штрбачког протојереја Косте Поповића, учитеља Манојла Илића, песника и критичара Милоша Видаковића. Из делатности тих „националних радника“ учоава се извештајан „ситан рад“ и приступ („просветом до слободе“) за који се залагао Томаш Масарик; односно она борба „бестелесним силама“ и „војевање просветом и народном образованошћу, војевање мирно, непрекидно и неодољиво“, „војевање књигом и просветом, јачањем свести и духа народног“ на које је после анексије Босне и Херцеговине упућивао мудри Стојан Новаковић. Кроз сећања протојереја Славка Поповића (1905–1978) и анегдоту о стаменом држању газде Николе Миковића (1882–1932), аутор је сликовито представио атмосферу и дух међу Србима после победа у Првом балканском рату. На Илинданском вашару 1913. године Н. Миковић је у колу више пута узвикнуо: „Доље цар Фрањо Јосиф!“; после пријаве доушника уследило је његово хапшење, саслушање и одређивање казне од котарског предстојника у Вишеграду. „Осуђен на новчану казну од пет круна, газда Никола је понудио новчаницу од десет круна. Пошто судски писар није имао да врати новчаницу од пет круна, газда Никола је судском предстојнику, што се у том моменту није снашао довикнуо: ‘Може још једном – Доље цар Фрањо Јосиф – и без кусура!’ последице чега је изашао из предстојникове канцеларије“, прибележио је П. Остојић о том „случају“, што се „у Рудом [...] и данас препричава“. О расположењу и пркосном држању, чак и младих нараштаја, уочи избијања Првог светског рата сведочи прота С. Поповић: „Наша српска читаоница у Рудом је предњачила националним радом па су нам били узор, те смо и ми основали нашу ‘Дечију читаоницу’. [...] Старији су се изненадили нашој предузимљивости и одлучности и самопоуздању и озбиљности. Поред осталог примали смо ‘Дечије новине’ тетка Зорке, а основали смо и књижницу. И као деца мрзели смо Аустрију. Дошао је и Видовдан 1914. године. После школе и свечаности црквене, ми деца смо прешли у читаоницу дечју. На њој смо имали српску заставу. Депеша је дошла да је погинуо Фердинанд. Са куће су скинуте српске заставе и по наређењу ставили су црне заставе. Ми, на нашој читаоници оставили смо српску. Дошао је (наредник) и грдно нас изгрдио, а мене записао. Ми смо нашу заставу морали скинути, али смо уништили у читаоницу и запевали нашу омиљену тада песму ‘Соколови добри птићи, децо моја Југовићи...“

Без увида у овакво „стање духа“ српског народа немогуће је разумети јунаштво, напоре и жртве који су поднети током Великог рата!

За разумевање догађаја и војних операција што су уследили по аустроугарској објави рата Краљевини Србији, битни су и они уводни делови књиге о широј атмосфери на подручју Горњег Подриња, тј. подручја три котарске општине: Фоче, Чајнича и Вишеграда. Осим струк-

туре становништва, аутор наводи податке о бројности и распореду аустроугарских снага на том простору у мирнодопском периоду, даје приказ терена („планински, шумовит, беспутан, углавном неприступачан“), саобраћајница и „природних праваца“ за војна дејства; дужну пажњу посвећује и фортификационим аустроугарским радовима (посебно ангажовање на том плану испољено је после анексије 1908), као и сталном јачању аустроугарских „одбрамбених“ снага на простору Босне и Херцеговине – 1895: 22.944 војника; 1910: 33.758 војника (подсећамо, Аустроугарска је још од 1907. почела агресивније да води „балканску политику“ и од краја те године се могу пратити идеје и планови за војни обрачун са Краљевином Србијом). Иначе, упоредо са уводним деловима монографије, па и са целокупном књигом П. Остојића, интересно је читати Андрићеве *Рзавске брегове* и *На Дрини ћуприју*.

Други тематски оквир књиге односи се на ратне операције око Рудог и на Горњодринском фронту током Првог светског рата. Тим дешавањима је посвећен највећи део монографије. Да би се разумела дешавања у Рудом и око њега у Великом рату пре свега треба имати на уму стратешки значај тог малог места које је бранило долину Лима од продора аустроугарских снага. Током Првог светског рата Рудо је више пута прелазило „из руке у руку“ – српска војска га је ослободила у ноћи 3/4. августа 1914, а аустроугарске снаге су га повратиле 19. августа; десет дана касније, 29. августа је уследило друго ослобођење Рудог (Лимски одред Ужичке војске); 3. децембра 1914. аустроугарске трупе су поново запоселе тај погранични градић; само недељу дана касније, 10. децембра 1914, Рудо је по трећи пут ослобођено (Шекуларско-трепачки батаљон Доњовасојевићке бригаде); 15. новембра 1915. аустроугарске јединице су трећи пут ушле у Рудо (чиме је отпочела трогодишња окупација), а 4. новембра 1918. године Рудо је четврти пут, „коначно“ ослобођено („комитско-устаничке чете поручника српске војске, Косте Миловановића Пећанца“). Већ из наведеног јасно је колико су се око Рудог, као стратешки важног места, „ломила копља“ у току рата. Суштински значај таквог положаја Рудог аутор је сјајно приказао зналачки одабраним цитатом из приповетке Ива Андрића *Руђански бегови*, што је и епиграф књиге: „Откако је света и века то је тако. Једни говоре, други слушају, али ствари остају на свом месту. А ствар је у овоме: не војска, него чета једна која би хтела да прође пут Увца и Прибоја, не може да не удари на Рудо. То су насеља која привлаче промет и благостање, али и сваку напаст и опасност. Ко ту живи, тај стоји на стражи, хтео не хтео, јер нит војска на свом путу може заобићи Рудо, нит се Рудо може уклонити војсци. Ако има неки ратни поход, и ако иде преко ових крајева, пут му је на Рудо. А кад ће настати ратови и наићи походи, то није у рукама Руђана,

ни руђанских бегова, него у вољи судбине и одлукама царева. Руђанско је само како ће их дочекати и пропустити друмом поред ког живе.“ Наведене Андрићеве речи су заправо „кључ“ за разумевање стратешког положаја Рудог који је условио ток ратних операција и дешавања на том простору, пре свега у периоду 1914. и 1915, али и приликом ослобођења 1918. године.

Највише простора у књизи аутор је посветио темељном приказу операција и борби на Горњодринском фронту у току 1914. и 1915. године. У истраживачком погледу посматрано, најзначајнији делови књиге односе се управо на та дешавања. То је тематика којом се аутор детаљно бавио током више година и о чему је, као што смо поменули, објавио две монографије. У том погледу Предраг Остојић заиста суверено, што би се рекло, „влада материјом“! Вреди истаћи и да током читања књиге пада у очи да се аутор зналачки користи војном терминологијом (просторија, зона/сектор одговорности, рејон, одсек, резерва, рекогносцирање, извидничке патроле, обухватни маневар, позиционирање, развијање, релација, сектор, линија, одступни марш, пасивни напад, еластична одбрана, потпорница/потпорник, заштитница...). Описујући војне операције на Горњодринском фронту, Остојић непрестано води рачуна о „широј слици“ и повезује те борбе са током операција на другим секторима. Није потребно посебно наглашавати колико је због условљености, међузависности са борбама на другим деловима фронта то важно за потпуно разумевање тока ратних дешавања. Пишући о току операција аутор нас, поред осталог, упознаје са стратегијским замислима, плановима и циљевима зараћених страна, са везама и садејством између појединих војних формација; даје детаљан приказ распореда снага две српске краљевине и аустроугарских војних формација; представља структуру и састав јединица, осврће се на њихов командни кадар и бројност, оруђа којима располажу; реконструише потом ток операција на дневном нивоу на различитим одсецима фронта, наводи губитке – број погинулих, заробљених, несталих, контузованих, избачених из строја; износи податке о броју заробљених војника и заплећеним оруђима. Аутор води рачуна и о утицају атмосферских прилика и водостаја река на ток борби, пише о глади и проблемима при снабдевању војске, суочавању са епидемијом „три тифуса“; осврће се на учешће локалног српског становништва у борбама и њихово ступање у српске добровољачке јединице; помиње, са једне стране, терор шуцкора, припадника нерегуларних формација и бројне злочине што су их починили над Србима у Босни и Херцеговини; у руђанском крају и, уопште, у источној Босни и на простору Херцеговине, нарочито су се муслимани шуцкори издвајали по суровости; Владимир Ћоровић је писао да су те јединице углавном биле састављене од „најгорег олоша“, а Иво Андрић да су у њихов састав улазили „пијанци и други беспосличари, углавном људи који су одавно у завади са добрим

друштвом и у сукобу са законом“; аутор такође пише и о помоћу локалног муслиманског становништва аустроугарској војсци, а са друге наводи случајеве – додуше малобројне – муслимана што су као добровољци ступали у српску војску.

У вези са Рудом и операцијама вођеним у Великом рату, неизбежно је поменути и то да је ова мала погранична варош била прво ослобођено место на простору аустроугарске провинције Босне и Херцеговине, и уопште на простору Црно-жуте монархије, почетком августа 1914. године. Током прве две ратне године Рудо је имало улогу „позадинске базе“ српских снага – у њему су биле смештене „позадинске службе, команда мјеста, комора и ратна прихватна болница црногорске Санџачке војске“. Исто тако мора се нагласити да истраживања П. Остојића јасно указују на значај Горњодринског фронта у току 1914. и 1915. године. Пре свега, аутор апострофира запажено учешће Лимске дивизије и, шире посматрано, целе црногорске Санџачке војска у садејству са Лимским одредом Ужичке војске, у победи оствареној у Колубарској бици (те јединице су успеле да задрже „знатне аустроугарске снаге, којима је био циљ да брзим продором ка Прибоју, Новој Вароши и Сјеници обухвате српске снаге у повлачењу и задају им одлучујући ударац“). Осим тога, аутор је евидентно указао на значај у одбрани Рудог при затварању правца долином Лима од напада Санџачке војске (осим јунаштва које су показали црногорски војници, П. Остојић нарочито истиче „тактичке потезе“ и правовремене одлуке сердара Јанка Вукотића), током „тројне офанзиве“ Централних сила са којом се Краљевина Србија суочила у јесен 1915. године. Бранећи прилазе Рудом чак до средине новембра 1915. године Санџачка војска је „спријечила реализацију плана аустроугарског генералштаба о удару у бок и пресијецању одступнице српској војсци ка Јадранској обали“.

Из монографије П. Остојића и описа борби вођених на Горњодринском фронту сагледава се колико је Први светски рат за Србе представљао време јунаштва и великих подвига. Из књиге сазнајемо како су се слабо опремљене српске јединице суочавале и носиле са „надмоћним аустроугарским трупима“, односно са „вишеструко надмоћним, боље опремљеним и наоружаним“ аустроугарским снагама. Бројчана надмоћ аустроугарских јединица понекад је била изразита – на пример, у борбама вођеним у јесен 1914. године наспрам 10.110 војника црногорског Дринског одреда јачине стајале су аустроугарска јединице са „око 20.000 војника“. Међутим, и онда када су у извесним периодима или на одређеним одсечима фронта снаге у људству биле приближне по бројности, аустроугарска страна је имала „премоћ у артиљерији и техничким средствима“. Упркос томе што је конфигурација терена на Горњодринском фронту ограничавала употребу већих артиљеријских јединица, у редовима ове књиге осветљава се управо та аустроугарска „апсолутну над-

моћ у артиљерији“. Како се она практично одражавала на вођене борбе може се сагледати из дневничких бележака капетана Мила Кењића које аутор наводи у монографији. Описујући борбе почетком децембра 1914. капетан Кењић бележи да је непријатељ „отворио паклену артиљеријску ватру, на наше положаје, нарочито на Вихри [планински врх недалеко од Рудог – прим. М. Нинковића]“ и да је „непријатељска артиљерија, а поготово хаубица својим разорним дејством разрушила све стрељачке ровове и управо прекопала читаво брдо Вихре“.

У „жестоким“, „огорченим борбама“ српске снаге су трпеле огромне губитке – на пример, Језерско-шарански батаљон је у ратним окршајима 15. августа 1914. имао „велике губитке од 25% мртвих и рањених и погибију команданта батаљона Вука Бојовића“ (у књизи се и иначе виде велике жртве међу официрским кадром – од потпоручника до мајора – у борбама на Горњодринском фронту); приликом одбране Рудог у данима што су претходили другом аустроугарском заузимању места 19. августа 1914, у редовима српских снага – углавном Горњачки четнички одред и Лимска добровољачка чета – евидентирана су „44 мртва, 105 рањених, 116 несталих (урачунати тешки рањеници који нису извучени са линије) и 3 контузована“; у борбама вођеним 21. и 22. августа 1914. на Цигли, Оштрељу и Црном врху Лимски одред Ужичке војске забележено је „109 мртвих официра, подофицира и војника, 321 рањеног и 232 нестала (урачунати и рањени што нису извучени са положаја)“; у време Колубарске битке „само два регрутска батаљона Лимске дивизије, бранећи Вихру, имали су око 120 мртвих и рањених војника[,] подофицира и официра“. Дакле, и из ових неколико наведених података посве је јасно колико је, осим што је био јуначка епопеја, за Србе Велики рат представљао и „Време смрти“. О начину на који су се српски војници носили са страдањем, њиховој спремности на жртву и јуначком духу сведоче њихове речи што су их бајонетима урезали на надгробни камен свог старешине, мајора Василија Луковића, страдалог у августу 1914. у борбама на Цигли (општина Чајетина): „Испунио си своју дужност према краљу и Отаџбини. Завидимо ти и поздрављамо ти породицу.“

Из редова књиге је бар начелно видљиво како су српске снаге у дефанзиви пружале „жесток отпор“, односно водиле – како документи казују – „упорне борбе са врло јаким противником“, „најупорније [...] браниле“ положаје, у тешким околностима водиле борбу „без предаха“. Водиле су – наводи аутор – борбу „прса у прса“, „борбу бомбама и бајонетама“; одбијале ударе и предузимале офанзивна дејства, јуришима заузимале висове, сламале отпор непријатеља, наносећи му велике губитке, заробљавале војнике и плениле оруђа. Примера ради, у документима црногорске Санџачке војске о дводневним борбама вођеним крајем октобра 1915. наводи се да су „наши јуче заузели Суху Гору и Вардиште и [...] у гоњењу заробили: један исправан митраљез и четири брдска бр-

зометна топа, без затварача“, као и да је „непријатељ на бојишту оставио четири до пет стотина лешева, а да је заробљено око 180 војника и један официр“. Иначе, поводом тих борби краљ Никола Петровић је похвалио Косовски одред који је својом пожртвованошћу спречио даљи продор аустроугарских снага „преко Рудог ка Пријеполу и Сјеници“, што би угрозило повлачење војске Краљевине Србије – следећим речима: „Његово Величанство Краљ, честита храбрим соколовима Косовског одреда јуначку побједу извојевану на дан Светог Петра Цетињског, Божијом и његовом помоћи, и вјерује у крајњу српску побједу“. Колико симболике у само једној реченици! Поготово када је читамо данас, почетком 2020. године.

Свеукупно посматрано, монографија нам јасно указује због чега је – како П. Остојић наводи – начелник генералштаба аустроугарске војске Конрад фон Хецендорф, говорећи о отпору црногорских војника приликом „тројне инвазије“ на Србију, касније изјавио: „Борили смо се са јунацима из бајке“, Причу о овој теми – нека нам буде допуштено – завршићемо извесним „личним запажањем“; премда су нам блиске речи Бранка Ћопића из једне од прича објављених у *Башти слезове боје* – према којима је рат „срамота и греота за сваког живог божјег створа“ – када се већ морало ратовати (а морало се: „одбрана је с животом скопчана“), онда је лепо подсећање како се војске две српске краљевине – Србије и Црне Горе – заједно са добровољцима из Горњег Подриња боре против аустроугарских трупа; како се „раме уз раме“ на Горњодринском фронту боре Доњовасојевићка, Кучко-братоношка, Зетска, Дечанска, Острошка, Бјелопољска, Колашинска, Ловћенска, Дурмиторска, Пљеваљска, Ђаковичка и Ужичка бригада; Ужички, Дрински, Јаворски, Мокрогорски, Косовски, Ковачки, Љубишански, Златиборски четнички и Горњачки четнички одред; Дринска, Пљеваљска и Шумадијска дивизија II позива; Шекуларско-трепачки, Језерско-шарански, Доњоморачки и Бољанићки батаљон; Лимска добровољачка и Радмужничка чета; како садејствују Лимски одред Ужичке војске и црногорска Лимска дивизија; како је Рудо ослобађао Шекуларско-трепачки батаљон, а бранили га мештани, Лимски одред Ужичке војске, Косовски одред црногорске војске, Дечанска и Доњовасојевићка бригада.

Трећи тематски оквир књиге, о коме следе наредни редови, односи се на оно „руђанско“, које помиње И. Андрић; на оно како ће „дочекати и пропустити“ војске што су наилазиле „друмом поред ког живе“.

Видели смо већ колико је Велики рат за Србе био јуначка епопеја, али и време мучеништва и страдања. У том контексту треба сагледати и место Рудо и Руђани у Првом светском рату. Кренимо од дочека и јуначке „компоненте“. Када је о тамошњем српском становништву реч, оно је

војске Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе поздравило са одушевљењем. Како наводи аутор, приликом првог ослобођења Рудог српске јединице дочекане су са „одушевљењем и нескривеним задовољством од стране мјештана“. Поменути прота С. Поповић о томе бележи: „Ми деца смо са поносом дочекали прве српске војнике. Узимали смо њихове пушке, вешали преко рамена опасаче.“ Са истим осећањима је дочекано и „коначно“ ослобођења овог пограничног градића у новембру 1918. године. Као што смо поменули, становници Рудог и околних српских села (као и целог Горњег Подриња) су – што појединачно, што у мањим или већим групама – добровољно ступали у редове војски две српске краљевине. Поменимо овом приликом да се почетком августа 1914, после ослобођења Чајничка и Челебића, 550 добровољаца прикључило црногорском Санџачком одреду, а да је, током истог месеца, 403 младића (међу њима и деветорица муслимана!) и девет девојака из Вишеградског среза приступило Лимском одреду Ужичке војске у Штрпцима. Наведене бројке упечатљиво сведоче о израженој националној свести народа из тих крајева. На више места у књизи аутор истиче учешће мештана у одбрани Рудог, што кроз пружање помоћи српским војницима, што директно са пушком у руци. Наравно, Руђани су остајали у српским добровољачким јединицама и учествовали у борбама и на другим фронтovima (о томе, али и о храбрости и исказаном пожртвовању, сведоче одликовања – Албанска споменица Светозара Брадоњића из Гојаве и сребрени војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима Милорада Ћириновића из Горње Ријеке, Штрпци – публикована у прилогу књигу). Локално становништво се и приликом пробоја Солунског фронта „активирало“: одметали су се у шуме и оружаном борбом дали допринос ослобођењу. С друге стране, аутор указује на то да је међу житељима Рудог и околних села било и мобилисаних у аустроугарску војску и да их је ивистан број током рата страдао на различитим фронтovima (тај број је „тешко одредити, али свакако, није занемарљив“). Такође, одређени број муслимана из руђанског краја био у шуцкорима, а локално муслиманско становништво је током операција пружало помоћ аустроугарској војсци (на пример, 17. августа 1914. 3. чета 1. батаљона 4. пука III позива Лимског одреда Ужичке војске је била „десеткована пушчаном ватром мјештана муслимана код села Зубањ“).

Када се говори о страдањима, одмах после видовданског пуцња атентатора који је имао „чудно име“ („састављено од имена принца и архангела“, како каже Црњански у „Коментарима“ уз *Итаку*), у – речима П. Остојића – „дивљачким и рушилачким насртајима на српску имовину и њихове животе“ били су погођени и Руђани. Тако је, примера ради, младић Јово Вуковић на железничкој станици у Сарајеву тешко претучен, „полумртав“ убачен у теретни вагон воза за Рудо, где је „од посљедица задобијених повреда, наредне 1915. године, умро“ (о размерама траге-

дија са којима су се суочавале читаве породице сведочи и податак да су, како наводи аутор, током 1917. у Рудом од „болести, немаштине и глади, које је донио рат“ преминули и његов брат Божо и мајка Танкоса). Као и у осталим крајевима Босне и Херцеговине у периоду после атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда на удару су се прво нашли угледнији Срби, свештенство, интелектуална и политичка елита. Поменути „национални радник“ учитељ Манојло Илић и остали виђенији грађани, попут руђанског свештеника Данила Шиљка, били су депортовани у један од најозлоглашенијих аустроугарских логора – Арад у Румунији (осим оних што су страдали у логору, неки од преживелих су недуго после рата умирали од „последница логорске тортуре“, попут Ђорђа Топаловића; преминуо 1920). По одвођењу у логор учитеља М. Илића, његову кућу у Рудом су опколили војници („Мађари и шуцкори“), затворили унутра његову супругу и малолетну децу, полили петролејом и запалили. Историчар Владимир Ћоровић тим поводом наводи: „На писак дјеце дотрчале су комшије муслимани и послерије оштре препирке с војницима и њиховим пратиоцима додали затворенима љестве и тако их спасили од очите смрти.“ Колико су му извори дозволили аутор се осврнуо и на страдање и депортовање српског становништва из Рудог и околине у логор у Добоју (то стратиште било је један од симбола страдања босанских и херцеговачких Срба током Великог рата); Боривоје Милошевића с тим у вези казује: „По својој страхоти и бројним жртвама Добој представља острво Видо или плаву гробницу Срба из Босне и Херцеговине“. У првој групи од „600 Срба из источне Босне, из пограничног појаса са Србијом и Црном Гором“, што су у логор депортовани крајем 1915, били су и Руђани Лазар и Борисав Старовлах. Аутор наводи и 34 имена логораша из руђанског и вишеградског краја који су преминули у добојском логору. Подсећамо на овом месту да је руђански крај, као погранични и ближи линији фронта – уз остале делове источне Херцеговине и источне Босне наслоњене на Србију и Црну Гору – посебно био „подложен“ аустроугарским репресивним мерама.

Слично као и српски војници, и локално становништво се суочавало са глађу и болестима. И умирало од тих пошаста. Нарочито је погубна била епидемија пегавог тифуса што је у фебруара 1915. „узела маха“ и обележила читаву прву половину те године (то, према речима начелника Санитета Врховне команде Лазара Генчића, „здравствено Косово“ однело је више људских живота него дотадашње ратне операције и аустроугарски злочини из 1914. године). У току пролећа 1915. већи број војника и цивила је лечен у Рудом, где се, као што смо поменули, налазила „прихватна болница“. Позивајући се на необјављени рукопис Драгољуба Мићовића („Газдарица Невена“), П. Остојић наводи да су „велики број дјевојака из Рудог и околине, међу којима и његова мајка Невена, радиле у прихvatној болници, његујући рањене и болесне“.

Наводећи појединачне случајеве смрти од „пегавца“, аутор констатује: „Приближан број умрлих у Рудом и околини током трајања епидемије тешко је одредити и он се оквирно може процијенити на више стотина цивила и војника присутних на том терену“. Значајан део становника руђанског краја је током рата искусио и избеглиштво. Остојић, на пример, наводи да су уочи првог аустроугарског заузимања Рудог „цивили, мјештани и избеглице из околних села, углавном жене са дјецом, у страху [...] напустили Рудо, настојећи да се преко планинских превоја Варде и Цигле домогну Ужица“, па су јединице Двојне монархије 19. августа 1914. ушле у „готово пусто Рудо“. Да је таква одлука о напуштању места била исправна показују претходна искуства са шуцкорима, а потврђују случајеви убистава мештана што се нису на време склонили пред аустроугарском војском (на пример, приликом другог заузимања Рудог, у децембру 1914, шуцкори су, осим осталог, „на кућном прагу“ убили Боја Старовлаха). Из књиге П. Остојића јасно се да наслутити у којој мери је локално српско становништво било изложено страдањима током операција на Горњодринском фронту и шире. Страдали су од припадника редовних аустроугарских јединица, шуцкора, али и од локалног муслиманског становништва (они су пружали подршку аустроугарским трупама током операција, па су се у неким случајевима и повлачили заједно са њима). Нарочито велики злочини су почињени током повлачења аустроугарских снага; тада су паљене српске куће, а цивили убијани; примера ради, у једном од извештаја из августа 1914. командант Ибарске дивизијске области пуковник Зисић наводи да после повлачења аустроугарских јединица „на путу Прибој–Увац има много повешаних Срба хришћана“. Осим што су аустроугарске снаге иза себе – како П. Остојић наводи – остављале „само згаришта и лешеве“, било је случајева да су српске цивиле користиле као „живи штит“.

Аутор је, према доступним изворима, посветио пажњу и периоду окупације која је трајала непуне три године (15. 11. 1915–4. 11. 1918). Када су средином новембра 1915. аустроугарске јединице ушле у Рудо, оно је било „порушено и пусто“ (као један од показатеља претрпљених разарања могу послужити подаци П. Остојића о вишеструком паљењу и онеспособљавању дрвеног моста подигнутог још 1903. на Лиму, а слично је „прошла“ и Ћуприја у Вишеграду).

„Ратна разарања, глад и болести које га нису заобишле однијеле су велики број живота житеља овог пограничног мјеста и његове околине. Било да је животу пресуђивао метак, трбушни или пјегави тифус и глад, чињенице говоре да је најмање четвртина житеља Рудог и околине изгубила живот током трајања рата. Када се узму у обзир сви они који су током рата с пушком или са завежљајем напустили Рудо или су били одведени у логоре, добије се поразна слика, која говори да је на овим просторима тек нешто више од половине становника остало да преживљава

тешке дане аустроугарске окупације“, наводи Остојић илуструјући тиме стање у коме је Рудо дочекало окупацију.

Осим депортација у добојски логор, аутор истиче и друге репресивне мере аустроугарских власти и окупаторског режима (попут хапшења, осуда на смрт и стрељања сељака Пера Топаловића из Оскоруша код Рудог, уз образложење да се „као комитација прикључио непријатељу“), као и на тешке услове живота (болести, глад, немаштина) и „додатни намет“ због глади што је „у зиму 1917/18. запријетила и Бечу и другим градовима Аустроугарске“, а углавном је „тражен од српског живља које је ионако једва преживљавало“. Имајући у виду страдања током целог рата, аутор, износи следећу процену: „Тачан број страдалих Руђана у Великом рату немогуће је утврдити, али се са сигурношћу може рећи да је најмање 1/3 житеља овог краја настрадала у вртлогу ратних дешавања“. Причу о Рудом у Великом рату, Остојић је завршио описом операција које су довеле до ослобођења места почетком новембра 1918, и „прводецембарским уједињењем“ и прокламовањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

Као време великог јунаштва и огромног страдања, Први светски рат за Србе представља и време великих победа, ослобођења и уједињења!

Из свега наведеног очито је да је највећи део књиге посвећен српском народу, али је и муслиманско становништво, у различитим контекстима, такође помињано у монографији. Имајући у виду конфесионалну структуру становништва Рудог и котара Вишеград, са готово подједнаким уделом православних хришћана и муслимана, намеће се питање у којој мери наслов монографије одговара њеном садржају, односно да ли су једни и други на одговарајући начин заступљени у књизи. То питање, због осетљивости теме, заслужује посебан коментар. Вековно „оптерећење“ у односима православног и муслиманског становништва на том простору чији су припадници дубоко подељени дочекали Видовдан 1914, дошло је до „усијања“ током Великог рата (немале „заслуге“ за то је имала и Аустроугарска, што у току претходних деценија, што током трајања самог рата). Те две заједнице су током историје у одређеној мери функционисале као „паралелни светови“, па су имале и своје „паралелне“ историје. Штавише, како је то забележио песник Рајко Ного: „Не постоје у Босни само паралелне историје, већ и паралелне перцепције: свака ствар се види на најмање три, углавном супротстављена начина“, Пишући о подручју о коме је у монографији П. Остојића реч, И. Андрић је сјајно илустровао речима с почетка романа *На Дрини ћуприје* о томе како српска деца за „округле удубине“ на обали Дрине сматрају да су „трагови Шарчевих копита“ и повезују их са Краљевић Марком, док му-

слиманска „знају“ да је те трагове оставила „крилата бедевја“ Ђерзелез Алије. „Они се о томе и не препиру, толико су и једни и други убеђени у тачност свога веровања. И нема примера да је икад ико успео да кога разувери или да је ко променио своје мишљење“, бележи о тиме Андрић. Када се уз то имају у виду и данашње прилике на простору Босне и Херцеговине и чињеница да живимо у времену „постистине“, онда је јасно да проблематика интерпретације поменутих теме представља компликовано питање.

Да ли је Остојић у монографији „Рудо у Великом рату 1914–1918“ наступао као „паралелни историчар“ са „селективном перцепцијом“ или као неко ко се придржавао правила струке и коректно односи према свим расположивим изворима? На који начин су представљени и заступљени муслимани у монографији?

Као што смо поменули, уз податке о уделу православних у укупном становништву, аутор наводи и податке о бројности муслимана. Уз податке о изградњи православних цркава, Остојић помиње и изградњу џамије у „новом“ Рудом 1899; уз фотографије православних храмова, уз рукопис је приложио и слике џамија; говорећи о раду Српске читаонице у Рудом, помиње, наравно, и „исламску киратхеану“ (читаоницу). Наспрам, као што смо поменули, „активности“ и шуцкора и помоћи локалног муслиманског становништва аустроугарским јединицама, ту су истакнути и примери муслимана који су добровољно ступили у српску војску и оних што су бранили српско становништво од терора шуцкора. Уз радове српских историчара и аутора, Остојић у монографији користи и текст Алије Бејтића „Рудо и рудски крај кроз вијекове“ („Сепарат из књиге *Рудо – споменица поводом 30-годишњице Прве пролетерске бригаде*“).

Посматрајући само „локалну компоненту“ (помињано „руђанско“), приметно је да је више пажње у монографији аутор посветио Српској читаоници него „киратхеани“, да је више простора дао црквама него џамијама, мештанима Србима него муслиманима. Међутим, та разлика и „диспропорција“ на први поглед (!) изгледа већа него што јесте, због тога што се претежан део књиге односи на операције које су водиле српске снаге. Мишљења смо да су количина сачуваних извора о различитим темама, и карактер (разноврсних) сведочанстава до којих је аутор успео да дође, пресудно утицали на заступљеност појединих питања у књизи. Као што су делатност војних јединица и војне операције, у односу на свакодневни живот цивила, знатно заступљеније (извори војне провенијенције су далеко боље сачувани), тако је и степен сачуваности/доступности извора о локалном српском, односно муслиманском становништву утицао на простор заступљености у монографији. Поменути подаци аутора о локалном муслиманском становништву (поједностављено, са српског становишта: *pro et contra*), говоре у прилог томе да су

објективни разлози, а не неко „селективно слепило“ и некритички однос утицали на простор који је муслиманска „компонента“ добила у књизи. Свеукупно посматрано, наш утисак је да је П. Остојић искористио све доступне податке и да се на коректан, па да тако кажемо и веома поштен начин односио према наведеној проблематици.

Монографија „Рудо у Великом рату 1914–1918“ заснована је на необјављеним документима, пре свега из Војног архива (Београд), али и Државног архива Црне Горе (Цетиње); објављеним изворима од којих аутор посебно детаљно користи едицију „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“ објављену у међуратном периоду; консултован је и низ периодичних публикације из времена пре и током Првог светског рата, као и из међуратног периода и различита релевантна историографска и мемоарска литература. Значајну улогу у уобличавању књиге имала су и „теренска истраживања“ која дају додатан квалитет монографији. Аутор је посетио и локална гробља и спомен-обележја, цркве (неке од тих светиња су изграђене уочи рата у периоду о коме је аутор писао, поред неких су споменици и спомен-обележја, а у неким се чувају вредни записи), разговарао је са потомцима Руђана, прибавио фотографије и одликовања из тог периода, имао увида у необјављене рукописе у приватним збиркама. Познавање терена му је омогућило и да потпуније сагледа ток војних операција и појединачних борби. Посебну похвалу заслужује његов напор да књигу употпуни низом фотографија и фото прилога (чак 91); утолико пре што се су неке фотографије први пут јавно објављене. Све те фотографије на адекватан начин употпуњавају текст књиге и представљају веродостојан историјски извор, како за период Првог светског рата уопште, тако и за локалну историју Рудог и Горњег Подриња. Међу прилозима се налази и извод из песме *Мојковачка битка* Радована Бећировића Требјешког посвећен „борбама око Вишеграда и Рудог“. Чак и ти стихови нам се чине вишеструко интересантним – осим што на особен начин говоре о борбама о којима је у књизи реч, дају и могућност да се у том епском десетерцу осети „дух“ који је покретао војнике што су се борили на Горњодринском фронту. С тим у вези подсетимо да је историчар Станоје Станојевић после Великог рата писао у *Политици* како ће се ратни догађаји ускоро причати „раме уз раме“ са народним јуначким песмама. Наведени стихови Радована Бећировиће показује да о њима не само да се причало, већ су и испеване нове песме.

Навешћемо још неке коментаре, запажања и размишљања који се намећу након читања књиге. Говорећи о војскама две српске краљевине, аутор користи придеве „српска“ и „црногорска“. Јасно нам је да због злоупотребе термина „србијански“ (свођење свега што је српско на ср-

бијанско, да би потом оно што није србијанско престало да буде српско – како упозорава Мило Ломпар), требало би бити опрезан кад је реч о тој одредници. Међутим, када се говори о заједничким операцијама јединица Србије и Црне Горе у Првом светском рату, чини се да је оправдано и практично посегнути за поменутим термином како би се имала у виду „разлика“ између две српске војске (и црногорска је српска; а збирно их није погрешно називати српским). Додатни аргумент у прилог томе представља чињеница да се и у изворима из тог времена користи термин „србијанска“ за војску Краљевине Србије. На пример, то у монографији потврђују изводи из дневника капетана Мила Кењића („србијанска војска“, „србијанске трупе“) и Операцијског дневника Друге санџачке дивизије црногорске војске („Србијанци“). Наравно, на термину „србијански“ не би требало инсистирати, и ваља га користити само за период до јануара 1916. и капитулације Црне Горе (после тога је остала само једна српска војска).

Читајући монографију нисмо наишли на чињеничне грешке или пропусте. Овом приликом, из крајње уских „локалпатриотских“ побуда, скрећемо пажњу тек на корекцију у називу једног од топонима што се помиње у монографији. Описујући борбе вођене у октобру 1914. Аутор наводи место „Хан на Брду“ (стр. 70). У поменутој едицији „Велики рат Србије“ заиста се, и то на више места, наводи „хан на брду“ (управо како је и написано, почетним малим словом). Међутим, то село, на размеђу вишеградске и рогатичке општине, између Копита и Сјемећког поља, зове се Хан Брдо (у попису из 1910. стоји: „Хан-брдо“). По свему судећи војници на терену нису добро прибележили назив места (у едицији „Велики рат“ сличне омашке могу се уочити и код других топонима; нпр. Сјемећ срећемо прибележен и као „Семећ“ и као „Семиић“). У исто време, нешто већа пажња у монографији требало је поклонити географским картама. Као један од прилога дата је „карта Рудог“ где су „заокружене [...] коте на линији одбране Рудог“ у операцијама вођеним у другој половини новембра и почетком децембра 1914. године (стр. 141). На основу ње може се стећи одређена представа о терену у околини овог пограничног места где су вођене борбе. Неке стране историографије, попут француске, из оправданих разлога посвећују више пажње картама. Стиче се утисак да би се са неколико мапа или карата на још бољи начин читаоцима додатно приближио распоред снага и ток операција.

Књига П. Остојића нам, с једне стране, пружа заокружен и веома добар приказ борби око Рудог и операција на Горњодринском фронту (и ширег значаја који су имали!), а с друге стране, приказује и живот и искушења с којима је локално становништво морало да се носи у првим годинама рата и за време окупације. Сачуваност и доступност извора утицали су на то да први тематски оквир буде потпуније приказан (том тематиком се аутор исцрпно бавио и ту се, са појавом нових изво-

ра, евентуално могу уносити одређене допуне, детаљи и нијансе). Када је реч о ратним искуствима Руђана, аутор је кроз изворе, литературу и „теренски рад“ успео да читаоцима приближи све основне проблеме са којима су се они у поменутом периоду суочавали: терор шуцкора, одвођење у логоре, умирање од заразних болести, глад, уз добровољно ступање у редове српске војске итд. Осим што се могу сагледати различите страхоте кроз које је становништво тог краја прошло, могу се донекле осетити и размере трагедија што су погађале читаве породице (случај поменуте породице Вуковић). Појединачним примерима Остојић је илустровао релевантна питања и појаве у руђанском крају, а у одсуству извора што би дали заокружен приказ нпр. о размерама умирања од епидемије пегавог тифуса или искуствима Руђана у логору у Араду, посезао је за општим сазнањима да би употпунио представу о дешавањима на локалном нивоу. Наводио је, као параметар, податке о размерама страдања од епидемије „пегавца“ у Србији или предочавао бројке о умирању Срба интернираца у арадском логору. „Општом сликом“ је употпуњавао представе и сазнања и о оном „руђанском“. На основу увида у појединачне податке до којих је дошао, али и уз свест о „широј слици“, аутор је, као што смо већ напоменули, уз одређене оградe износио процене и претпоставке о размерама страдања становништва руђанског краја; шире посматрано, није Рудо у том погледу изузетак, историографија данас не располаже поузданим и прецизним бројкама о цивилним жртвама Првог светског рата на простору Босне и Херцеговине.

У уводу књиге П. Остојић је одмерено, у неку руку и скромно навео: „Сигуран сам да ће млађе колеге историчари који се буду интересовали за овај период историје и догађаје везане за тему овога рада открити још много занимљивих детаља и да ће им овај рад послужити као основ за њихова даља истраживања“. Имајући у виду ове речи, може се слободно навести да монографија колеге Остојића сама по себи представља заокружен, историографски вредан резултат, али и да заиста пружа и више него добро полазиште (па и подстицај!) за даља истраживања и ширење научног знања о поменутој теми. Ако се негде могу тражити помаци у даљим истраживањима – то је у оном „руђанском“ (војне операције су, понављамо, одлично обрађене). Када се има у виду сачуваност извора о овим питањима (у значајној мери као последица разарања насталих током Другог светског рата и сукоба из деведесетих година 20. века, а делом и небриге и тога што, из политичких разлога, благовремено није вођено рачуна о систематском изучавању страдања кроз која је прошао српски народ на простору Босне и Херцеговине), сваки нови податак и сазнање до кога се дође биће драгоцен! Како се П. Остојић до сада систематски бавио темама из „завичајне историје“ (и успешно их повезивао са ширим токовима!), изражавамо наду, па и уверење, да у наредним годинама, осим од „млађих колега историчара“, можемо оче-

кивати неке нове радове и допуне претходних истраживања проистекле из велике истраживачке енергије и пера овог вредног прегоаца!

Књига П. Остојића, неопходно је и то истаћи, написана је јасним, питким, читким стилем (већ смо поменули да је реч о књижевнику!), што је чини пријемчивом ширем кругу читалаца, а не само историчари-ма. Са ширег становишта посматрано, својим садржајем она може бити интересантна сваком кога интересује историја српског народа, историја Великог рата (посебно војних операција), или људима заинтересованим за живот и историјска искуства Срба на простору Босне и Херцеговине. Говорећи о „општим“ сазнањима које књига нуди, на првом месту, свакако, треба истаћи приказ операција на Горњодринском фронту и њихов утицај на борбе вођене 1914. и 1915. године. Такође, читајући књигу можемо наићи на низ важних („општих“) увида, замислити се и запитати над неким темама. Рецимо: какав је био „дух“ српских (србијанских и црногорских) војника који нису узмицали пред оном „пакленом артиљеријском ватром“ што је рушила све пред собом и „прекопавала“ брда? Како су се прилично лоше опремљени, гладни, преморени или промрзли, у тешким временским приликама неустрашиво носили са боље опремљеним, технички надмоћнијим непријатељима (Р. Б. Требјешки пева: „Ледна киша ка из кабла лије/ А сунце се за облаке крије/ Освојили сњегови и зиме,/ Многи не зна како му је име,/ Но ђавола куне што га створи,/ Да се с Богом и људима бори./ Но кад Швабе пребродише Дрину,/ И Вишеград шћаху да размину,/ Дочека их Гојинићу Лука/ Крдиса им половину пука.“ И даље: „До Рудога и града Прибоја,/ Стопу земље не даду без боја.“)? Зашто су непријатељске снаге српске свештенике и учитеље слали у логоре? Зашто су на кућном прагу убијани цивили и паљена српска имовина? Због чега су жене и деца затварани у куће које су поливане петролејом и паљене? Због чега је локално муслиманско становништво пуцало на српске јединице и пружало подршку аустроугарским трупама? И, једнако важно: зашто су поједини муслимани добровољно ступали у српске јединице и бранили српске цивиле од терора шуцкора? Иако је реч о примерима из локалне средине, све те чињенице нису биле изузеци и усамљени случајеви! Због тога и надилазе, као и сам садржај књиге, локалне оквири на које се односе!

Поменути локални оквири, место и значај књиге у оквиру њих, заслужују посебан коментар. (Пре него што пређемо на Рудо и Руђане, препоручили бисмо књигу грађанима Црне Горе. Она их може подсетити на прегнућа, јунаштво и жртве предака, али и на одређена „идентитетска“ питања, односно недвосмислено српско осећање тадашњих Црногораца. Због својеврсне „истраге предака“, разрачунавања са сопственом историјом и „предањским памћењем“, одрицања од националних тради-

ција и „идентитетског инжењеринга“ који се спроводи, вреди указати и на овај танки, али видљиви „слој“ монографије П. Остојића.) Књига *Рудо у Великом рату 1914–1918* представља, с једне стране, пример како се чува и негује „култура сећања“ на претке; с друге стране, она указује на један од могућих начина враћања „дуга“ завичају. „Човек је дужан свом завичају“, писао је својевремено Иво Андрић (*Смрт у Синановој текији*), а ми ову монографију – али и остале радове П. Остојића – сагледавамо, између осталог, и у том „кључу“. Да Руђани и становници околних крајева данас поштују сећање на претке и страдања која су претрпели потврђују спомен-обележја подигнута или обновљена током обележавања стогодишњица Великог рата (споменик на Цигли подигнут 2014; спомен-плоча посвећена припадницима црногорске Санџачке војске подигнута на православном гробљу у Рудом 2015; обнављање спомен-капеле Св. Ђорђа и костурнице у Вардишту 2016). Међутим, сећања на те догађаје су протоком времена избледела и прешла из „комуникативног памћења“ (подразумева преношење сећања на догађаје углавном усменим путем, у трајању од највише три генерације) у домен онога што се назива „културним памћењем“ и „корпусом догађаја националне историје“. Практично, сећања на некадашње догађаје међу потомцима су се протоком времена свела само на обресе.

Бавећи се периодом Великог рата, П. Остојић – који је, када је реч и о периоду Другог светског рата, познат по узорним „теренским истраживањима“, и укрштању сазнања до којих је дошао интервјуишући мештане („усмена историја“) са оним што пружају „невољни сведоци“ прошле стварности (документи) – испољио је оправдан опрез према усменим сведочанствима потомака. На пример, пишући о избеглиштву становника Рудог он наводи да о тим догађајима „постоје приче које су ипак с временом постале магловита сјећања оних који су их памтили као доживљаје својих најближих“. Таква „магловита сјећања“, наравно, нису у потпуности одбачена, али су критички преиспитана – издвојено је оно што је „историјско“ у њима, стављено у одговарајући историјски контекст и упоређено са подацима из других извора. На тај начин, уз коришћење поменутих разноврсних историјских извора, добија се једна поуздана реконструкција прошле стварности која потомцима приближава све оне страхоте што су их претрпели њихови преци. Када смо већ помињали спомен-обележја, која такође имају битну улогу у изградњи „културе сећања“ на Велики рат, сазнања што их књига нуди омогућавају да се боље разуме и схвати општи контекст и околности, тј. шта и како се на тим местима одиграло (уз нова спомен-обележја, аутор у монографији указује и на она подигнута у међуратном периоду, попут спомен-костурнице у Штрпцима и спомен-костурнице у Рогатици). Мудри В. Јеротић је истицао да су Срби „један забораван народ“, да „све заборављају“, криза „културе сећања“ је данас очигледна, представе о историји

упрошћене – при таквом стању ствари, а посебно имајући у виду значај Првог светског рата за национални идентитет Срба, јасно је колико су су нам у овом часу важна озбиљна истраживања попут оног које је спровео П. Остојић и књиге као што је *Рудо у Великом рату 1914–1918*. Наглашавамо овде да су нарочито важни они делови монографије који сведоче о претрпљеним страдањима. Неговање свести и „културе сећања“ на страдања из периода Великог рата је неопходно како се то не би поновило (када је реч о простору Босне и Херцеговине на додатни опрез упућују искуства Другог светског рата, када се насиље над српским цивилима поновило у још израженијем виду и са далеко бројнијим жртвама).

Вратили бисмо се, на крају, поново на „шири план“. У данашње време – време „хибридног ратовања“ – људска свест се јавља као „бојиште“ на коме се воде борбе. Рат се води у главама људи и – како каже Матија Бећковић – „више се не гине од сабље и пушке, већ од злостављања духа и душе“! Штавише, пред српски народ се отворено(!) поставља захтев за „променом свести“. У тој борби која се води „историјско памћење“ представља један од важнијих видова отпора. Како на то указује Милош Ковић, „историјско памћење, уз квалитет оружаних снага, здраву економију и број становника“ представља „један од најзначајнијих ресурса једне нације, која хоће да буде слободна и да има будућност“. То нас доводи и до Првог светског рата као једног од најзначајнијих догађаја српске историје и једне од најважнијих колективних успомена које чине национални идентитет српског народа. Изградња и неговање „културе сећања“ на овај важан период националне историје у пуном смислу представља чин отпора и један од начина спречавања тога да се претворимо у „безобличну масу“ која по жељи и потреби може да се моделује. У том смислу, књига П. Остојића *Рудо у Великом рату 1914–1918* представља онај „ситан рад“ (Т. Масарик) који смо помињали, ону „борбу књигом“ и војевање „бестелесним силама“ на што је указивао С. Новаковић! Имајући све наведено у виду надамо се да ће књига колеге Остојића наћи пут до читалаца, нарочито у руђанском крају и околним подручјима о којима монографија говори. Пишући о потреби „неговања љубави према родном крају“ велики Дмитриј Лихачов је скретао пажњу на то да је „неопходно [...] да се већ у средњој школи учи историја завичаја, да постоје кружоци посвећени историји [...] родног краја“, да у „програмима историје средњих школа треба предвидети часове локалне историје“. У том смислу, посебно изражавамо наду и сматрамо да би било добро да се млађи нараштаји упознају са садржајем књиге *Рудо у Великом рату 1914–1918*!

**P
A
3
H
O**

Стефан РАДОЈКОВИЋ, сарадник Музеја жртава геноцида
Београд

Увезани геноциди и њихово разумевање: Разговор с проф. др Александером Корбом

Абстракт: Рад има за циљ да представи делове разговора са др Александером Корбом у просторијама Музеја жртава геноцида, у Београду, 25. јула 2019. године. Током једносатног разговора саговорници су размотрили аналитичку употребљивост термина *геноцид*, сличности и разлике у научним интерпретацијама *намера* и *планова* усташког покрета између регионалне и иностране историографије, али и још неке теме подједнако важне за регионалну научну заједницу – критички приступ немачким и италијанским изворима, предности компаративног истраживања дешавања у Јасеновцу и другим логорима, као и тему о Бановини Хрватској и њеној улози у динамици развоја геноцида у Независној Држави Хрватској. Делови из разговора, вођеног на енглеском, а за потребе рада преведеног на српски језик, допуњени су пропратним коментарима и појашњењима аутора на одговарајућим местима.

Кључне речи: Александер Корб, Независна Држава Хрватска, Бановина Хрватска, Јасеновац, геноцид над Србима, Холокауст, Порајмос, насиље, историја, теорија.

1. Уводно разматрање

Насиље и страдања у Независној Држави Хрватској (НДХ), током Другог светског рата на просторима окупиране Краљевине Југославије (1941–1945), сигурно се не убраја у неистражене теме како од бројних представника научне заједнице, тако и од појединаца-аматера. Наравно, сазнања о НДХ и геноциду почињеним над Србима, Јеврејима и Ромима, као и о злочинима над противницима усташког режима међу хрватским и муслиманским становништвом, временом су се мењала – продубљивала, проширивала и допуњавала; историјска наука, као и све остале друштвено-хуманистичке науке, није статичка категорија већ динамичка тј. еволуира и постепено усавршава своје интерпретативне оквире и мето-

долошке приступе у истраживању одређених феномена. С тим у вези, можемо угрубо да скицирамо поделу на релевантну старију, доминантно регионалну¹, али не искључиво,² и новију научну литературу, у чијем су оквиру публикације иностраних аутора више заступљене.³ Суштинска

1 Између осталих, ту се убрајају следећа дела регионалне историографије: V. Novak, *Velika optužba (Magnum Crimen). Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948; Ф. Чулиновић, *Окупаторска подела Југославије*, Војноиздавачки завод, Београд, 1970; F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Liber, Zagreb, 1977; B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978; B. Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Globus, Zagreb, 1978; J. Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945. Жртве геноцида и учесници НОП-а*, Савез јеврејских општина Југославије, Београд, 1980; В. Дедијер и А. Милетић, *Протеривање Срба са огњишта 1941–1944*, Просвета, Београд 1989; В. Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Белетра, Београд, 1989; V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989; N. Lengel-Krizman, „Prilog proučavanja terora tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 18, br. 1, str. 29–42.

2 Овде ваља навести и неке иностране публикације, објављене у периоду између 1944. и 1991. године: R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*, Carnegie Institution of Washington, Washington, 1944; A. Manhattan, *Terror over Yugoslavia, the threat to Europe*, Watts, London, 1953; E. Paris, *Genocide in satellite Croatia 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres*, The American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1961; L. Hory and M. Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Deutscher Verlag's Ausstatt, Stuttgart, 1964; B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London, 1985; Dennis Reinhartz, „Damnation of the Outsider: The Gypsies of Croatia and Serbia in the Balkan Holocaust, 1941–1945“, in D. Crowe and J. Kolsti (eds.), *The Gypsies of Eastern Europe*, Armonk, New York, 1991.

3 Неопходно је навести и публикације објављене након 1991. године, регионалне историографије: С. Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима 1941–1945*, Историјски институт САНУ, 1994; Z. Dizdar, M. Grčić i dr. (ur.), *Тко је тко у NDH*, Miperva, Zagreb, 1997; М. Ристовић, *У потрази за уточиштем – Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998; С. Трифковић, *Усташе. Балканско срце таме на европској политичкој сцени*, БИГЗ, Београд, 1999; Ј. Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2000; I. Goldštajn i S. Goldštajn, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001; N. Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003; Ђ. Затезало, *Јадовно – Комплекс усташких логора*, I–II, Музеј жртава геноцида, Београд, 2008; М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008; Владика Јован (Ћулибрк), *Историографија холокауста у Југославији*, Православни богословски факултет – Универзитет у Београду, Београд, 2011; D. Vojak, B. Papo i dr., *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941–1945*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2015; A. Benčić, S. Odak i D. Lucić (ur.), *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesno revizionizam*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2018; П. Илић, *Степинац и Холокауст у НДХ*, Албатрос плус, Београд, 2018; I. Goldstein, *Jasenovac*, Akademika

разлика, поред очигледне временске и просторне, јесте у приступу самом истраживању. Разматрајући допринос Менахема Шелаха изучавању страдања у НДХ,⁴ владика славонски господин Јован примећује да поменути аутор није показивао „никакав посебан интерес за теоријско утемељивање својих синтеза и у томе је имао више заједничког са својим југословенским колегама историчарима.“⁵ Слично примећује и Бергхолц када указује на превелику пажњу што ју је регионална историографија посвећивала описивању злочина у НДХ, уместо њиховом објашњавању.⁶ Према Томиславу Дулићу, традиционална истраживања о злоделима у концетрационом логору Јасеновац углавном су дескриптивног карактера – пружају важне чињенице о броју мртвих и „природи“ логорског комплекса – док новија, у последњих 15 година, и теоријски усмерена анализа, тежи објашњавању друштвене и психолошке динамике насиља унутар логора.⁷

Наведена карактеристика регионалне, а свакако и српске, историографије – реч је о класичном историцистичком приступу⁸ – ни у ком случају не значи да њена научна сазнања немају вредност! Напротив, Дејан Јовић сматра да су критеријуми за савесно и сазнајно вредно изведено истраживање следећи: 1) приказани нови извори (чињенице) који дају одговор на питање *шта се десило*; 2) нове интерпретације посто-

knjiga, Novi Sad, 2019.

4 За више информација о научном доприносу Менахема Шелаха, својеврсног „моста“ између регионалне и иностране историографије, консултовати: В. Јован (Ћулибрк), *Историографија холокауста у Југославији*, оп. цит., стр. 102–104; такође, видети следеће чланке поменутог аутора: М. Shelah, „Genocide in Satellite Croatia during the Second World War“, in M. Berenbaum (ed.), *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by Nazis*, New York University Press, New York, 1990, pp. 74–79; М. Shelah, „The Occupation of Dubrovnik by Waffen SS Division 'Prinz Eugen' on 12 September 1943“, *Mediterranean Historical Review*, Vol. 1, no. 1, pp. 105–111; М. Шелах, „Судбина јеврејских избеглица на отоку Рабу“, *Зборник Јеврејског историјског музеја*, св. 7, бр. 1, стр. 190–197.

5 В. Јован (Ћулибрк), *Историографија холокауста у Југославији*, оп. цит., стр. 104.

6 М. Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016, стр. 7.

7 „New perspectives on past and present of former camp“, *International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA)*, доступно преко интернета: <https://holocaustremembrance.com/news-archive/new-perspectives-past-and-present-former-camp> (Приступљено 19. фебруара 2020).

8 За више информација консултовати: М. Јовановић и Р. Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009, стр. 70–92.

јећих извора што дају одговор на питање *зашто се десило*?⁹ дакле, без доступних, приређених и објављених извора не може бити ни примене одређених теоријских оквира чији би резултати били плодносни у научносазнајном погледу. Ипак, још увек морамо да чекамо на теоријски уоквирену студију о насиљу и страдању у НДХ из пера припадника регионалне научне заједнице,¹⁰ што није случај са иностраним истраживачима.¹¹ Истакнути представник млађе генерације историчара, теоријски поткован сазнањима произашлим из студија о Холокаусту и геноциду, покушао је да објасни страдање Срба, Јевреја и Рома, као и увезаност њихових страдања, у Независној Држави Хрватској.

Професор на Универзитету Лестер (*University of Leicester*) и заменик директора Центра за студије Холокауста и геноцида „Стенли Бартон“ (*Stanley Burton Center for Holocaust and Genocide Studies*), др Александер Корб (*Alexander Korb*),¹² постао је познат, како регионалној научној тако и широкој лаичкој јавности, после објављивања полемичких – научних и

9 За више информација видети у: Д. Јовић, *Југославија – држава која је одумрла. Успон, криза и пад Четврте Југославије*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 11.

10 Прве кораке у пожељном правцу могле би навестити следеће публикације: И. Дрвенција и В. Драча, „Анализа емоција у исказима преживјелих из сустава логора Госпић–Јадовно–Паг“, *Политичка мисао*, св. 56, бр. 2, стр. 116–144; и: М. Лошонц и П. Крстић (ур.), *Холокауст и филозофија*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2018.

11 Између осталих, ту се убрајају следећа дела иностране историографије: Т. Dulić, *Utopias of Nation – Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina*, Uppsala University Press, Uppsala, 2005; R. Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2013; R. Yeomans (ed.), *The Utopia of Terror. Life and Death in Wartime Croatia*, University of Rochester Press, Rochester, 2015; M. Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016; M. Bitunjac, *Verwicklung. Beteiligung. Unrecht. Frauen und die Ustasa-Bewegung*, Duncker&Humblot, Berlin, 2018; P. Adriano and G. Cingolani, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, CEU Press, Budapest, 2018; M. Biondich, „Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 83, no. 1, pp. 71–116; A. Korb, „Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941–1942“, in A. Weiss-Wendt (ed.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn Books, New York, 2013, pp. 72–95; A. Korb, „Understanding Ustaša Violence“, *Journal of Genocide Research*, Vol. 12, no. 1, pp. 1–18; T. Dulić, „Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: A Case for Comparative Research“, *Journal of Genocide Research*, Vol. 8, no. 3, pp. 255–281.

12 За више информација о професионалним постигнућима видети у: „Dr Alexander Korb“, *University of Leicester*, доступно преко интернета: <https://www2.le.ac.uk/departments/history/people/staff-pages/akorb> (Пристапљено 19. фебруара 2020).

новинских – текстова његових критичара током 2018. године.¹³ Повод за поменуте реакције било је прво, немачко, издање његове књиге *У сенци светског рата: масовно насиље усташа против Срба, Јевреја и Рома у Хрватској 1941 – 1945*¹⁴ и интервју аутора за загребачки *Јутарњи лист*.¹⁵ Укратко, средишња линија критички настројене аргументације указује на покушај Корба да доведе у питање правну квалификацију и појам *геноцид*, као и да проблематизује питање *намере* и *плана* што су стајали иза уништења непожељног становништва у НДХ.¹⁶ Кључна тачка изложене проблематике око које се развила расправа јесте питање аутентичности говора Мила Будака, министра културе и вера у НДХ, у Госпићу 15. маја 1941. године; према Бојовићу и Ђурићу, изјава Будака о „решавању српског питања“ на основу принципа „три трећине“ представља један од доказа о постојању намере и плана.¹⁷

У наредним редовима биће изложени делови разговора са др Александером Корбом у просторијама Музеја жртава геноцида 25. јула 2019. године, уз присуство стручног сарадника Музеја, историчара Бојана Арбутине. Током нешто више од једносатног разговора разматрали смо поменуте неуралгичне тачке али и о друге теме подједнако важне за регионалну историографију – критички приступ немачким и италијанским изворима, предности компаративног истраживања јасеновачког логора и других логора, те тему о Бановини Хрватској и њеној улози у динамици развоја геноцида у Независној Држави Хрватској. Делови разговора, на енглеском језику, биће допуњени пропратним коментарима и појашњењима аутора на одговарајућим местима.

13 Неке од првих реакција објављене су преко интернет портала *B92*, за више информација видети у: „Стручњак за НДХ: У Јасеновцу није страдало 700.000“, *B92*, доступно преко интернета: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=05&dd=21&nav_category=167&nav_id=1394920 (Приступљено 24. фебруара 2020).

14 Превод с оригиналног наслова: А. Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941–1945*, Verlag des Hamburger Instituts für Sozialforschung, Hamburg, 2013.

15 За више информација видети у: R. Bajrušić, „Njemački povjesničar i jedan od vodećih stručnjaka za povijest NDH: ‘Ovo je prava istina o broju ubijenih u Jasenovcu’“, *Jutarnji list*, доступно преко интернета: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/njemački-povjesnicar-i-jedan-od-vodećih-stručnjaka-za-povijest-ndh-ovo-je-prava-istina-o-broju-ubijenih-u-jasenovcu/7373904/> (Приступљено 19. фебруара 2020).

16 Б. Бојовић, „Рецензија докторске дисертације Александра Корба“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 10, бр. 1, стр. 179–180.

17 Ибидем; још видети у: В. Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то Српска пропаганда?“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 11, бр. 1, стр. 25.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA ZAGREB
PREDSJEDNIČTVO VLADE
Broj 2684
Primljeno, dne 26 / 6 1941. — priloga
MINISTARSTVU UNUTARNJIH POSLOVA
Odjelu za Srbe
ZAGREB
Predlog u pogledu riješanja srpskog pitanja dostavlja se
na nadležno uređivanje i upotrebu.
U Zagrebu, dne 27. lipnja 1941.
Za predstojnika:

V. Burić

2. Употреба термина *геноцид*

У свом извештају Комисији за доделу награда *Аушвиц* од 25. маја 2011. године, др Бошко Бојовић, професор Универзитета друштвених наука у Паризу, негативно се одредио према докторској дисертацији Александра Корба, одбрањеној на Универзитету Хумболт у Берлину. У извештају, између осталог, наводи и следеће: „У ствари, ова тенденција се очитује већ од наслова, као и у уводном делу, где аутор, иако допушта могућност квалификације геноцида, сматра да то ипак није одговарајућа квалификација, и та се релативизација као црвена нит провлачи кроз читав његов рад.“¹⁸ Заиста, Корб сматра да дефиниција Уједињених нација као, пре свега, правни термин не представља аналитички примењив (научносазнајни) концепт за истраживаче, а посебно за историчаре:

„Сматрам да није претерано користан концепт, нарочито за историчаре. Постоје разноврсне дефиниције појма, у оквиру више научних дисциплина, које се обично не поклапају. Дефиниција УН потиче из правне науке. Такође, то је врло проблематична дефиниција јер не прописује довољно прецизно потребну величину групе која је мета злочина како би се сам чин окарактерисао као *геноцид*. Друга нејасноћа односи се на питање шта значи ако је група мета злочина у својој целости или је то само њен део. Дакле, дефиниција није врло прецизна. Историчари у својим истраживањима често користе УН дефиницију али их она аутоматски води у концептуалне нејасноће. [...] Ово су проблеми везани за сам појам, с тога сам одлучио да за прво издање своје књиге покушам да не користим поменути концепт.“

Дефиниција геноцида Уједињених нација налази се у оквиру Конвенције о превенцији и кажњавању злочина геноцида донете на основу резолуције 260 А (III) 9. децембра 1948. године, где у члану бр. 2 наводи спорна места која Корб помиње.¹⁹ Поред намере да се одређена национална, етничка, расна или верска група, делом или у потпуности,

¹⁸ Б. Бојовић, оп. цит., стр. 179.

¹⁹ „Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide“, *United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*, доступно преко интернета: [https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.pdf](https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf) (Приступљено 20. фебруара 2020).

уништи и навођења пет начина који се сматрају чином геноцида,²⁰ дефиниција, заиста, не прописује потребну величину групе; исто тако, не разрађује даље у тексту шта тачно одређује једну групу целом, а шта њен део када трпи неке од наведених чинилаца геноцида. На нашу примедбу да је Рафаел Лемкин (*Raphael Lemkin*), правник и идејни творац термина *геноцид*, злочин над Јеврејима и Србима у НДХ окарактерисао као геноцид,²¹ Корб нам је прво тим поводом указао на знатне разлике између Лемкинове и дефиниције Уједињених нација:

„[Термин *геноцид*] био је предмет расправе међу великим силама које су основале УН. Свака од тих држава имала је своје замерке; на пример, Француска није желела да се термин односи превише на колонијални контекст, Совјетски Савез је настојао да се избегне расправа о класним и политичким прогонима појединих група, и тако даље. Лемкинове идеје се и даље биле ту, у оквиру термина, али знатно сведеније због приличног броја интервенција од стране великих сила-оснивача УН. Лемкинова дефиниција била је инклузивнија и отворена за укључивање прогоњених политичких група у свој оквир. На пример, злочини попут Холодомора у Украјини или класног геноцида у Камбоџи могли би се лако окарактерисати као *геноцид*, да се Лемкин питао. [...]“²²

Потом, као одговор на део критика представника српске историографије, али и у жељи да додатно објасни лични однос према аналитичкој употребљивости термина *геноцид*, нагласио је следеће:

20 То су, у оквиру члана бр. 2 Конвенције, редом наведени: а) убијање припадника групе, б) nanoшење озбиљних телесних и психичких повреда припадницима групе, в) намерно изазивање таквих животних услова који доводе до физичког уништења целе или дела групе, г) наметање мера с намером да се спречи рађање деце у оквиру групе и д) насилно премештање деце из једне у другу групу.

21 R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe.*, оп. cit., стр. 259–260.

22 Корб овде алудира на седам техника (аспеката) геноцида које окупатор (Трећи рајх) примењује над окупираним становништвом Европе, а то су: 1) поништавање постојећих политичких институција, 2) напад на друштвену кохезију групе одстрањивањем угледних и учених људи, 3) уништавање економских основа за опстанак, 4) биолошко угрожавање контролом или спречавањем рађања, 5) физичко уништавање стварањем тешких животних услова и масовним убијањем, 6) прогањање свештенства и систематско уништавање верских објеката и 9) свођење моралних начела на непостојећи ниво ради сламања (духовног) отпора окупацији. За више информација, видети у: R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe.*, оп. cit., стр. 79–89.

„Е сада, поједини критичари из Србије погрешно су протумачили мој приступ термину и закључили да покушавам да порекнем геноцид [над Србима у НДХ], што никада нисам покушавао. Нисам применио појам *геноцида* на тај случај масовног насиља али сам увек указивао на чињеницу да су усташе покушале уништење српске заједнице у НДХ као групе; дакле, не уништење сваког појединца већ посебне заједнице људи. [...]

Тренутно, у оквиру другог издања књиге и након критика упућених из Србије, схватио сам да мој приступ није конструктиван јер је појам *геноцид* постао интегрални део идентитета, у оквиру расправа о њему. Једноставно, не може се заобићи. [...] Стога, применио сам значење термина које је у колоквијалној и свакодневној употреби – злочин геноцида се дешава онда када држава или група људи покушава да уништи одређену заједницу људи. Ипак, у оквиру моје методологије и научних радова указујем на мањкавости везане за термин и његово значење.“

3. Од намере до плана да се почини геноцид у НДХ

Дефиниција геноцида, нарочито када је реч о њеној примени кроз механизме међународног хуманитарног права, садржи кључни појам који, не само правницима, указује на чин геноцида или његово одсуство – постојање *намере (intent)* да се одређена група, делимично или потпуно, уништи због њеног идентитета.²³ У својој докторској тези, а потом и првом издању књиге, Корб је проблематизовао питање *намере* и постојања *плана* да се почини геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ. Као што је већ наведено, дошло је до реакције и критике од историчара из Србије. Др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида, истакао је своје неслагање: „Но, Корбова тврдња заиста, у најмању руку, није тачна јер има сијасет доказа да је постојао програм (‘мастер план’) не само уништења поменутих мањина већ и оних који нису подржавали

23 За више информација о *специјалној намери (dolus specialis)* консултовати: W. Schabas, *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 206–207, 213–214 и 217–222; још у: J. Quigley, *The Genocide Convention. An International Law Analysis*, Ashgate Publishing Limited, Hampshire, 2006, стр. 90–91 и 130–134.

такву усташку политику и организацију.“²⁴

Током разговора осврнули смо се и на ову важну тему. Као и у случају термина и самог злочина *геноцида*, Корб нам је указао да у својим радовима разликује *намере* од *планова*:

„Овде морамо да направимо терминолошку разлику између *намере* и онога што називам *мастер-планом*. Да ли је постојао *мастер-план* тј. документ сакривен у некој фиоци који је говорио: ‘На овај и овакав начин намеравамо то да урадимо’? Не. Ретко када постоји када су у питању геноциди. Да ли је постојала *намера* да се убија? Да, наравно да јесте. Починиоци злочина су хтели да убијају, јесу убијали и сам процес убијања је током времена радикализован. Такође, ово је један од аргумената који користим у својем истраживању НДХ и усташа, који је обogaћен изучавањем локалне динамике процеса убијања. [...]“

Дакле, Корб сматра да је *намера* постојала, али да *план* – под термином подразумева документ(е) који би на мање-више детаљан и конзистентан начин експлицитно говорио/ли о одлуци и начину на који ће уништење одређене групе или њеног дела бити спроведено – није/нису и да такви акти и иначе представљају реткост када је реч о злочину геноцида. Да би се у потпуности разумео аналитички приступ Александра Корба, прво треба узети у обзир да теоријска знања примењена на случај усташког злочина у НДХ произилазе из студија Холокауста:

„Сматрам да расправа о *мастер-плану* и процесу одлучивања, у одређеном тренутку, увек постане бесплодна и води у даље заблуде. Ово важи како за Холокауст тако и за друге геноциде. До осамдесетих година 20. века историчари су трагали за Хитлеровим писменим наређењем да се започне убијање европских Јевреја. Као што данас знамо, такво наређење никада није постојало. Нацисти су започели убијање Јевреја без да су имали јасну идеју шта је крајњи циљ. Прво је почело као локални геноцид у источној Европи. Када су почели са убијањима Јевреја Пољске и Совјетског Савеза није било назнака да ће убијати Јевреје Париза и Амстердама. Убијање је еволуирало и радикализовало се, ширило се и као такво чи-

24 В. Ђ. Мишина, оп. цит., стр. 26.

нило негативну динамику уништења.“

Укратко, у оквиру студија Холокауста водила се научна расправа о питању генезе *коначног решења* што је довело до поделе истраживача на заступнике *интенционалистичке* и *функционалистичке* теорије (објашњења). Подела је подразумевала да, пре свега, историчари, нису сагласни када је реч о самом пореклу геноцида над Јеврејима (*Холокауст, Шоа*) због непостојања писане наредбе за уништење јеврејске заједнице у Европи. Док интенционалисти сматрају да је Адолф Хитлер одувек, или бар од времена писања књиге *Моја борба (Mein Kampf)*, намеравао да уништи јеврејску популацију у Европи, а потом и другде у свету, функционалисти су мишљења да је до такве одлуке дошло услед специфичног сплета околности током Другог светског рата који су утицали на Хитлера и његове сараднике да формулишу и спроведу политику истребљења Јевреја.²⁵ Превагу је однела умерена струја *funkcionalista predvođena* Кристофером Браунингом (*Christopher Browning*) који је *ustvrdio*, на студијама случаја 101. резервног полицијског батаљона и концентрационог логора за Јевреје „Земун“ на Старом сајмишту, тада на територији НДХ,²⁶ да Хитлер није имао јасну идеју о томе како да uklони Јевреје из нацистичке Немачке и да је тек постепено дошло до радикализације и брутализације немачког друштва и државе, па самим тим и њиховог односа према Јеврејима, а јесте кулминирало геноцидом.

Дакле, Корб као заговорник *функционализма* у оквиру студија Холокауста, покушава да примени исти теоријски оквир на студију усташког насиља у НДХ како би покушао да разуме његову генезу тј. како, зашто и под којим условима су геноциди били могући и откуд толиких пропорција. Главна тачка спорења између Бојовића и Ђурића, с једне стране, и Корба с друге, јесте аутентичност говора једног од усташких челника Миле Будак у Госпићу 15. маја 1941. године.²⁷ Слично као и у

25 За више информација консултовати: С. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the 'Final Solution'*, Holmes & Meyer Publishers, Inc., New York, 1991, стр. 8–16; још, видети посредством Интернета: „The Development of the 'Final Solution'“, *Yad Vashem – The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority*, доступно на интернету: <https://www.youtube.com/watch?v=GXPjZurupc> (Приступљено 25. фебруара 2020).

26 За више информација консултовати: К. Браунинг, *Обични људи: 101. резервни полицијски батаљон и коначно решење у Пољској*, Фабрика књига, Београд, 2004; К. Браунинг, „Коначно решење у Србији – Јуденлагер на Сајмишту – студија случаја“, *Зборник Јеврејског историјског музеја*, св. 6, бр. 1, стр. 407–427.

27 За сада постоје само извори другог реда (углавном, новински чланци) – што преносе информацију али не наводе извор првог реда – који спомињу сличне скупове

случају *интенционалиста*, поменути историчари сматрају да је тај говор, уз још неколико докумената,²⁸ доказ о постојању усташке *намере* и *плана*. С друге стране, Корб сматра да све наведено доказује постојање *намере* усташа али не и *плана*, те презентује и контекст кроз који би требало сагледати наведене документе:

„Да, [Вељко Ђурић] Мишина указује на врло важну ствар. Ментални склоп усташа био је примерен схватањима бруталне фашистичке милиције; организацији која је подржавала насиље. То се налази у мојој књизи, такође. Дакле, није никакво изненађење што Миле Будак пише агресивне песме које су анти-српске, чије поруке позивају на њихово протеривање преко Дрине. Овакво понашање није типично само за усташе већ и за фашизам тридесетих година 20. века. На пример, Гвоздена гарда у Румунији или фашисти из Истре слично поступају када позивају на протеривање националних мањина, односно Словена из пограничних области. И они пишу такве врсте песама и памфлета.“

Међутим, Корб указује и на трећи документ, који би према схватањима наших историчара додатно поткрепио тврдње о *намери* и *плану*, а за госта Музеја представља нешто најближе томе, објављен у Краљевини Југославији (Бановини Хрватској) 1939. године:

„Постоји и трећи документ који је још важнији јер се према свом садржају приближава ономе што схватамо као неки општи план. У питању је докторска дисертација Младена Лорковића, одбрањена у Берлину 1938. године, а потом објављена већ 1939. године у Бановини Хрватској од стране Матице хрватске. Докторат је демографски план, мешавина социоло-

у периоду од краја маја до средине јуна 1941. године. За више информација консултовати: В. Ђурић Мишина, оп. цит., стр. 28 и 33.

28 Поменути документу су песма Мила Будака *Див планине*, познатија као усташка корачница *Бјеж' те псине*, сабрана сећања усташког поглавника Анте Павелића на догађаје (до 1941. године) у којима је био један од главних протагониста, као и његов меморандум „Хрватско питање“ из 1936. године упућен немачким политичарима. За више информација консултовати: В. Ђурић Мишина, оп. цит., стр. 26–28; још у: М. Ardizzone, „Ante Pavelić, Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku (Zagreb: Despot infinitus, 2015), 200 str.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 49, no. 1, str. 182–183.

шке и демографске студије, за стварање хрватске националне државе. Лорковић износи разне процене и прорачуне те сматра потребним да Хрвати део [Срба] асимилију, а део да де-асимилију тј. протерају.²⁹

На крају, Александер Корб указује да *намере* (идеје) јесу битне и да могу бити основа за оно што ће бити почињено у будућности, али свођење разлога за геноцид на само један узрок, поред тога што је редукционистички приступ истраживању теме, такође је и деконтекстуализује и вештачки одваја од дешавања у Европи у међуратном периоду (присутност и све већа популарност фашистичких идеја узрокована великом економском кризом и нестабилношћу версајског мировног система као и новооснованих држава), а посебно у ратном периоду:

„Наравно, идеје су основа сваког геноцида али нису једини разлог зашто се такви злочини дешавају. Више услова мора да се стекне како би дошло до геноцида, као што су брутализација појединаца и друштва и нека врста ратних услова у којима се они налазе. С тим на уму, ово је тачка у којој би се моја контекстуализација извора разликовала у односу на друге историчаре. С друге стране, никада не бих порицао постојање идеја да се Хрватска очисти од Срба али их и даље не бих називао *планом за геноцид*.“

3. Бановина Хрватска – део објашњења динамике развоја геноцида у НДХ

У овом делу разговора полако почињемо да се одмичемо од полемичке расправе вођене о појмовима *геноцид*, *намера* и *план* и усредсређујемо на запажања и питања Александра Корба која, по нашем мишљењу, могу бити од користи регионалној научној заједници. Једно од њих, свакако, било је постојање Бановине Хрватске (1939–1941) и узрочно-последична веза с насиљем у НДХ (1941–1945). Сматрамо ту тему битном и следеће увиде корисним, нарочито ако се има у виду скроман опсег истраживања о Бановини и број објављених књига и чланака.³⁰

29 Реч је о издању: М. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939.

30 За више информација о Бановини Хрватској, између осталог, консултовати: Љ. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, Liber, Zagreb, 1974; В. Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније. Прилози за историју страдања Срба у бано-*

„Веома је интересантна чињеница да је оваква врста публикације могла да буде објављена у југословенској држави после 1939. године што показује колика је грешка била стварање Бановине Хрватске. Бановина је створила услове за бујање и популаризацију усташа и њихових идеја. То је део аргументације у мојој књизи, такође. [...]

Морамо пажљиво да изучавамо шта се дешава на терену у оним регионима НДХ који су претходно били део Бановине. Ови делови НДХ су далеко стабилнији, у смислу присуства и функционисања административног апарата. Оне области које су додате НДХ након 1941. године јесу њени нестабилни делови зато што њима управљају милитантне групе. Оне су послате из Загреба, углавном студенти, а њихова управа се у основи заснивала на сили и употреби насиља. С друге стране, управа у „областима Бановине“ нешто је мање насилна у почетку јер тамо постоји функционална држава.“

Изложено запажање нас је навело да размишљамо у смеру злочина на подручју Подриња и Поткозарја, региона који никада нису припадали Бановини Хрватској али су се нашли на удару високих таласа насиља и страдања. Такође, у разговорима с колегама о понуђеном објашњењу указано ми је да се насиље у Херцеговини, нарочито око Мостара, не уклапа у понуђени теоријски оквир.³¹ Додуше, Корб је и током разговора био свестан изузетака (тзв. аномалија што излазе из теоријског оквира), али је сматрао да они потврђују правило, те да теорија има извесну експланаторну вредност:

винама *Приморској и Савској 1934–1939 и Бановини Хрватској 1939–1941*, Драслар партнер, Београд, 2004; Ž. Karaula, *Mačekova vojska. Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*, Despot infinitus, Zagreb, 2015; D. Vojak, „Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite na samoborskom području za vrijeme Banovine Hrvatske, 1939–1941“, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 51, no. 1, str. 131–145; Јб. Бобан, „О политичким превирањима на селу у Бановини Хрватској“, *Историја 20. века*, св. 2, бр. 1, стр. 225–266.

31 На увидима сам изузетно захвалан колеги др Милану Гулићу и његовом познавању страдања у Херцеговини. За више информација о самој теми консултовати: М. Гулић, *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Свет књиге, Београд, 2017; видети још у: С. Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991; Н. Живковић и П. Качавенда, *Срби у Независној држави Хрватској. Изабрана документа*, Институт за савремену историју, Београд, 1998.

„Могу постојати поједине области које су изузетак од правила, али ова својеврсна закономерност у приличној мери је примењива на НДХ. Такође, ово правило се односи и на оне регије НДХ где има мање Хрвата тј. становништва на које се држава могла ослонити. Динамика насиља је прилично турбулентна од самог почетка, тако да аналитички говорећи има смисла правити разлику између ових области. Даље, развијајући своју аргументацију на основу наведеног тврдим да је хрватска држава суровија у областима где има проблема да успостави контролу него тамо где у потпуности управља. Ова аргументација је донекле узнемирујућа за конвенционалну историографију зато што тврдим да тамо где је хрватска држава јача има мање насиља; тамо где је слабија има га више.“

4. „Принцип три трећине“ – сукобљени или комплементарни принципи?

Корб је изнео и следеће запажање у вези са прокламованим *принципима* Миле Будака када је реч о „решавању српског питања“, тј. да они нису међусобно подударни. Тачније, убијање и протеривање „непоћудног“ становништва у колизији су с прекрштавањем јер им се крајњи „резултати“ не поклапају:

„[Миле] Будак можда јесте или можда није одржао тај говор – трећину Срба убити, трећину протерати и трећину асимиловати. Наравно, Усташе јесу примењивали те три врсте мере тј. јесу убијали, протеривали и насилно асимиловали, у почетку верским преобраћањем Срба у католичко хришћанство, а у следећој фази створили су Хрватску Православну Цркву. [...] Међутим, оно што упада очи јесте да убијање и етничко чишћење јесу комплементарне мере зато што је њихов крајњи резултат непостојање људи, било да су протерани или мртви, за разлику од мере асимилације која чини да људи остају у земљи.“

Сматрамо да ово запажање може бити од користи српској историографији, а изречено је и у студији Бергхолца о насиљу у околини Кулен-Вакуфа током 1941. године,³² јер указује да структуре и појединци у

32 М. Bergholz, оп. цит., стр. 10–12, 70, 79–88.

ушашком покрету и у НДХ нису били сагласни о сваком питању; у овом случају, на који начин створити моноетничку хрватску државу. Корб, као и Бергхолц, указује да су у радикалније елементе спадали, пре свега, припадници ушашког покрета, потом „дивље усташе“ и истакнути чланови покрета у мањим градским насељима и селима, док су „умерено“ радикалну струју чинили поједини министри НДХ и угледни појединци у већим градским центрима, попут Загреба:

„Е сада, усташе нису биле једногласне по овим питањима – ‘Како створити етнички хомогену државу и које мере фаворизовати?’ Радикални припадници ушашког покрета, вође милитантних одреда као и многи истакнути појединци из мањих места заговарали су убијање зато што им је оно омогућавало пљачкање имовине жртава, зато што су били у центру локалног грађанског рата и зато што су хтели да протерају Србе из својих области. С друге стране, челни људи покрета, углавном стационирани у Загребу, као и неки министри, свакако и због притиска Немаца који нису били заинтересовани да НДХ постане поприште грађанског рата, критиковали су масовна убијања и насиље над Србима. Наравно, ово не значи да су били про-српски настројени. Они су такође настојали да створе хрватску државу без српског етничког присуства али су сматрали да је то погрешан начин.“

Такође, занимљиво запажање, примећено и од историчара из региона,³³ јесте улога Трећег рајха и његово виђење поменутих, контрадикторних, принципа које се косило са ставом радикалнијег крила ушашког покрета и НДХ. Наравно, разлози су били крајње прагматични интереси нацистичке Немачке (пацификован регион ради неометане експлоатације ресурса за потребе немачке војске, државе и друштва):

„Дакле, два елемента Будаковог говора – убијање и етничко чишћење с једне стране, и асимилација с друге – били су у ствари контродикторни *принципи* и ушашко вођство се су-

33 За више информација консултовати: Б. Кризман, *Усташе и Трећи Рајх*, I–II, Глобус, Загреб, 1983; В. Казимировић, *НДХ у светлу немачких докумената и дневника Глеца фор Хорстенауа 1941–1944*, Нова књига, Београд, 1987; N. Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 43, no. 1, str. 773–800; П. Остојић, *Ушашки злочин у Старом Броду код Вишеграда 1942.: у светлу њемачких докумената*, Свет књиге, Београд, 2019.

кобљавало због њих. Главна оса сукоба је била око њиховог избора. Део који се залагао за асимилацију увек је имао подршку већине представника нацистичке Немачке. Наравно, Немци су заговарали асимилацију и мир због својих разлога.“

5. Критички приступ читању немачких и италијанских извора

Након што смо се дотакли улоге Трећег рајха и немачких докумената изнетих у публикацијама регионалне научне заједнице, разговор је скренуо у смеру критичког читања иностраних извора, пре свега немачких и италијанских. Корб сматра да регионални историчари несмотрено поступају када изворе немачких изасланика³⁴ или италијанских новинара третирају³⁵ као круцијалне сведоке почињених усташких злочина у НДХ, а не баве се њиховим критичким тумачењем (спољна и унутрашња критика документа):

„Колеге из [бивше] Југославије често то раде – лично, смам трам да греше – када читају немачке изворе, пропуштају да их критички анализирају. Најбољи пример су мемоари Едмунда Глеза фон Хорстенау који их је објавио после рата и у знатној мери изменио. Имамо јако добре разлоге да критички проценимо овај документ. Наравно, његови мемоари садрже пуно корисних информација али морају бити критички анализирани, такође. [...]

Глез фон Хорстенау био је истакнути критичар радикалног крила усташког покрета. Мрзео их је и желео је да пацификује земљу. Константно је писао против радикалних припадника усташа и понекад је користио речник који доводи у заблуду. Његов наратив уклапа се у патолошки дискурс који тврди да су усташе ментално поремећене особе које само желе да убијају јер су садисти; у суштини, то су луди људи. У оквиру научне дисциплине која се бави изучавањем геноцида [Ноло-

34 За више информација консултовати: Е. Глез фон Хорстенау, *Између Хитлера и Павелића (мемоари контроверзног генерала)*, Православна реч, Нови Сад, 2013, стр. 156–159.

35 Критика је упућена на рачун веродостојности података Курција Малапартеа изнетих у његовом делу: С. Malaparte, *Kaputt*, Northwestern University Press, Evanston, 1997. За више информација видети у: Dž. K. Koks, „Ante Pavelić i ustaška država u Hrvatskoj“, у: B. J. Fišer (ur.), *Balkanski diktatori. Diktatori i autoritarni vladari jugoistočne Evrope*, IPS Media, Beograd, 2009, стр. 299–300.

caust and Genocide Studies], примећено је да појам *лудила* често води у заблуду зато што је само мали проценат злочинаца заиста ментално поремећен. [...] Ако се не варам, проценат патолошки оболелих убица у оквиру геноцида увек је реалативно мали, око 5%. Опет понављам, то знамо из истраживања Холокауста, тачније на основу студије о полицијском батаљону Кристофера Браунинга.“

Позивајући се опет на Браунинга, Корб заправо указује на чињеницу да су ретко када сви починиоци злочина неурачунљиви. У реалности, према истраживању понашања припадника овде више пута поменутог 101. резервног полицијског батаљона, обично је таквих око пет одсто у односу на укупно бројчано стање групе која чини злочине и они заправо имају „своју функцију“ унутар те групе. У односу на њих, остали починиоци настављају да себе сматрају „обичним и нормалним људима“ који „морају да извршавају наређења али никако не уживају у томе“.³⁶ Према Корбу, те ментално поремећене особе делују као стабилизирајући фактор за остале, „обичне људе“, у оквиру групе. Овде бисмо додали још и наше запажање, а које је комплементарно са потоњим изводом из разговора. Ако би, хипотетички говорећи, изразита већина починилаца злочина заиста била умно поремећена, онда злочин попут геноцида никада не би могао да буде почињен јер су за његово спровођење потребни *намера* и одређен *степен планирања* за који ментално оболеле особе нису способне. Да ли је онда свођење, у случају НДХ, починилаца из редова усташког покрета, домобрана, оружништва и „дивљих усташа“ на ниво неразумних и ментално оболелих особа (сидиста), заправо, њихово ослобађање од одговорности за злочин геноцида? Стога, сагласан сам са следећом констатацијом Александера Корба:

„Сматрам да је важно да разумемо ментални скоп починилаца злочина, а то морамо да урадимо ако желимо да разумемо геноцид. [...]“

6. Како приступити компаративном изучавању јасеновачког комплекса логора и Аушвица?

За крај разговора, дотакли смо се још једне важне теме за ис-

³⁶ За више информација консултовати: К. Браунинг, *Обични људи*, оп. цит., стр. 244–248, 250–255 и 274–275.

траживање тема Музеја жртава геноцида, а то је компаративно изучавање јасеновачког комплекса логора. Тема је у толико релевантнија јер се у том периоду 2019. године, претежно међу историчарима-аматерима и лаичкој јавности, промовисала књига Гидеона Грајфа (*Gideon Greif*), *Јасеновац, Аушвиц Балкана*, а она је, барем према наслову, указивала на постојање и компаративне студије у оквиру њеног опширног формата.³⁷ Ипак, чињеница је да регионалној историографији недостаје не само компаративно изучавање јасеновачких логора већ и намера и воља да почне да се примењује наведени приступ у изучавању и других феномена, а не само насиља и страдања током Другог светског рата. Што се тиче Грајфа, Александер Корб је изјавио:

„Он није цењен историчар у оквиру научне заједнице. У извесном смислу, није њен део већ се налази на ободима угледних и цењених институција које се баве истраживањем Холокауста. [...] Ако мене питаш, није уопште, на аналитички користан начин, допринео научној расправи о природи Холокауста. [...] Ипак, његов главни прилог науци је заправо књига „Плакали смо без суза“, студија „специјалне групе“ јеврејских затвореника [*Sonderkommando*] у логорском комплексу Аушвица. Књига је касније послужила као основа за сценарио Оскаром награђеног филма „Саулов син“. У овом случају, његов главни допринос јесте што је успео да интервјуише неке од преживелих „специјалних заточеника“ Аушвица и да запише њихова сведочења. [...] Понављам, нема никаква претходна постигнућа која би га квалификовала као стручњака јасеновачког логорског комплекса.“

С друге стране, потребу за поређењем Јасеновца с Аушвицем и другим концетрационим логорима, било Трећег рајха и/или њихових савезника, као и произашле резултате из таквих пројеката, Корб види као

37 Музеј жртава геноцида, Институт за савремену историју, Одбор за Јасеновац САС СПЦ и одређени број професионалних историчара изразито негативно се одредио према поменутој књизи. За више информација видети у: В. Ђурић Мишина, „Гидеон Грајф, Јасеновац Аушвиц Балкана, Београд 2018, 712 страна“, *Музеј жртава геноцида*, доступно посредством интернета: <http://www.muzejgenocida.rs/images/Gideon-grajf-Jasenovac-Ausvic-Balkana.pdf>, (Приступљено 26. фебруара 2020); још у: „Tribina: 'Nova istraživanja o suvremenoj povijesti Srba i Hrvata'“, *Srpsko privredno društvo Privrednik*, доступно преко интернета: <https://youtu.be/qn0qFavOm94>, (Приступљено 26. фебруара 2020).

потенцијално врло плодносно и вредне у научносазнајном смислу (било да је реч о врло сличним или врло различитим студијама случаја).³⁸ Према његовом мишљењу, од изузетног значаја јесте да се компаративној студији приђе с претходно промишљеним истраживачким питањима:

„Шта је то што желиш да поредиш? Научник не можда тек тако да почне да пореди Јасеновац и Аушвиц, без да прво размисли о истраживачким питањима. Било да поредиш њихове функције или развој, њихове стопе смртности или све наведене аспекте заједно, прво и основно је да се темељно промисле истраживачка питања.“

Што се тиче сличности између комплекса концентрационих логора Јасеновац и Аушвиц, оне би могле бити следеће:

- 1) „Без да сам много времена посветио размишљању о самој теми, могу овако из прве руке да укажем на многе сличности; на пример, логорски комплекси су успостављени на стратешки одабраним локацијама – близу железничких пруга и река, такође близу месту становања будућих жртава. Јасеновац се налазио близу жртава које су живеле у Славонији и северној Босни. Све ово има смисла.“
- 2) „Такође, постојање више различитих група жртава је сличност. Чињеница је да су ови логори за неке групе били далеко смртоноснији него за друге; за неке су били логори смрти, а за друге радни. Исто тако, ослобађање затвореника се догађа повремено. Још једна сличност је отпор затвореника, па чак и њихови устанци.“
- 3) „У извесној мери, мислим да чак и њихове величине током 1941. и 1942. године могу да се пореде. Наравно, НДХ и њено „царство логора“ јесу много мањи ентитет у односу на немачко, али Јасеновац јесте у центру тог система логора као што је и Аушвиц у центру немачког „царства логора“.
- 4) „Такође, ти логори су имали вишеструку намену. Убијање је била једна од функција, друга принудан рад, а ширење страха трећа функција. Израбљивање и прерасподела добара

38 За више информација о компаративном приступу истраживачком пројекту консултовати: J. Hopkin, „Komparativne metode“, у D. Marsh и G. Stoker (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, стр. 243–261.

и ресурса били су присутни, такође. Исто тако, бити централно место за ширење страха и насиља је сврха сама по себи. Злочинци су у Јасеновцу сигурно били брутализовани, да би потом често ишли у походе на српска села у његовој близини. [...] Слично, Аушвиц се налазио у центру већег стратишта, да тако кажем, а злочинци су тамо брутализовани, такође.“

5) „Последња сличност је структура логора коју су чиниле разне јединице тј. постојали су логори и под-логори. На пример, постоје Јасеновац и Стара Градишка; такође, имамо логоре за мушкарце и жене. Нема сумње да су усташе позајмљивале од Немаца идеје за свој систем логора. Знамо да су посетили немачке логоре и да су имали прилике да их разгледају и проучавају. Међутим, то не значи да су копирали њихов систем; позајмљивали су њихове методе и прилагођавали их својим потребама и могућностима.“

Када је реч о потенцијалним различитостима између поменутих логорских комплекса, Корб је навео:

1) „С друге стране, ако хоћеш да разматрамо разлике, не само да су размере и начини убијања важни за истраживање већ и шта је концепт геноцида значио у НДХ, а шта у нацистичкој Немачкој. Немачка је развила идеју о коначном решењу јеврејског питања на целом [европском] континенту. Наравно, усташе су исто желеле неку врсту коначног решења за Хрватску али је оно, говорећи у просторним категоријама, било далеко ограничење прегнуће. Такође, њихов концепт је био знатно мање разрађен.“

2) „Можда мој последњи аргумент о разликама између Аушвица и Јасеновца јесу њихове динамике насиља. Веома су различите. Према мојем истраживању, стопа смртности у Јасеновцу често расте у тренутцима када ситуација у НДХ измакне контроли; на пример, несташица хране. Наравно, када влада глад, логор је последње место где се храна доноси и затвореници умиру од глади. [...] Морамо да проучавамо те нагле скокове насиља и стопе смртности у јасеновачким логорима. Један од аргумената у мојој књизи јесте да су усташе, некон 1942. године, донекле де-радикализовали колективно прогањање Срба.

С друге стране, геноцид над Јеврејима је константан и кад год транспорт стигне у логор већина затвореника је угушена у гасним коморама. Ипак, Холокауст је мање статичан него што често мислимо. Током 1943. године Немци су схватили да, заправо, имају потребе за радном снагом Јевреја. Па тако, концепт „уништења кроз тежак физички рад“ добија на значају. [...] Концепт ће се мењати, не радикално већ постепено. Мислим да су промене у динамици насиља у Јасеновцу далеко екстремније него што је то случај са Аушвицем.“

7. Закључак

Настојали смо овим редовима да заинтересованој научној и широј јавности пренесемо, надамо се, корисне увиде иностраног историчара и истраживача. Трудили смо се да на тај начин не само пружимо увид у размишљања, истраживања и теоријске приступе др Александра Корба, већ и да обогатимо наша сазнања његовим теоријским оквирима; исто тако, покушали смо да његов теоријски приступ унапредимо постојећим, а иностраним истраживачима мало познатим документима. Рекли бисмо да у тој константној размени идеја, докумената, података, најновијих сазнања и научних приступа лежи и пут којим ће се регионална научна заједница даље кретати и своје методе и теорије унапређивати. Исто тако, помоћи ће и колегама из иностранства, који се одлуче да истражује насиље и страдање на овим просторима, у усавршавању њихових научних и истраживачких вештина.

Из тог разлога, претходно изложену полемику не видим као непомирљив „сукоб светова“ већ као доказ да су нам подаци и њихови извори на којима заснивамо истраживања, у знатној мери, подударни; с друге стране, видљиве су постојеће тешкоће у комуникацији, слабо познавање страног(их) језика и, посебно, њиховог значења (семантика) што отежава наше разумевање. Посебно су уочљиве на пољу значења и употребе научне терминологије. На пример, Корбова критика аналитичке корисности појма *геноцид* у региону је тумачена као позив на порицање геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима у Независној Држави Хрватској. Сличан случај представља и разликовање *намере* од *плана*, као и шта под тим терминима подразумева регионална историографија. Зато су овакви сусрети и размене мишљења, чак и по цену да, разумљиво, нисмо сагласни о свим спорним темама, изузетно значајни и драгоцени.

Остаје само да се захвалим проф. др Александеру Корбу на из-

двојеном времену проведеном у канцеларијама Музеја жртава геноцида те енергији уложеној у дискусију, колеги Бојану Арбутини на учешћу у разговору, др Милану Гулићу и др Милошу Хрњазу на корисним сугестијама и препорученој литератури како би овај разговор био коначно уобличен и тиме кориснији потенцијалним читаоцима што се професионално или аматерски баве темом насиља и страдања у Независној Држави Хрватској.

Литература

1. Ardizzone, Marko, „Ante Pavelić, Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku (Zagreb: Despot infinitus, 2015), 200 str.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 49, no. 1, str. 182–183.
2. Bergholz, Max, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016.
3. Бојовић, Бошко, „Рецензија докторске дисертације Александра Корба“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 10, бр. 1, стр. 169–188.
4. Browning, Christopher, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the 'Final Solution'*, Holmes & Meyer Publishers, Inc., New York, 1991.
5. Браунинг, Кристофер, *Обични људи: 101. резервни полицијски батаљон и коначно решење у Пољској*, Фабрика књига, Београд, 2004.
6. (Ћулибрк), Владика Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Православни богословски факултет – Универзитет у Београду, Београд, 2011.
7. Ђурић Мишина, Вељко, *Злочин је почео раније. Прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939 и Бановини Хрватској 1939–1941*, Драслар партнер, Београд, 2004.
8. Ђурић Мишина, Вељко, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то Српска пропаганда?“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 11, бр. 1, стр. 23–50.
9. Glez fon Horstenau, Edmund, *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontroverznog generala)*, Pravoslavna reč, Novi Sad, 2013.
10. Гулић, Милан, *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Свет књиге, Београд, 2017.
11. Hopkin, Jonathan, „Komparativne metode“, u: Marsh, Davidi Stoker, Gerry (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 243–261.

12. Јовановић, Мирослав и Радић, Радивој, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009.

13. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

14. Kisić Kolanović, Nada, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 43, no. 1, str. 773–800.

15. Koks, Džon K., „Ante Pavelić i ustaška država u Hrvatskoj“, u: Fišer, Bernd J. (ur.), *Balkanski diktatori. Diktatori i autoritarni vladari jugoistočne Evrope*, IPS Media, Beograd, 2009, str. 229–271.

16. Korb, Alexander, „Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941–1942“, in Weiss-Wendt, Anton (ed.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn Books, New York, 2013, pp. 72–95.

17. Korb, Alexander, „Martina Bitunjac, *Verwicklung. Beteiligung. Unrecht. Frauen und die Ustasa-Bewegung*, (Berlin: Duncker&Humblot, 2018)“, *Fascism*, Vol. 8, no. 1, pp. 115–119.

18. Quigley, John, *The Genocide Convention. An International Law Analysis*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 2006.

19. Lemkin, Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*, Carnegie Institution of Washington, Washington, 1944.

20. Mirković, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Grafomark Laktaši – Muzej žrtava genocida, Beograd, 2000.

21. Schabas, William A., *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

22. Vojak, Danijel, „Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite na samoborskom području za vrijeme Banovine Hrvatske, 1939–1941“, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 51, no. 1, str. 131–145.

Интернет чланци и документи

1. Bajruši, Robert, „Njemački povjesničar i jedan od vodećih stručnjaka za povijest NDH: ‘Ovo je prava istina o broju ubijenih u Jasenovcu’“, *Jutarnji list*, доступно посредством интернета: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/njemacki-povjesnicar-i-jedan-od-vodecih-strucnjaka-za-povijest-ndh-ovo-je-prava-istina-o-broju-ubijenih-u-jasenovcu/7373904/>, (Приступљено 19. фебруара 2020).

2. „Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide“, *United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*, доступно преко интернета: https://www.un.org/en/genocide-prevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.pdf (Приступљено 20. фебруара 2020).

3. „Dr Alexander Korb“, *Univercity of Leicester*, доступно преко интернета: <https://www2.le.ac.uk/departments/history/people/staff-pages/akorb> (Приступљено 19. фебруара 2020).

4. Dulić, Tomislav, „New perspectives on past and present of former camp“, *International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA)*, доступно преко интернета: <https://holocaustremembrance.com/news-archive/new-perspectives-past-and-present-former-camp> (Приступљено 19. фебруара 2020).

5. Ђурић Мишина, Вељко, „Гидеон Грајф, Јасеновац Аушвиц Балкана, Београд. 2018, 712 страна“, *Музеј жртава геноцида*, доступно преко интернета: <http://www.muzejgenocida.rs/images/Gideon-grajf-Jasenovac-Ausvic-Balkana.pdf> (Приступљено 26. фебруара 2020).

6. „Стручњак за НДХ: У Јасеновцу није страдало 700.000“, *Б92*, доступно преко интернета: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=05&dd=21&nav_category=167&nav_id=1394920 (Приступљено 24. фебруара 2020).

7. „The Development of the 'Final Solution'“, *Yad Vashem – The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority*, доступно преко интернета: <https://www.youtube.com/watch?v=GPXPjZurupc> (Приступљено 25. фебруара 2020).

8. „Tribina: 'Nova istraživanja o suvremenoj povijesti Srba i Hrvata'“, *Srpsko privredno društvo Privrednik*, доступно преко интернета: <https://youtu.be/qn0qFavOm94>, (Приступљено 26. фебруара 2020).

Intertwined Genocides and How to Understand Them: An Interview with Dr. Alexander Korb

Abstract: The aim of the paper is to present excerpts of an interview with Dr. Alexander Korb held at the offices of the Museum of Genocide Victims on July 25, 2019. During an hour long interview, the interlocutors discussed the analytical applicability of the term genocide, similarities and differences between regional and international historiography regarding the scientific interpretations of the intentions and plans of the Ustasha movement, but also other topics equally important to the regional scientific community – critical assessment of German and Italian sources, the potential benefits of comparative approach to Jasenovac's

research as well as Banate of Croatia and its role in the dynamics of genocide development in the Independent State of Croatia. The excerpts from the interview, translated from English to Serbian language, are supplemented with accompanying comments and explanations in appropriate places by the author.

Keywords: Alexander Korb, Independent State of Croatia, Banate of Croatia, Jasenovac, Serbian Genocide (Genocide of Serbs), Holocaust, Porajmos, violence, history, theory.

Д
Н
Е
В
Н
И
К

Д
О
Г
А
Ъ
А
Ј
А

**ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ
МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
31. МАРТ 2019–30. МАРТ 2020.**

2019.

15. април: Трново, Културни центар, Отварање изложбе *Белези великих злочина*

Колекција уметничких радова чији садржаји подсећају на велике злочине и стратишта после представљања у Источном Новом Сарајеву, отворена је у Културном центру Трново. С обзиром на то да је изложба „Белези великих злочина“ прва оваква која долази из Србије, очекујемо да ће то бити почетак сарадње сличних институција културе Српске и Србије.

Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида из Београда, искористио је отварање изложбе у Трнову да посети и неколико знаменитости Сарајева.

23. април: Пригревица, Спомен-библиотека, Представљање књиге *Пригревичка спомен-књига*

Већ годинама Музеј жртава геноцида 22. априла представља сопствена и друга издања која су резултат сарадње са сродним институцијама а истовремено планира и издавачки програм за наредну годину. Ове године смо у сарадњи са Народном библиотеком „Миодраг Борисављевић“ у Апатину објавили *Пригревичку спомен-књигу*. Оригинална верзија је настала 1967. године и чува се у Спомен-библиотеци у селу Пригревици. То је, у ствари, на специјалном папиру ћириличним словима руком исписана листа имена и презимена, са биографским подацима, Срба пореклом са територија Лике и Баније и Кордуна страдалих у периоду 1941–1945. година чији су рођаци 1947. колонизовани у Пригревицу.

Идеја о објављивању ове публикације потекла је од директорке Библиотеке госпође Бранке Вејин, а фотографисање је обављено у Народној библиотеци Србије.

Представљање књиге одржано је у свечаној сали Библиотеке у Пригревици и том приликом говорили су у име домаћина Бранка Вејин а у име Музеја Вељко Ђурић Мишина, као и Лука Мркобрада и Бојан Арбутина.

7. мај: Београд, Дом војске, Отварање изложбе *Деца у рату*

Изложба „Деца у рату“, посвећена страдању пре свих српске деце у ратовима 20 века, свечано је отворена 7. маја у великој галерији Дома војске („Дом ратника“) у Београду. На отварању је говорио министар одбране Александар Вулин.

Аутори изложбе су Јасмина Тутуновић Трифунов, Ненад Антонијевић и Вељко Ђурић Мишина, све троје из Музеја жртава геноцида, поставку су урадили Озарија Лашић Марковић и Небојша Веселиновић, музику је припремио Александар Марковић а сарадник у овом пројекту била је Јелена Кнежевић из Медија центра.

19–23. мај: Посета концентрационим логорима Дахау и Маутхаузен

У оквиру програмских активности Музеја жртава геноцида планирају се и стручне посете меморијалним комплексима на простору некадашњих концентрационих логора у Првом и Другом светском рату. Тако смо претпрошле године (14. маја 2018) посетили Аушвиц у Пољској.

Годину дана касније, 19. маја 2019, кренули смо пут Мађарске, Аустрије и Немачке. Према програму најпре смо посетили Меморијални комплекс у месту Дахау код Минхена у Немачкој. С обзиром на најаву посете дочекали су нас стручни водич и др Андреа Ридле (Andrea Riedle) директорка Истраживачког центра.

Следећег дана уследила је посета Документационом центру национал-социјализма у Минхену.

Трећег дана посетили смо војничко гробље из Првог светског рата у месту Ашах (Aschach) код Линца у Аустрији, а потом у Маутхаузену (Mauthausen) војничко гробље из Првог светског рата и меморијални комплекс некадашњег концентрационог логора из Другог светског рата.

Четвртог дана у месту Нежидер (Nezsider/Neusiedl am See) по-

сетили смо гробно обележје подигнуто у спомен на страдале војнике Краљевине Србије. Из Нежидера смо кренули пут места Шопроњек (Sopron) у намери да се на тамошњем месном гробљу поклонимо себама страдалих, али то нисмо успели јер никакав споменик ту на њих не подсећа!

28. мај: Ваљево, Библиотека „Љубомир Ненадовић“, представљање новог издања Музеја жртава геноцида

Књига Милорада Радојчића *Осечански крај у ратовима 1912–1918. Поменик ратним жртвама*, коју су крајем прошле године објавили Народна библиотека Осечина и Музеј жртава геноцида, после Осечине представљена је и у библиотеци у Ваљеву.

Након речи добродошлице Виолете Милошевић, директорке Матичне библиотеке „Љубомир Ненадовић“, о разлозима учешћа у објављивању поменуте књиге беседили су мр Ана Васиљевић, директорка Народне библиотеке у Осечини и Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида, док су о садржају књиге говорили рецензенти др Милић Милићевић и мр Милоје Николић. О свом раду и новим плановима говорио је и аутор Милорад Радојчић.

28. мај: Београд, Медија центар Дома војске, Представљање новог издања Музеја жртава геноцида

Сарадња Музеја жртава геноцида и Удружења логораша и потомака Јасеновац из Београда исказана је и објављивањем фотомонографије *Логораша – Споменица*. Књига је објављена поводом шездесет година постојања поменутог удружења и чувања сећања на велике злочине почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата. Фотомонографију су сачинили Милинко Чекић, преживели логораш и почасни председник Удружења, др Ненад Антонијевић и Јасмина Тутуновић Трифунов из Музеја жртава геноцида.

Представљање књиге одржано је у галеријском простору где је била изложена поставка „Деца у рату“, тј. изложба коју су заједно приредили Медија центар „Одбрана“, Музеј жртава геноцида и Фонд „Мала Милица Ракић из Батајнице“, а поводом обележавања 20 година од НАТО агресије на Савезну Републику Југославију.

6. јун: Плужине, Центар за културу, Представљање новог из-

дања Музеја жртава геноцида

Музеј жртава геноцида и Институт за српску културу из Никшића на основу протокола о сарадњи, заједно са Одбором за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, објавили су књигу *Геноцид у Пиви 1943. године* др Васиља Јововића. Реч је о проширеном тексту који је претходно објављен у *Годишњаку за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд 2019, 89–120.

Књигу је представио Вељко Ђурић Мишина, Музеја директор жртава геноцида, у просторијама Центра за културу у Плужинама, Црна Гора, у оквиру програма обележавања тог великог ратног злочина. Томе је претходило приказивање документарног филма Веселина Матовића „Кад је Пива у небо летјела“ а програм је завршен литургијом у капели подигнутој код стратишта у Пивским долинама.

17. јун: Рогатица, Библиотека „Војислав Лубарда“, Отварање изложбе *Белези великих злочина*

Колекција уметничких радова чији садржаји подсећају на велике злочине и стратишта, као једна од збирки Музеја жртава геноцида, постављена је у Народној библиотеци „Војислав Лубарда“ у Рогатици у оквиру манифестација које негују сећање на истакнутог српског књижевника и публицисту Војислава Лубарду родом с тих простора. С обзиром на то да је изложба „Белези великих злочина“ прва изложба која у Рогатицу долази из Србије, очекујемо да ће то бити тек сегмент дугорочне сарадње институција културе Српске и Србије.

7. јул: Сребреница, Петровдански дани и сећање на страдања

Музеј жртава геноцида већ годинама учествује у разним програмима чиме се гаји култура сећања на велика страдања у Подрињу у ратовима у 20. веку. Ове године у оквиру манифестације „Петровдан 1992–2019“, помогли смо у приказивању документарног филма „Тузла – злочин без казне“. Дело је посвећено страдању припадника Југословенске народне армије маја 1992. и српског народа у рату 1992–1995. године.

Пре пројекције филма у Дому културе у Сребреници публици су се обратили градоначелник Младен Грујичић и директор Музеја жртава геноцида Вељко Ђурић Мишина. Дужност и потреба да се негује култура сећања на велика страдања у Подрињу овом приликом исказана је, по-

ред осталог, у форми поклона свим гледаоцима – публицистичког дела „Сребреница“ аутора Александра Павића и Стефана Каргановића.

У организовању овог догађаја помогли су и надлежни из Представништва Републике Српске у Београду.

8. јул: Рудо, Дом културе, Отварање изложбе *Белези великих злочина*

У оквиру Петровданских свечаности у Рудом, у Свечаној сали Дома културе, отворена је изложба „Белези великих злочина“ Музеја жртава геноцида. Отварању изложбе присуствовали су стручни сарадници Музеја историчари Стефан Радојковић и Бојан Арбутина који су се присутнима и представили поставку и говорили и о актуелним активностима, циљевима и плановима.

У оквиру изложбе промовисана је и књига „Усташки злочин у Старом Броду код Вишеграда 1942 – у свијетлу њемачких докумената“, историчара Предрага Остојића који се бавио истраживањем усташких злочина почињених на простору Босне и Херцеговине у периоду од 1941. до 1945. године.

Том приликом представници Музеја жртава геноцида уручили су домаћинима многобројна музејска издања као знак захвалности за гостопримство и својеврстан залог за даљу сарадњу, док је Музеј удостојен захвалницом општине Рудо и ЈУ ЦКПД „Просвјета“ за учешће на манифестацији Петровданске свечаности. Захвалницу је представницима Музеја жртава геноцида уручио Илија Лучић, директор ЈУ ЦКПД „Просвјета“.

Отварањем изложбе у још једном граду Републике Српске настављено је практично јачање сарадње Музеја жртава геноцида и српских институција културе у Републици Српској, док добијену захвалницу схватамо као признање преданом раду Музеја и обавезом да сличне активности буду настављене.

25. јул: Београд, Музеј жртава геноцида, Посета историчара др Александра Корба

Сарадници Музеја жртава геноцида Бојан Арбутина и Стефан Радојковић уприличили су састанак и разговор са историчарем др Александром Корбом, професором Универзитета Лестер (Велика Британија). Повод за састанак, између осталог, била је и нова књига проф. Корба у издању

Оксфорд универзитета „Увезани геноциди. Масовно насиље у западним деловима Југославије током Другог светског рата“ (*Intertwined Genocides. Mass Violence in Western Yugoslavia during the Second World War*).

У отвореном разговору домаћини су указали професору Корбу на критике домаће историографије, превасходно др Бошка Бојовића и др Вељка Ђурића Мишине, у вези са темом његовог доктората. Проф. Корб се делимично сагласио са појединим сугестијама, а заузврат је пружио нове увиде у поједине немачке и италијанске изворе (нпр. дневник Едмунда Глеза фон Хорстенауа), као и усташке (докторска теза Младена Лорковића обављена у Загребу 1939. године под насловом „Народ и земља Хрвата“).

Током разговора, проблематизован је концепт термина „геноцид“, његова аналитичка примењивост у истраживању историчара, као и девалвација тог термина у последње две деценије. Проф. Корб је указао на корисност студија Холокауста и њених теоријских оквира у вези са генезом „Коначног решења“ приликом истраживања генезе „решавања српског, ромског и јеврејског питања“ у Независној Држави Хрватској. Резултати његовог истраживања показују да је НДХ била далеко од марионетске државе Трећег рајха – завидан ниво независности показивала је управо приликом спровођења нечувеног насиља над цивилним становништвом, посебно српским, јеврејским и ромским.

28. јул: Велика, Годишњица злочина у Велики

На позив домаћина из села Велика код Плава у Црној Гори, обележавању 75-огодишњице злочина који су починили припадници немачких јединица (у чијем су саставу били и припадници муслиманског и шиптарског становништва са тих простора), у име Музеја жртава геноцида присуствовао је директор Вељко Ђурић Мишина.

Обележавање годишњице злочина започело је литургијом коју су поред малог храма служили епископи будимљанско-никшићки господин Јоаникије и славонско-пакрачки господин Јован уз саслужење неколико свештеника, а настављено је пригодним програмом подсећања на злочин и на потребу неговања културе сећања на страдале претке.

5. август: Кикинда, Културни центар, Отварање изложбе Српска деца у ратовима 1990–1999. године

Тачно у подне, када су се огласила црквена звона са Храма Светог

Николе у Кикинди, у знак сећања на избегла и прогнана лица из Републике Српске Крајине, у галерији кикиндског Културног центра отворена је изложба „Српска деца у ратовима 1990–1999“ у организацији Музеја жртава геноцида из Београда, Српских ратних ветерана Кикинда и Културног центра Кикинда.

У име Музеја жртава геноцида присутним грађанима и гостима обратили су се историчари Стефан Радојковић и Бојан Арбутина. Радојковић је истакао значај институционалног памћења наших страдања и неопходност рада на том пољу као јединог релевантног у домаћим и светским научним оквирима. Он је додао да је изложба „Српска деца у ратовима 1990–1999“ пример како се на достојан начин сећамо невиних жртава из последње деценије двадесетог века. Арбутина је обавестио присутне о актуелном раду Музеја, другим активностима, плановима и циљевима наше институције. Захваливши се домаћинима на гостопримству, позвао је присутне да одрже живо сећање на недужне српске страдалнике.

Испред Српских ратних ветерана Кикинда присутнима се обратио Владимир Радојчић, док је испред Градске управе говорио Миодраг Булајић.

Отварање изложбе у Кикинди је потврда дугогодишње плодотворне сарадње Музеја жртава геноцида са Српским ратним ветеранима из Кикинде.

6. септембар: Загреб, Српска православна гимназија „Катарина Кантакузина“, Симпосион *Новомученици: Полиперспектива V*

Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве и Музеј жртава геноцида организовали су у просторијама Српске православне гимназије „Катарина Кантакузина“ у Загребу пети симпосион „Полиперспективе“. Полазна намера била је свестрано сагледавање живота и страдања Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату 1941–1945. године и тој теми су била посвећена и саопштења учесника.

После поздравних речи организатора, епископа пакрачко-славонског господина Јована и Вељка Ђурића Мишине, говорили су угледни гости: амбасадор Израела у Хрватској Илан Мор и епископ марински и јургински Руске православне цркве Господин Инокентије, потом др Михаил Шкаровски о односу Руске Заграничне цркве према Холокаусту, Јелена Пузић о раду на представи „Пу спас за све нас“, Стефани Мек Мехон Кеј о свом вишедеценијском ангажовању у Јад Вашему, Предраг

Илић о односу католичке штампе према Србима и Јеврејима током 1941. године, Филип Шкиљан о насилном покатоличавању Срба у Ђаковачкој бискупији током 1941. и 1942. године, Стефан Радојковић о књизи Макса Бергхолца „Насиље као генеративна сила“, Иван Јовић о свом раду на документарном филму „Завештање“ а на крају Радмила Несторовић изнела је своја искуства у раду на икони Светог Станислава Насадила.

Боравак у Јасеновцу Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида искористио је да посети локална меморијална обележја.

11. септембар: Зрењанин, Културни центар, Отварање изложбе *Деца у ратовима 1990–1999. године*

Изложба „Деца у ратовима 1990–1999. године“, после Кикинде, представљена је и у Културном центру у Зрењанину. На отварању су говорили Милан Бјелотомич, директор Градске народне библиотеке и Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида. Како су већину присутних чинили ученици средњих школа, говорници су, у оквиру теме изложбе, у својим обраћањима апострофирали сегменте прилагођене узрасту посетилаца.

4. октобар: Никшић, Представљање нових издања Музеја жртава геноцида

Нова заједничка издања Музеја жртава геноцида, Одбора за Јасеновац Српске православне цркве и Института за српску културу из Никшића представљена су 4. октобра у Клубу црногорско-руског пријатељства „Свети Ђорђе“ у Никшићу. О радовима професора Цетињске богословије др Васиља Јововића „Геноцид у Пиви 1943. године“ и „Злочин у Велици 28. јула 1944. године“ су, поред аутора, говорили др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида и др Будимир Алексић, директор Института за српску културу и професор Цетињске Богословије.

15. октобар: Пецка, Представљање новог издања Музеја жртава геноцида

После представљања књиге Милорада Радојчића *Осечански крај у ратовима 1912–1918. године* у Осечини и Ваљеву, промоција тог дела одржана је и у Пецкој, у тамошњој библиотеци. Домаћин трибине би-

ла је мр Ана Васиљевић, директорка Народне библиотеке у Осечини. О књизи су говорили др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида који је и саиздавач, и рецензенти др Милић Милићевић и мр Милоје Николић. Такође, о свом раду и плановима говорио је аутор Милорад Радојчић.

21. октобар: Београд, Народна библиотека Србије, Предста- вљање новог издања Музеја жртава геноцида

Музеј жртава геноцида обележава две велике трагедије из времена Другог светског рата: 22. април 1945. године, то јест дан пробоја последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац из времена Независне Државе Хрватске, и 21. октобар 1941. године – дан масовних стрељања у Крагујевцу што су их спровели припадници немачке војске. Тих дана представљамо наша нова издања и обзнањујемо програме рада.

Музеј и Народна библиотека Србије организовали су представљање књиге историчара Душана Никодијевића *Јасеновац између броја и жртве*. У име домаћина говорила је др Милена Ђорђевић, као и Вељко Ђурић Мишина, главни и одговорни уредник и директор Музеја жртава геноцида, представљајући и актуелне информације о Музеју. О теми и садржају књиге беседили су и др Предраг Ј. Марковић, директор Института за савремену историју и др Срђа Трифковић, професор Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци.

Аутор се осврнуо на своја вишегодишња истраживања и резултате до којих је дошао. Никодијевић је посебно подсетио на чињеницу да резултати које наводи у књизи не представљају коначан одговор ни о приближном броју страдалника система концентрационог логора Јасеновац али је указао да ће они могу бити корисни у разматрањима о горњим и доњим границама броја страдалих у злочинима с обзиром на то да упућују на нове методе истраживања.

4. децембар: Београд, Удружење књижевника Србије, Предста- вљање нове књиге о Косову и Метохији

Представљање књиге Момчила Вујовића *Од Косова до Косова*, први том, Београд 2019, у издању издавачке куће „Свет књиге“ из Београда, одржано је 4. децембра 2019. године; о делу су говорили Ненад Антонијевић, Милорад Симић и аутор, Момчило Вујовић. Модератор је био песник Миљурко Вукадиновић.

Рецензију за Вујовићеву књигу написали су професор Вељко Ђурић Мишина, музејски саветник и директор Музеја жртава геноцида и Ненад Антонијевић, такође из Музеја. Роман говори о историјским збивањима на Косову и Метохији у 20. веку, нарочито у Урошевцу и околним селима, као и о страдању Срба на том подручју, посебно у Другом светском рату.

10. децембар: Угледни гости у посети Музеју жртава геноцида

Захваљујући др Зорану Јањетовићу, колеги из Института за новину историју Србије и Адаму Софронијевићу, из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, уприличен је састанак са др Полом Вершуром, стручним сарадником ICREA (ЧЕГА ЈЕ СКРАЋЕНИЦА). Угледни гост је, заједно са својим сарадницима, за потребе Јавне установе Спомен-подручја „Јасеновац“ у Хрватској недавно завршио и презентовао виртуелни приказ концентрационог логора Јасеновац из година Независне Државе Хрватске.

После упознавања са радом и плановима активности Музеја у наредној години, нарочито кад је реч о учешћу у остварењу меморијализације Сајмишта на Новом Београду, уважавајући знање и искуство госта, договорена је сарадња на изради пројекта, сличног оном о Јасеновцу, који ће се односити на концентрациони логор Земун (1941–1944).

21. децембар: Никшић, Седница Одбора за Јасеновац Српске православне цркве

Редовна седница Одбора за Јасеновац Српске православне цркве одржана је 21. децембра 2019. године у Никшићу. Поред чланова Одбора, седници су присуствовали и представници институција и истакнути појединци који дуго година сарађују са Одбором.

На позив председника Одбора за Јасеновац, епископа пакрачко-славонског г. Јована, у име Музеја жртава геноцида седници је присуствовао директор др Вељко Ђурић Мишина. Окупљеним архијерејима и гостима, он је изложио преглед досадашње сарадње Музеја с Одбором, појединим Епархијама СПЦ-а и планове за следећу годину (између осталог, објављивање меморандума Српске православне цркве упућене војноокупационим властима у Србији 1941. године, припреме капиталног пројекта радног назива „Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској“ у коме би било ангажовано више од десет реномираних исто-

ричара из Србије, региона и иностранства, као и истраживалког пројета што би се бавио страдањем Никшићана од руке припадника НОВ и ПОЈ током 1945. године). Ђутић је истовремено напоменуо да се Музеј суочава са разним изазовима нарочито због хроничног недостатка кадрова и изложбеног простора. Посебно је истакао проблем карактеристичан за историјску науку а реч је о склоности митоманији коју међу грађанима Србије и српском народу шире појединци и извесна аматерска удружења грађана.

2020.

10. јануар: Угледни гост у Музеју жртава геноцида

Захваљујући предлогу братства манастира Хиландар и пријатељима те светиње договорено је треће издање *Атласа усташког геноцида* Страхине Курдулије – прво је објављено 1993. а друго наредне године. Треће издање ће бити представљено 22. априла, на 75-годишњицу нестанка концентрационог логора Јасеновац. Тим поводом аутор је посетио Музеј жртава геноцида ради договора о нужним детаљима у изради нових карата.

27. јануар: Нови Београд – Старо Сајмиште, Седма научна конференција *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*

Поводом Међународног дана сећања на жртве Холокауста, који се обележава на дан када су 1945. године припадници совјетске Црвене армије ослободиле највећи нацистички логор смрти Аушвиц, одржана је седма научна конференција „Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије“ коју организују Факултет за пословне студије и право и Факултет за информационе технологије и инжењерство Универзитета Унион – Никола Тесла и Музеј жртава геноцида.

Као представници Музеја жртава геноцида били су присутни историчари Ненад Антонијевић, Стефан Радојковић и Бојан Арбутина.

За конференцију је припремљен Зборник сажетака, а у току године биће објављен зборник радова.

После поздравних речи професора др Милана Радосављевића и Стефана Радојковића, главни реферат „Холокауст у окупираној Србији и логор на београдском сајмишту“ представио је др Милан Кољанин, по-

том су уследили иступи осталих учесника конференције.

На крају скупа приређен је пригодан програм у коме су учествовали ученици средње школе „Ушће“ и професорка Милана Гајовић, студент мастер студија Ненад Милкић и професорка Ана Опачић (ФПСП).

6. фебруар: Уб, Културно-спортски центар Уб, Представљање новог издања Музеја жртава геноцида

Музеј жртава геноцида објавио је књигу историчара Душана Никодијевића *Јасеновац између броја и жртве* и представио је јавности 21. октобра 2019. у Народној библиотеци Србије. Следећа промоција је приређено 6. фебруара 2020. године у Установи за културу и спорт „Културно-спортски центар Уб“. Осим домаћина и аутора о делу су говорили проф. др Вељко Ђурић Мишина, директор и Стефан Радојковић, сарадник Музеја жртава геноцида у име издавача.

6–7. фебруар: Нови Сад, Матица српска, Међународна музејска конференција „Museums, Youth, Activism – Музеји, млади, активизам“

Кустоси-историчари Музеја жртава геноцида Јасмина Тутуновић Трифунов и Ненад Антонијевић, 6. и 7. фебруара 2020. године, учествовали су на Међународној музејској конференцији „Museums, Youth, Activism – Музеји, млади, активизам“. Конференција је одржана у Галерији Матице српске у Новом Саду, а подржали су је Министарство културе и информисања Републике Србије, Аустријски културни форум у Београду, Француски институт у Србији и Фондација „Нови Сад 2021 – Европска престоница културе“.

Предавачи из Музеја Лувр, Народне галерије у Словенији, Уметничко-историјског музеја у Бечу, Народног музеја у Кикинди, Спомен-збирке Павла Бељанског, Галерије Матице српске, Института за културно наслеђе Регије Емилија-Ромеа, Италија, Музеја историје пољских Јевреја ПОЛИН, Музеја савремене уметности у Загребу и Народног музеја у Београду, представили су активности тих институција у раду са младима и указали на нове тенденције у светској музеологији.

Посебан значај за наш Музеј имало је излагање колегинице Катарине Њевчас из Музеја пољских Јевреја у Варшави; она је представила пројекат презентације Варшавског гета и устанка у Варшавском гету, као и начин комуникације са публиком, посебно младима. Задовољни

смо чињеницом да наш досадашњи рад, који се реализује кроз стални пројекат едукације и неговања културе сећања о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској, првенствено кад је реч о страдању деце, а који је, до сада, реализован са више хиљада ученика у основним, средњим стручним школама и гимназијама у Србији, потпуно подржава савремену музеолошку праксу: „одлазак“ музеја у сусрет посетиоцима и активно учешће деце у радионицама и изложбама.

21. фебруар: Београд, Дом војске, Представљање књиге Чедомира Вишњића *Кордунашки процес*

Музеј жртава геноцида у оквиру основних активности сарађује са појединцима и НВО који се баве културом сећања на велике трагедије у ратовима 20. века, првенствено на страдања српског народа. У том контексту помогли смо у представљање књиге *Кордунашки процес* Чедомира Вишњића, угледног посленика у култури и издаваштву, сматрајући да његово дело нуди знатан допринос разјашњењу страдања српског народа на Кордуну у ратним (у Независној Држави Хрватској) и поратним годинама (у Југославији).

Промоција је организована у атријуму Дома војске у Београду 21. фебруара. Уводне беседе одржали су Бојан Арбутина, сарадник Музеја жртава геноцида, и модератор Петар Лађевић, а о књизи су говорили историчар др Чедомир Антић, проф. др Александар Поповић и сам аутор.

16. март: Београд, Влада републике Србије, Увођење ванредног стања у Србији због пандемијске заразе COVID-19

Поштујући одлуку Владе Републике Србије о увођењу ванредног стања и накнадних одлука Министарства културе и информисања о мерама рада у комплексним околностима у вези са вирусом корона, Музеј жртава геноцида је своје активности прилагодио датим условима. То је значи да ће један део планова припремљених за обележавање 22. априла 1945, дана пробоје последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац из времена Независне Државе Хрватске, по свој прилици, бити одложен до нормализације ситуације.

**ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ УСТАНОВЕ СПОМЕН-ПАРК
КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР У КРАГУЈЕВЦУ
ОД 16. МАРТА 2019. ДО 15. МАРТА 2020. ГОДИНЕ**

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ је установа у области културе и заједно са Меморијалним простором, хумкама, спомен-обележјима и Музејом „21. октобар“ представља културно добро од изузетног значаја. Установа се бави изградњом, уређењем и одржавањем меморијалног простора, музеолошком делатношћу, организацијом културно-уметничких манифестација антиратног карактера и издавачком делатношћу, тематски повезаним са садржајем Крагујевачког октобра.

Основни задаци Спомен-парка су:

1. Очување успомене на жртве ратног злочина 19, 20. и 21. октобра 1941. године, ширење истине о томе и упознавање посетилаца и јавности са крагујевачком трагедијом.
2. Изградња, уређење и одржавање меморијалног комплекса као јединственог музеја на отвореном простору.

Културно-просветна и васпитна делатност

1. Посете

Током 2019. године евидентирано је 33.252 посетилаца: 17.833 ученика, 5.269 одраслих, 1.278 страних туриста, пет домаћих делегација са 38 чланова, осам страних са 42 члана а индивидуалних посета било је 8.792. До 1. децембра продато је 22.227 улазница, а остатак чине посетиоци манифестација које смо приређивали, ученици основних и средњих школа Крагујевца, Крагујевчани – индивидуални посетиоци, деца и особе са посебним потребама.

Градску галерију *Мостови Балкана*, у оквиру Спомен-парка, посетило је у 2019. години око 9.000 грађана.

2. Истраживање, евидентирање, обрада и израда документације

У оквиру истраживања у 2019. години студијска збирка увећана је за пет копија ретких оригиналних фотографија.

У просторији „Крвава бајка“ Музеја „21. октобар“ у оквиру сталне музејске поставке, на пољима која су до сада била празна, након музеолошке обраде, постављено је поменутих пет нових фотографија стреланих, штампаних на специјалној фолији.

Настављена је и компјутерска обрада предмета и дигитализација око 1.000 фотографија из музејске архиве.

3. Изложбена делатност

25. јануар 2019: У оквиру обележавања Међународног дана сећања на жртве Холокауста у Музеју је отворена изложба Биљане Албахари (Народна библиотека Србије) под називом *Писање страдања*, уз стручно вођење ауторке.

5. мај 2019: У оквиру Мајских свечаности града Крагујевца, представљена је изложба и одржана промоција књиге цртежа и карикатура под називом FLOWER POWER реномираног уметника Југослава Влаховића.

18. мај–6. јун 2019: Ноћ музеја: *Изложба Поглед изблиза. Атеље Паје Јовановића у Музеју 21. октобар* у сарадњи са Музејом града Београда; тура *Сећајте се мене моји* кроз Спомен-парк за посетиоце минибусом и реситал *Завичајни ноктурно: музички лик поезије Зорана Петровића* у коме су учествовали ученици Музичке школе „Др Милоје Милојевић“.

20. октобар–1. децембар 2019: Изложба јубиларног 20. Међународног салона антиратне карикатуре Крагујевац 2019.

23. новембар–12. децембар 2019: Награђени и најбољи ликовни радови ученика на конкурс *Доста су свету једне Шумарице 2019*.

10–18. децембар 2019: документарна изложба *Раул Валенберг као инспирација* у сарадњи са амбасадом Шведске у Србији; уз изложбу је организована и дејча радионица са ученицима школе „Трећи крагујевачки батаљон“.

13. децембар 2019: Представљени радови ученика Средње стручне школе, Крагујевац, најбоље школе на конкурс *Доста су свету једне Шумарице 2019*.

4. Градска галерија *Мостови Балкана*

Програм излагања у 2019. години

1. Виктор Уго Риос Олмос (Мексико) – графике: 31. јануар–19. фебруар;
2. Јована Миловановић – графике: 22. фебруар–12. март;
3. Изложба графика три професора Филума (Б. Оташевић, В. Ранковић, М. Антонијевић), сарадња са Факултетом ликовних уметности: 14. март–2. април;
4. Изложба графика из збирке Факултета ликовних уметности, у сарадњи са том установом: 4–30. април;
5. Милорад Тепавац Тепа – скулптуре: 3–16. мај;
6. Милена Павловић Барили – слике (сарадња са Галеријом из Пожаревца): 18. мај–11. јун;
7. Миљан Недељковић – фотографије: 13. јун–2. јул;
8. Душан Ђокић – слике: 3–21. јул;
9. Пролетни Салон – Горњи Милановац: 25. јул–25. август;
10. Драгана Бојић – графике: 5–24. септембар;
11. Лукаш Бутковски (Пољска) – графике: 26. септембар–15. октобар;
12. Вељко Вучковић – слике: 17. октобар–5. новембар;
13. Недељко Гвозденовић – слике (сарадња са Српском академијом наука и уметности): 7–26. новембар;
14. Иван Арсенијевић – фотографије: 28. новембар–15. децембар;
15. Збирка СУЛУЈ-а: 17. децембар 1919–17. јануар 2020.

5. Специјална библиотека

У 2019. години књижни фонд библиотеке обogaћен је са 30 књига (29 наслова) поклонима појединаца или институција, 17 књига је купљено, а једна публикација је сопствено издање.

6. Промоције и предавања

24. јануар 2019: промоција Зборника награђених и најбољих литерарних радова пристиглих на конкурс Доста су свету једне Шумарице 2019, у оквиру обележавања дана просветитеља Светог Саве; крагујевачки ученици читали су своје радове објављене у Зборнику, а радове ђака из других места драмски уметник Саша Пилиповић;

25. јануар 2019: Програм под покровитељством града Крагујевца поводом обележавања Међународног дана сећања на жртве Холокауста; говорили су Ненад Глишић (СКЦ), Марко Терзић (Музеј „21. октобар“) и Гордана Јоцић (Центар за изградњу мира), након чега се публици обратио господин Александар Ајзинберг, личним и породичним сведочењем о Холокаусту. После отварања изложбе *Писање страдања*, програм је настављен филозофском дискусијом на тему Холокауста а учествовали су др Предраг Крстић и др Игор Цвејић (Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд) и мр Иван Миленковић (Трећи програм Радио Београда);

25. март 2019: у склопу „Додатног програма промоције француске културе у Крагујевцу“, у нашој биоскопској сали приказан је чувени филм француске кинематографије *Лифт за губилиште* Луја Мала;

27. март 2019: пројекција филма *Отворених очију* – о познатом крагујевачком маратонцу оштећеног вида Горану Николићу чији је већи део сниман у Спомен-парку – после које је организован разговор са маратонцем;

1. и 2. април 2019: Поводом обележавања Светског дана особа са аутизмом, Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ прикључио се тој акцији, па су тих дана плавом бојом били осветљени Музеј „21. октобар“ и Споменик стрељаним ђацима и професорима;

6. април 2019: У организацији и на позив Министарства културе Србије и Завода за проучавање културног развика, директорка и кустос који директно сарађује у статистици Завода, присуствовали су семинару о новом начину обраде статистичких података, у вези са делатностима музеја;

3. јун 2019: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у сарадњи са Музејом града Београда организовао је предавање насловљено *Атеље Паје Јовановића* у оквиру гостовања изложбе Поглед изблиза. Атеље Паје Јовановића; говорила је кустос Исидора Савић.

16. октобар 2019: Прва Јавна расправа о Нацрту закона о Меморијалном центру „Старо сајмиште“ у Београду, одржана у биоскопској сали Музеја „21. октобар“. Нацрт су презентовали: Асја Драча Мунтеан, председник Радне групе, помоћница министра; Игор Јовичић, заменик председника Радне групе, секретар Министарства; Тајјана Бојић Јурић, члан радне групе, Министарство културе и информисања; Милица Ђурић, члан радне групе, Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања; Милош Гајић, секретар Радне групе, Министарство културе и информисања; Јелена Братоножић, стручни са-

радник, Министарство културе и информисања; Ђорђе Миловановић, историчар уметности, Завод за заштиту споменика културе из Крагујевца;

13. децембра 2019: Промоција пројекта „Музеј 21. октобар/Установа културе доступна за све – за кориснике инвалидских колица“; средствима Министарства културе набављен је гусеничар;

14. новембра 2019: Током манифестације Филмског центра Србије и ДокСрбија (Документаристи Србије) „Дан домаћег филма“, у музеју је емитован документарни филм *Дуго путовање у рат*, у присуству аутора Милоша Шкундрића;

10. децембар 2019: Отворена међународна изложба *Раул Валенберг— За мене није постојао другачији избор*, припремљена у сарадњи са Центром за развој културе дејчјих права, амбасадом Шведске у Београду и Основном школом „Трећи крагујевачки батаљон“.

7. Уметничке манифестације

1. Велики школски час

Велики школски час најстарија је уметничка манифестација Спомен-парка „Крагујевачки октобар“ коју Установа организује од 1963. године. Први пут је у садашњој форми одржан испред Споменика стрељаним ђацима 1964. године.

И 2019. године *Велики школски час* почео је традиционално у 11 сати опелом које је предводио епископ шумадијски господин Јован са свештенством Епархије шумадијске и полагањем венаца. Потом је изведено дело аутора и редитеља Александра Шурбатовића *Поуке из шуме*. Композитор је Матија Анђелковић. Учествовали су драмски уметници Драган Стокић и Иван Томић и оркестар *Небоград*, а за костимографију се побринула Јелена Јањатовић.

Као и сваке године програм *Великог школског часа* директно је преносила Радио-телевизија Србије на Другом програму. Пренос се истовремено одвијао и на знаковном језику за особе оштећеног слуха.

2. Октобру хододарје – ОКТОХ

Ове године у оквиру јубиларне, четрдесет пете по реду, традиционалне музичке манифестације ОКТОХ, установљене 1975. године, одржано је шест концерата под покровитељством Министарства културе

и информисања Републике Србије и Града Крагујевца, сви с почетком у 20 сати:

7. октобар 2019, Александар Синчук, Русија: Прва крагујевачка гимназија;

9. октобар 2019, Грузијски камерни оркестар Инголштат, Немачка: Прва крагујевачка гимназија;

15. октобар 2019, Синфонијета Санкт Петербург, Русија: Прва крагујевачка гимназија;

20. октобар 2019, Крагујевачко певачко друштво: Музеј „21. октобар“;

25. октобар 2019, Градски камерни оркестар Шлезингер, Крагујевац: Прва крагујевачка гимназија;

28. октобар 2019, Заребски клавирски трио Бидгошћ, Пољска: Прва крагујевачка гимназија.

3. *Доста су свету једне Шумарице*

Манифестација је одржана четрдесет четврти пут под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије и Града Крагујевца. Тема је била *Наш пад се претворио у лет* књижевника Александра Шурбатовића из његове поеме *Поуке из шуме* која је изведена на овогодишњем *Великом школском часу*.

На литерарни и ликовни конкурс пристигло је 729 радова из 98 основних и 51 средње школе и две ликовне радионице из Србије и Босне и Херцеговине. Литерарних радова било је укупно 151, а ликовних 544.

Два одвојена жирија доделила су по девет новчаних награда за ликовне и литерарне радове у три узрастне категорије: за ученике од првог до четвртог разреда основних школа, од петог до осмог разреда основних школа и средњошколце.

Ликовни жири је прогласио Средњу стручну школу из Крагујевца за најбољу на овогодишњем конкурс. Ликовни жири чинили су: Веера Миловановић, ликовни педагог, дипломирани дизајнер, председник, Ђорђе Алемпијевић, ликовни педагог, дипломирани примењени уметник, члан и Љубица Луковић, кустос-педагог, историчар уметности, члан.

Литерарни жири радио је у саставу: Александар Шурбатовић, књижевник, председник, Татјана Јанковић, књижевник, члан и Јелена Давидовић, музејски саветник, члан.

Свечана додела награда и признања одржана је 23. новембра.

За ученике крагујевачких школа одржане су и три радионице:

1. Радионица антиратне карикатуре Смех је наше оружје, на којој су учествовали ђаци ТУШ „Тоза Драговић“, смер техничар-дизајнер обуће;
2. Ликовна радионица Музејски експонат – уметнички доживљај, уз учешће ђака основне школе „Свети Сава“ и Школе за децу оштећеног слуха;
3. Историјска радионица Зашто рат никоме није брат? организована је са ђацима основне школе „Мома Станојловић“.

4. Бдење

Манифестација Бдење установљена је 2006. године, одржава се 20. октобра и посвећена је последњој ноћи заточених Крагујевчана пред стрељање. Представља програм колажног типа где су заступљене све врсте уметничког стваралаштва.

Ове године, током манифестације, отворена је изложба XX Међународног салона антиратне карикатуре са доделом награда и признања, представљена поема *Поуке из шуме* књижевника Александра Шурбатовића (о том делу је говорила књижевница Татјана Јанковић), а на крају је организован концерт у оквиру манифестације ОКТОХ – Крагујевачко певачко друштво.

5. XX Међународни салон антиратне карикатуре

Жири јубиларног XX Међународног салона антиратне карикатуре „Крагујевац 2017“ (у саставу: Марко де Анђелис карикатуриста, илустратор, графички дизајнер, новинар и публициста из Италије, председник, Југослав Влаховић, карикатуриста, илустратор и дизајнер, професор Шпиро Радуловић, карикатуриста, Тошо Борковић, карикатуриста и Миодраг Стојиловић, новинар и публициста, председник Савета Салона), заседао је у Крагујевцу 6. септембра 2019. године и констатовао да је за XX Салон приспео рекордан број од 1.117 радова 460 аутора из 63 државе са свих континената.

После прегледа приспелих радова жири је одабрао карикатуре за излагање и објављивање у каталогу Салона и одлучио:

- а. Гран при Весник мира и новчану награду од 1.500 евра (коју дарује Међународна асоцијација градова „весника мира“ добио је Manuel Arriaga, Шпанија,

б. Златну плакету и прву награду у износу од 1.000 евра добио је Li Xiaozang, Кина,

в. Сребрену плакету и другу награду у износу од 800 евра добио је Majid Amini, Иран,

г. Бронзану плакету и трећу награду у износу од 500 евра добио је Andrea Pecchia, Италија,

д. Награду градоначелника Бидгошће (Пољска) у износу од 750 евра освојио је Нисвет Смаилагић, Немачка,

ђ. Награду града Инголштата (Немачка) у износу од 750 евра добио је Husein Čakmak, Кипар,

е. Награда града Биелско-Биала (Пољска) у износу од 500 евра припала је Јови Шкомцу, Србија,

ж. Награду града Сирена (Француска) у износу од 500 евра добио је Red Halil, Сирија,

з. Награду града Питештија (Румунија) у износу од 500 евра добио је Pavel Konstantin, Румунија и

и. Награду града Карара (Италија) у износу од 500 евра освојио је Fakhredin Dost Mohamad, Иран.

Жири је одлучио да додели Диплому Салона ауторима чији су радови били у најужој конкуренцији за награде: Миљан Обренић (Црна Гора), Konstantin Kazanchev (Украјина), Ali Rastroo (Иран), David Vela (Шпанија), Didie Sri Vidijanto (Индонезија) и Makhmudjon Eshonkulov (Узбекистан).

6. Издавачка делатност

1. Каталог за изложбу Милене Павловић Барили и Паје Јовановића, офсет штампа, димензије 23x21 см, 12 страна, тираж 250.

2. Флајери за Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, дигитална штампа, тролисница, димензије у расклопљеном облику 20x30 см, ћирилична и латинична верзија и верзија на енглеском језику, тиража по 2.000 комада.

3. Каталози за *Мостове Балкана*, офсет штампа у пуном колору, димензије у расклопљеном облику 24x62 см, тираж 200 комада. С обзиром на то да је организовано 12 изложби то значи да је приређено и 12 каталога.

4. Плакати за манифестацију *Ноћ музеја* дигитална штампа, димензија 70x50cm, тираж 40 комада.

5. Плакати за галерију Мостови Балкана, дигитална штампа, ди-

мензија 70x50cm, тираж 70 комада.

6. Улазнице 31.000 (25.000 црних и 6.000 плавих), штампане као књижни блок, димензија, без одсечка за нумерацију, 27,5x11 cm.

7. Поема за *Велики школски час*, офсет штампа, формат 13x20 cm, обим 80 страна, комада 500.

8. Програм ОКТОХ-а, офсет штампа, формат 11x22 cm; књижни блок: 30 страна у две боје (црно-бела), а 10 у боји, тираж 500 комада.

9. Каталог за Салон антиратне карикатуре, офсет штампа, димензије 22x22 cm, тираж 500 комада.

10. Плакат за ОКТОХ, димензије 70x50 cm, пун колор, дигитална штампа, тираж 150 комада.

11. Плакат за Октобарске свечаности, димензије 70x50 cm, пун колор, дигитална штампа, тираж 50 комада.

12. Плакат за Салон антиратне карикатуре, димензије 70x50 cm, дигитална штампа, тираж 50 комада.

13. Дипломе, захвалнице и повеље за Октобарске свечаности, димензије 21x29,7 cm, дигитална штампа, тираж 50 комада.

14. Каталог за манифестацију *Доста су свету једне Шумарице*, димензије 63x21 cm, тираж 200 комада.

15. Каталог за манифестацију *Доста су свету једне Шумарице/* најбоље школе, димензије 63x21 cm, тираж 100 комада.

16. Зборник литерарних радова манифестације *Доста су свету једне Шумарице*, формат 13x20 cm, пун колор, 100 страна, тираж 150 комада.

17. Захвалнице и дипломе, дигитална штампа, димензије 21x29,7 cm, тираж 70 комада.

18. Позивнице, дигитална штампа, формат 20x9 cm, тираж 300 комада.

19. Тврде корице обложене вештачком кожом, А4 формат, 20 комада.

20. Репродукције илустрација карикатура, А4 формат, у боји, 700 комада.

7. Сарадња

Сарадња са сродним установама се одвија континуирано и то са: Историјским музејом Србије, Народним музејом у Београду, Народним музејом у Крагујевцу, Музејом жртава геноцида, Историјским архивом Шумадије у Крагујевцу, Историјским архивом Србије, Историјским ар-

хивом Београда, Кућом легата из Београда, Архивом Југославије, Музејом града Београда, Народном библиотеком Србије, Народном библиотеком „Вук Караџић“ из Крагујевца, Првом крагујевачком гимназијом, Другом крагујевачком гимназијом, СУБНОР-ом Крагујевац, Музејом историје Југославије из Београда, Удружењем Крагујевчана у Београду, Студентским културном центром у Крагујевцу, Музејским друштвом Србије, ИКОМ-ом за Србију и Међународном асоцијацијом „Весник мира“.

Поред набројаних институција у оквиру сарадње реализоване су и следеће активности:

10. април: у сарадњи са вртићем „Зека“ реализована је радионица за децу предшколског узраста о културној баштини,

24. априла: успостављена је сарадња са Економским факултетом у вези са заједничким учешћем у пројектима из области истраживања и развоја културног наслеђа, заједничког организовања стручних скупова и семинара из области економских анализа, менаџмента и маркетинга намењених запосленима у установама културе и заједничког конкурисања за домаће и међународне пројекте,

6. мај: током Дана града Крагујевца откривен је споменик Јосифу Бродилу, Чеху, оснивачу Музичког друштва у Крагујевцу у сарадњи са Удружењем српско-чешког пријатељства „Чеси Шумадије“,

28. септембар: у сарадњи са Међународном асоцијацијом „Весник мира“, а у оквиру 30. Генералне скупштине удружења организована је изложба 19. Салона антиратне карикатуре „Крагујевац“ у Сарајеву.

Садржај

Реч уредника	5
--------------------	---

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Мирослав Филиповић

О прогонима Срба и антисрпској пропаганди у Аустроугарској кроз текстове новосадских листова Застава и Браник уочи и непосредно након Сарајевског атентата.....	11
---	----

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Бојан Вићентић

Припадници Југословенског краљевског ваздухопловства у Другом светском рату	29
---	----

Борис Радаковић

Усташко упориште у Босанској Крајини: Козарац	69
---	----

Стево Лапчевић

Попис страдалих мештана села Лежмир током Другог светског рата	91
--	----

Filip Škiljan

Prekrštavanje Srba na području današnje Bosne i Hercegovine 1941. i 1942. godine prema sačuvanoj dokumentaciji iz fonda Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja Nezavisne Države iz Hrvatskog državnog arhiva	121
--	-----

Борис Томанић, Небојша Стамболија

Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача	147
--	-----

АРХИВСКА ГРАЂА

Вељко Ђурић Мишина

Записник са саслушања Мирослава Мајсторовића	169
--	-----

КУЛТУРА СЕЋАЊА

Радован Ратковић

Потискивање из историје – Прикривање усташког геноцида над Србима у Славонији 1942. године 181

Бојан Арбутина

Други светски рат у дневној штампи социјалистичке Југославије – Пример дневног листа Дневник 1953–1980. година 193

Вељко Ђурић Мишина

Чему искривљавање истине у легендама фотографија 207

ПРИКАЗИ

Стефан Радојковић

„Насиље као генеративна сила“ Макса Бергхолца: приказ књиге 223

Момир Н. Нинковић

Рудо и Руђани у Првом светском рату - Осврт на књигу Предрага В. Остојића *Рудо у Великом рату 1914–1918* 231

РАЗНО

Стефан Радојковић

Увезани геноциди и њихово разумевање: Разговор с проф. др Александером Корбом 255

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА

Дневник догађаја Музеја жртва геноцида 283

Дневник догађаја Спомен-парка „21. октобар“ 297

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац 66
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Графичко уређење и штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Маријана Станковић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј
жртава геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј “21. октобар”, 2015-
(Горњи Милановац : Графопринт). - 24 cm

Годишње. - Је nastavak: Годишњак Музеја жртава геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868